

SHORT HISTORY of JAINA LITERATURE

ILLUSTRATED

[A Chronological Sketch of Shwetambari Jaina Literature from Lord Mahavira's times to S. Y. 1960 with illustrations].

Compiled by

MOHANLAL DALICHAND DESAI,

BA, LLB

Advocate, High Court, BOMBAY.

[Compiler of Jaina Rasamala-Supplement, Jaina Atithasika Rasamala, Jina-Deva-Darshana, Jaina Kavya-Pravesha, Jaina Gurjara Poets Parts I & II &c, Annotator of Naya-Karnika, Translator of Epistles of Swami Vivekanand, Editor of the late monthlies 'Jaina S Conference Herald' and 'Jaina Yuga', Member of 'Sahitya Sansad', Standing Committee of Jaina S Conference, and of Committees of several Jaina Institutions].

Samvat 1989

Veerat 2459

A. D. 1933

Publishers:

Shri Jaina S. Conference Office, BOMBAY.

Price Six Rupees.

Printed by,
Parikh Devidas Chhaganlal
at the
Diamond Jubilee Printing Press,
Salapour Road, Ahmedabad.

FIRST EDITION 1000 COPIES.

Published by
Mohanlal Bhagwandas Jhaveri, B A , LL B.
Solicitor,
Ranchhodbhai Ranchand Jhaveri,
Joint General Secretaries
Shri Jaina Shvetambara Conference
20, Pydhownie, Bombay. No 3

નરવર્મરાજ, ગોહદ (ગોધરા) ના રાજા અને ગૂર્જરપુરમાં સિદ્ધ-
રાજની રાજસભામાં પોતાની પ્રતિભા બતાવી હતી. ૨૭૧

૩૩૦. ચંદ્રગચ્છમાં વિજયસિંહસૂરિ થયા કે જેઓને ચંદ્રા-
વતીમાં નવગૃહચૈત્યમાં રહી ઉપદેશમાલાની વૃત્તિની વ્યાખ્યા કરતાં
ચૈત્યવાસનો વિરાગ આવ્યો અને તેઓ ઉપયુક્ત ચંદ્રપ્રભસૂરિ પાસે
રહી પૌર્ણમિક પક્ષના આશ્રિત થયા. ૨૭૨

૩૩૧. ઉપકેશગચ્છના ચુશોદેવસૂરિ થયા તે પણ વિદ્વાન્ ગ્રંથ-
કાર હતા. તેઓ દેવગુપ્ત-કક્ક-સિદ્ધ-દેવગુપ્તસૂરિના શિષ્ય હતા.
તેમનું પૂર્વનામ ધનદેવ હતું. ઉપાધ્યાય પદ પ્રાપ્ત થતાં ચુશોદેવ
નામ થયું. તેમણે સં. ૧૧૬૫ માં પાટણમાં ઉપકેશીય વીરજિન-
મંદિરમાં દેવગુપ્તસૂરિકૃત નવપદ પ્રકરણ પરની વૃત્તિ પર બૃહદ્
વૃત્તિ (જે.નં. ૫૬, પી. ૫, ૪૦) અને સં. ૧૧૭૪ માં પાટણમાં નવતત્ત્વ
પ્રકરણ પર વૃત્તિ રચી અને આશાવલ્લીપુરિમાં આરંભી અણહિલ-
વાડમાં સં. ૧૧૭૮ માં પ્રાકૃતમાં ચંદ્રપ્રભ ચરિત્ર પૂર્ણ કર્યું. તેમણે
પોતાના ગુરુભાઈ સિદ્ધસૂરિ (સં. ૧૧૮૨ માં ક્ષેત્રસમાસવૃત્તિના કર્તા)
ને પોતે શાસ્ત્રાર્થ શિખવ્યા હતા. (જુઓ જે. પ્ર. પૂ. ૩૯ અને ૪૮).
સં. ૧૧૬૬ માં વિનયચંદ્ર નામના કર્તાએ કથાનક કોશ રચ્યો.
(પા. સૂચિ નં. ૫૪)

૨૭૧ યો માલવોપાત્તવિશિષ્ટતર્ક વિદ્યાનવદ્યો પ્રશમપ્રધાનઃ ।

વિદ્વજ્જનાલિખિતપાદપદ્મઃ કેષાં ન વિદ્યાગુરુતામધત્ત ॥

ધારાયાં નરવર્મદેવનૃપતિ શ્રી ગોહૃદક્ષમાપતિ

શ્રીમત્ સિદ્ધપતિ ચ ગુર્જરપુરે વિદ્વજ્જને સાક્ષિણિ ।

સ્વૈર્યો રંજયતિ સ્મ સદ્ગુણગણૈર્વિદ્યામવિદ્યાશયો

લબ્ધિઃ પ્રાક્તનગૌતમાદિગણમૃત્ સંવાદિનીર્દારયન્ ॥

—મુનિરત્ન—અમમચરિત્ર. પી. ૩, ૯૫.

૨૭૨ જુઓ તેમની વંશ પરંપરામાં થયેલ અનિતપ્રભસૂરિએ સં.
૧૩૦૭ માં રચેલા શાંતિનાથચરિતની પ્રશસ્તિ.

ધર્મરત્નવધુવૃત્તિના રચનાર શાંતિસૂરિ પાળ પ્રાયઃ આ હોય સંકે (કે જેની સં. ૧૨૭૧ ની નાડપત્રની પ્રત મળે છે. પી.પ, ૧૩૨)-જે. પ્ર. ૪૬.

૩૨૮. સં. ૧૧૬૨ માં વીરચંદ્રસૂરિ શિષ્ય દેવસૂરિએ ૩૩૪ પ્રાકૃત ગાથામાં શુવાનુશાસન અને તે પર સ્વોપનવૃત્તિ રચ્યાં કે જે વૃત્તિને નેમિચંદ્રે અલુપ્તિસ્વવાડમા જ્યસિંદ્ર રાજ્યમાં શોધી. (કાં. વડો. નં. ૧૮૪.) અને જે મૂલ ગ્રંથને 'સમગૃહનિવાસી' જિનદત્તસૂરિએ શોધી નિર્દોષ કર્યું. (પી.પ, ૨૨;)

૩૨૯ ચંદ્રગચ્છના-પૌર્ણિમિક ગચ્છ રથાપક ચન્દ્રપ્રભસૂરિના શિષ્ય ધર્મઘોષ સૂરિની પ્રશંસા ગૂર્જરેશ જ્યસિંદ્રદેવે કરી હતી. ૨૭૦ તેમણે શાબ્દસિદ્ધિ નામનું વ્યાકરણ રચ્યું અને મલરિપિ કુતક-મ્હુપિ-મંડલ સ્તવન રચ્યું (પી. ૧,૯૩; પી. ૩,૨૮; જેસ. પ્ર. ૪૪; લે. નં. ૧૭૯૭) તેમના એક શિષ્ય સમુદ્રઘોષને પોતે પદ આપ્યું કે જેમણે માલવમા વિશિષ્ટ તર્કવિદ્યાની નિપુણતા બતાવી હતી, તથા ધારામા

શુરસ્તુતિ પી. ૫, ૧૨૫-૨૭ કે જેમાં પરંપરા એ આપી છે કે કુઝા વિજય-સિંહ-દેવમદ્ર-ધર્મઘોષ-સીલમદ્ર અને પરિપૂર્ણદેવ-વિજયસેન ધર્મદેવ-ધર્મચંદ્ર-ધર્મરત્ન-ધર્મતિલક-ધર્મસિંહ-ધર્મપ્રભસૂરિ

૨૭૦ સૂરિઃ શ્રી ધર્મઘોષોઽમૂત્તત્પદે દેવતાકૃતિઃ ।

સિદ્ધરાજસ્તુતઃ કર્તા સ્વમૂર્તેઃ સૂરિવિશતેઃ ॥

નિષ્ઠામતીતવિષયામપિ વર્તમાને વ્યુત્પાદયન્વિરચયન્ગુણવત્સુ વૃદ્ધિમ્ ।

સૂત્રાર્થયુક્તિકલનાસુ વિશુદ્ધવૃદ્ધિ ર્યઃ શબ્દસિદ્ધિમકરોદપરપ્રકાશઃ ॥

—સં. ૧૨૨૫ મુનિરત્નસૂરિ-અમમયરિત્ર પી ૩, ૬૫.

શ્રી ચન્દ્રપ્રભસૂરિપટ્ટતિલકો નિર્ગ્રન્થચૂડામણિ—

ર્જજે શ્રીજયસિંહમૂપતિનુતઃ શ્રી ધર્મઘોષપ્રમુઃ ॥

—સં. ૧૨૪૩ હેમપ્રભસૂરિ-પ્રત્નોત્તરરત્નભાલાવૃત્તિ પ્રશસ્તિ.

યત્પાદપદ્મે કલહંસલીલાં દધૌ નૃપઃ શ્રી જયસિંહદેવઃ ॥

—સં. ૧૨૯૬, તિલકાચાર્ય-આવસ્થકલધુવૃત્તિ.

વળી જુઓ તેના સંતાનીય હેમપ્રભસૂરિના સં. ૧૩૭૨ માં રચેલા પુંડરીક ચરિત્રની પ્રશસ્તિ શ્લોક ૮૪.

રાત, અને સૌરાષ્ટ્રમાં ઉતર્યાં. ઉત્તર કરતાં પશ્ચિમ હિંદમાં શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયની સત્તા વધેલી તેથીજ છેલ્લા લગભગ પંદરસો વરસનું તે સંપ્રદાયનું સાહિત્ય પ્રધાનપણે કાઢીઆવાડમાં અને ગૂજરાતમાં લખાયું તે વિકસિત થયું. દિગંબર સાહિત્ય દક્ષિણ હિંદમાં રચાયું અને વિકસ્યું.

૧૭૭ ચિઠ્ઠમ ખીજા સેકામાં સમંતભદ્ર નામના સમર્થ જૈનાચાર્યે આમ્મીમાંસા નામનો મહાન ગ્રંથ રચ્યો ને પોતે વનવાસ સેવતાં 'વનવાસી કહેવાયા. પછી બૌદ્ધાચાર્યોએ અનેક રાજાઓને પ્રતિબોધી બૌદ્ધધર્મી કર્યાં, સૌરાષ્ટ્ર વગેરે દેશમાં સર્વ તીર્થોને સ્વાધીન લીધાં ને બૌદ્ધ પ્રતિમાઓ ખેસાડવામાં આવી. હજુ પણ તળાજા વગેરેના પર્વતોમાંની ગુફાઓ બૌદ્ધત્વની સાક્ષી પુરે છે.

૧૭૮ ઉપરોક્ત દિગંબર અને શ્વેતામ્બર બંને શાખાઓના શરૂઆતના ગ્રંથો જોતા એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે તેની નિરુપણપદ્ધતિ માત્ર સિદ્ધાંતરૂપે હતી. તત્ત્વજ્ઞાન હોય કે આચાર હોય—બંનેનું નિરુપણ ઉપનિષદ જેવી સરળ પ્રાચીન પદ્ધતિએ થતું. વૈદિક દર્શનોમાં ન્યાયદર્શને વિશિષ્ટ સ્થાન અને વિદ્વતપ્રિયતા મેળવ્યા પછી જૈન સાહિત્યમાં પણ નવો યુગ દાખલ થયો. ન્યાયદર્શનની તર્કપદ્ધતિનો પ્રભાવ બૌદ્ધ સાહિત્ય ઉપર પ્રથમ પડ્યો. બૌદ્ધ સાહિત્ય અને વૈદિક સાહિત્ય એમ બંનેની મિશ્રિત અસર જૈન વાડ્મય ઉપર પણ થઈ, તેથી જૈનાચાર્યો પણ બૌદ્ધાચાર્યોની પેઠે પોતાની આગમ—સિદ્ધાંતની (પ્રાકૃત) ભાષા ઉપરાંત સંસ્કૃત ભાષામાં ગ્રંથો રચવા લાગ્યા.

૧૭૯ આ પહેલા જૈન સાહિત્યમાં સંસ્કૃત ભાષાને સ્થાન નહોતું એમ માનવાને કોઈ ખાસ પ્રમાણ નથી; પણ એટલું ખરું કે આ સંસ્કૃત યુગ પહેલાં જૈન સાહિત્યમાં પ્રાકૃત ભાષાનું સામ્રાજ્ય હતું. જૈન સાહિત્યમાં સંસ્કૃત ભાષાને અને તર્કપદ્ધતિને પ્રથમ પ્રતિષ્ઠિત કરનાર શ્વેતામ્બર આચાર્ય કે દિગંબર આચાર્ય, એ કહેવું કઠણ છે; પણ એમ કહી શકાય છે કે બંને સંપ્રદાયના આ પરિવર્તન વચ્ચે વધારે અંતર ન હોવું જોઈએ.

---

૧૧૫ બુચો પં. સુખલાલનો " જૈન ન્યાયનો ક્રમિક વિકાસ" એ
નિબંધ ભાવનગર ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો રીપોર્ટ.

જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

સચિત્ર.

[શ્રી મહાવીર સ્વામીના સમયથી સં. ૧૯૬૦ સુધીના જ્યેષ્ઠાચાર્ય
જૈનોના સાહિત્યનું કાલક્રમબદ્ધ દિગ્દર્શન]

લેખક

મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ

બી. એ; એલ્. એલ્. બી.

અંડવોકેટ, હાઇકોર્ટ, મુંબઈ.

[જૈન રાસમાળા-પૂરવણી, જૈન ઐતિહાસિક રાસમાળા, જિનદેવદર્શન,
સામાયિક સૂત્ર, જૈન કાવ્યપ્રવેશ, જૈન ગૂર્જર કવિઓ ભાગ ૧ તથા ૨ ના
પ્રયોજક; નયકર્ણિકાના વિવેચક; વિવેકનંદના પત્રોના અનુવાદક; ગત 'જૈન
સ્વેં કૉન્ફરન્સ હેરેલ્ડ' અને 'જૈનયુગ' માસિકના તંત્રી; 'સાહિત્યસંસદ્'ના
જૈન સ્વેં કૉન્ફરન્સની સ્થાયી અને કાર્યવાહી સમિતિ તેમજ અનેક જૈન
સંસ્થાની સમિતિઓના સભ્ય.]

વિ. સં. ૧૯૮૯

વીરાત્ ૨૪૫૯

ઇ. સ. ૧૯૩૩

પ્રકાશક:—શ્રી જૈન સ્વેં કૉન્ફરન્સ ઓફિસ-મુંબઈ.

કિંમત છ રૂપીઆ.

પ્રકાશક :

શ્રી વંન સ્વેનામ્બરે ટાન્કરન્સ આફિસ તરફથી
રણુછોટલાલ રાયચંદ ઝવેરી,
મોહનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરી (પ્રોપ્રિયેટર)
સ્થાનિક જનરલ સેક્રેટરીઓ

૨૦, પાલધુની, મુંબઈ. નં. ૩.

નિવેદન.

भवबीजांकुरजनना-रागाद्याः क्षयमुपागता यस्य ।

ब्रह्मा वा विष्णु वा हरो जिनो वा नमस्तस्मै ॥

—ભવરૂપ વૃક્ષના બીજાંકુર એવા રાગાદિક જેના ક્ષય પામ્યા હોય તે ગમે તો બ્રહ્મા હોય, ગમે તો વિષ્ણુ હોય, ગમે તો મહાદેવ હોય કે ગમે તો જિન હોય—તેને મારો નમસ્કાર છે. —હેમાચાર્યકૃત મહાદેવસ્તોત્ર.

‘આપણે નિશ્ચય કરીએ કે સત્યની આરાધના છોડવાના નથી સત્ય માટે દુનિયામાં સાચી અહિંસા એજ ધર્મ છે. અહિંસા તે પ્રેમનો સાગર છે. તેનું માપ જગતમાં કોઈ કાઢી શક્યુંજ નથી. એ પ્રેમસાગરથી આપણે ભરણી જઈએ તો આપણામાં એવી ઉદારતા આવે કે તેમાં આખા જગતને આપણે સંકેલી શકીએ છીએ. એ કઠિન વસ્તુ છે ખરી, છતાં સાધ્ય છે. તેથી આપણે શરૂઆતની પ્રાર્થનામાં સાંભળ્યું કે શંકર હો કે વિષ્ણુ, બ્રહ્મા હો કે ઇન્દ્ર, બુદ્ધ હો કે સિદ્ધ, માફ માયું તેનેજ નમે જે રાગદ્વેષરહિત છે, જેણે કામો જીતેલા છે, જે અહિંસાની-પ્રેમની મૂર્તિ છે.

૧ આ ઇતિહાસની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ એ છે કે:—
ગૂજરાતની અસ્મિતા માટે ગૌરવ ધરાવનાર અને તેની પ્રતિષ્ઠા વધે તેમ કરવા મથનાર સિદ્ધહસ્ત લેખક-નવલકથાકાર શ્રીયુત કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી M. A. LL. B. ઍડવોકેટ સાહિત્ય-સંસદ સ્થાપી. તે દ્વારા ‘ગુજરાત’ નામનું સચિત્ર માસિક કાઢ્યું. તેમણે મને સને ૧૯૨૨ ના અક્ટોબરમાં અંગ્રેજીમાં પત્રદ્વારા જણાવ્યું કે:—

‘We have decided to start a work on a history of literature and a Gujarati dictionary.

As a personal friend I have already guaranteed your cooperation and we are going to burden you with the whole load of old Jain literature in which you are the best available authority. I think we cannot give you any

well-known author but we will have to give you the whole host of obscure Jain authors and you will have to do your utmost in producing the work on a line which will justify the existence of our 'Sahitya Sansad.'

It is a tremendous task and to carry it out through within the short time i. e. before March 1923 is well-nigh impossible but if the Sansad wants to justify the role which it has proposed to play there is no other alternative but to accomplish the impossibility.'

—‘અમેએ સાહિત્યના ઇતિહાસ પર એક ગ્રંથ અને ગૂજરાતી રાખ્દ-કોષ કાઢવા નિર્ણય કર્યો છે.

એક અંગત મિત્ર તરીકે મેં તમારા સહકારની નમીનગીરી ક્યારની આપી છે અને અમે બંનું જૈન સાહિત્ય કે જેમાં તમે, જેટલા હસ્તગત છે તેમાં, શ્રેષ્ઠ પ્રમાણભૂત છે, તેનો સર્વ ભાર તમોપર લાદવાના છીએ. હું ધારું છું કે તમેને કોઈ પણ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથકારનું કાર્ય અમે આપી શકતા નથી પણ તમને અપ્રસિદ્ધ જૈન ગ્રંથકારોના આખા સમૂહનું કાર્ય આપવું પડશે અને તમારે તે કાર્ય આપણી ‘સાહિત્ય સંસદ’ની વિદ્યમાનતાને સાર્થક કરે તેવી શૈલી પર તૈયાર કરવામાં તમારાથી બની શકે તેટલી શક્તિથી કરવું પડશે.

તે જાનકે કામ છે અને તે હુંક સમયમાં એટલે ૧૯૨૩ના માર્ચ સુધીમાં પાર પાડવું એ લગભગ અશક્ય છે, પરંતુ જો સંસદ જે ભાગ લેજવવા બહાર પડેલી છે તે ફતારા કરવા માંગતી હોય તો તે અશક્ય વાતને સિદ્ધ કરવા સિવાય છૂટકોજ નથી.’ [જુઓ જૈનયુગ પોષ ૧૯૮૨ પૃ. ૧૭૧.]

૨ આના ઉત્તરમાં તુરત મેં જણાવ્યું કે ‘આપે લીધેલી યોજના મહાભારત છે અને તેમા મારાથી યથાશક્તિ અને યથામતિ ફાળો અપાય તેમ હું પ્રયત્નશીલ રહીશ. મને રડના માર્ચ સુધીમાં તે બંને મહાકાર્યો પૂરાં થવાં અશક્ય લાગે છે, છતાં પ્રયત્નો ભગીરથ હશે તોજ સાધ્ય થવાનો ‘ચાન્સ’ લાગે છે.’ [જૈનયુગ પોષ ૧૯૮૨ પૃ. ૧૭૧]

૩ ગૂજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસપર એક ગ્રંથ જુદા જુદા લેખકોના લેખોવાળો પ્રકટ કરવો, તેના કરતાં તેનાં પાંચ ‘વાંચ્યુમો’

અમુક અમુક વિષયનાં કરી તે પરના લેખો 'ગુજરાત'માં ચૈત્ર સં. ૧૯૮૦ થી પ્રકટ કરવા શરૂ કરી દેવા એવી સને ૧૯૨૪ના જાન્યુઆરીમાં અંગ્રેજીમાં લખેલી કાચી યોજના મને સૂચના માટે મોકલવામાં આવી અને તેમાં ચોથું ને પાંચમું વૉલ્યુમ નરસિંહથી દયારામ સુધીનાં ચારસો વર્ષ માટે રાખી તેમાં 'જૈન સાહિત્ય' મૂકી તે સંબંધીતું કાર્ય કેટલા પૃષ્ઠમા કરવું ઘટે તે માટે મારી સૂચના માગી. આ કાળનું જૈનોનું ગૂજરાતી સાહિત્ય ઘણું હોઈ તેને થોડાં પૃષ્ઠોમાં ન્યાય ન આપી શકાય એમ મેં જણાવ્યું.

૪ આ દરમ્યાન 'ગુજરાતી સાહિત્ય' એ નામની મહાભારત યોજનાનો ખરડો છપાવીને શ્રીયુત મુનશીએ પ્રકટ કર્યો હતો. તેના તંત્રીમંડલના પ્રમુખ તરીકે તેઓ હતા અને તે મંડલના સભાસદો તરીકે અન્ય દશ સભ્યો-લેખકોની નિમણૂક કરવામાં આવી હતી તેમાં માફે નામ પણ હતું. આ યોજનામાં ભૂમિકાનો પ્રથમ ભાગ, અને પછી આરંભકાલ, મધ્યકાલ અને અર્વાચીનકાલ એમ કાલના ભાગ પ્રમાણે ત્રણ કાલ એટલે કુલ ચાર ભાગ પાડ્યા હતા, અને એ દરેક ભાગને અમુક ખંડોમા વહેંચી કુલ દશ ખંડોની કાચી ગોઠવણ ઘડી કાઢી હતી. (વૈશાખ શુદ્ધ ૯ મંગળ-જુઓ તે વખતનું 'ગુજરાત'). આ યોજનામાં ધીમે ધીમે સુધારા વધારા થતા ગયા. તેમાં મધ્યકાલના યુગની શરૂઆત સં. ૧૪૫૬માં અમદાવાદની સ્થાપનાથી ગણીને સં. ૧૯૦૮ સુધી તેનો અંત સ્વીકારાયો. ભૂમિકાના પ્રથમ અને બીજો એમ બે ખંડ, અને મધ્યકાલનો પાંચમો ખંડ એમ ત્રણ ખંડ પ્રથમ હાથ ધરવામા આવ્યા. મધ્યકાલને પમો ફઠો ને ૭મો એમ ત્રણ ખંડ આપેલા તે પૈકી પાંચમા ખંડનો વિષય 'મધ્યકાલના સાહિત્યના પ્રવાહો વીશે અગ્રલેખો' રાખ્યો હતો. તે અગ્રલેખોમાં સાતમો અગ્રલેખ નામે 'જૈન સંપ્રદાય અને આ મધ્યકાલનું ગુજરાતી સાહિત્ય' મૂકી તેના લેખક તરીકે માફે નામ પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું.

આ પાત્રમાં ખંડના અગ્રલેખ લખનારાઓને સૂચનાઓ તંત્રી-મંડલે એ કરી હતી કે:—

૧ દરેક અગ્રલેખ 'ગુજરાત'નાં ૨૦ કે ૨૫ પૃષ્ઠોથી વધારે લાંબો ન કરવો.

૨ દરેક અગ્રલેખનાં ૪, ૫ કે ૬ પ્રકરણો કરવાં.

૩ અગ્રલેખો ઐત્રી રીતે વહેંચવામાં આવ્યા છે કે તેથી એકજ વિષય તેમાં આવી જાય. આથી બીજા વિષય વીરો કે સામાન્ય વિષય સંબંધી એમાં કે' પણ ન આવે તો ચાલશે.

૪ અને ત્યાં સુધી આધાર ટાંકવાની તરતી લેવી અને તે વિષયસંબંધી પુસ્તકોની યાદી થોડી લાગે તો પરિશિષ્ટમાં આપવી.

૫ દરેક અગ્રલેખમાં એક બલ આવી જાય છે તો તે બલની ઉત્પત્તિ, તેનું ગુજરાતમાં દર્શન કેમ થયું અને તેણે કેવું સ્વરૂપ પકડ્યું તે પણ તેમાં આવી જવાં જોઈએ. બાકીના ભાગમાં તે બલનો વિકાસ, તેનો પરિપાક, તેનું સાહિત્યમાં દર્શન, તેમાંથી સાહિત્યમાં આવેલી વિશિષ્ટતા અને સમૃદ્ધિ, તેનું અદૃષ્ટ થયું અને તેની બીજાં બલોપર અસર: આ વસ્તુઓ પર અને તો દૃષ્ટિબિંદુઓ રજૂ કરવાં. (વૈશાખ શુદ્ધ ૯ મંગળ.)

આ યોજનામાં ધીમે ધીમે સુધારા વધારા થતા ગયા.

૫ ૧૯૨૪ના જુનમાં 'જૈન સંપ્રદાય અને આ કાલનું સાહિત્ય' ના પરતો લેખ લખાઈ ગયો હતો, નહિ તો સત્વર શરૂ કરી જુનની અંતે મળે તેમ મંત્રીએ પત્રથી જણાવ્યું. સાથે લખવાના મુદ્દાઓની નોંધ મોકલી કે:—૧ જૈન સંપ્રદાયનો ઉદય, ૨ તેનું સ્થાન ૩ તેનું ગુજરાતમાં આગમન, ૪ વલ્લભી, ચાવડા અને સોલંકી સમયનો જૈન મત, ૫ મુસલમાન રાજ્યની શરૂઆતમાં જૈન ધર્મની સ્થિતિ, ૬ દશમી સદીમાં જૈન ધર્મની ગુજરાતના જીવનપર અસર, ૭ મુસલમાન રાજ્ય પહેલાંનું જૈન સાહિત્ય, ૮ મધ્યકાલના જૈન સાહિત્યના મુખ્ય ગુણ, ૯ પ્રખંધ સાહિત્ય, તેની વિશિષ્ટતા, ખુબીઓ અને ખોડો, ૧૦ નરસિંહ યુગના જૈન કવિઓ, ૧૧ નાકર અને પ્રેમાનંદ યુગના કવિઓ. ૧૨ દયારામ યુગના કવિઓ, ૧૩ આ યુગોમાં

સાહિત્યની પ્રગતિ અને વિકાસ, ૧૪ મધ્યકાલમાં સાંસ્કારિક બલ તરીકે જૈનમત, સાહિત્યમાં પ્રતિબિંબિત થયેલું હોય તે'—તે નોંધમાં મથાળે નોંધ કરી હતી કે '૩૦ થી ૩૫ લખેલાં પાનાં કરતાં વધારે નહીં. પહેલાં મથાળાં જે પાનાં કરતાં વધુ નહીં'—આટલા ટુંકા લખાણમાં આ ૧૪ મુદ્દા સમાવી આખો લેખ લખવાનું મારે માટે અશક્ય હતું; ત્યારપછી શ્રી મુનશીએ આ અગ્રલેખમાં એવાં પ્રકરણો પાડવાનું સૂચન કરી ગયા કે (1) Jainism 4 Printed pages (2) Jainism as a political & social force in Hindu-Gujarat આરંભકાલ 830-1459 (3) Jain literature in the આરંભકાલ (4) Jainism as a political and social force during the મધ્યકાલ સં. ૧૪૫૯ to ૧૯૦૮ (5) The growth and progress of Jain literature during મધ્યકાલ (6) The characteristic form (પ્રબંધ form) of Jain literature (7) The ideal of Jain literature during this age. ત્યાર પછી તે બાબત પર ખૂબ ઊહાપોહ, મંત્રણા, આગ્રહ થતાં રહ્યાં અને થોડાં વધારે પાનાં થશે તો ચલશે પણ લખવા માંડો—આમ તે પ્રમુખ શ્રી મુનશીએ જણાવ્યું એટલે છેવટે ઉપરના સર્વ મુદ્દાઓ પર લક્ષ રાખી 'જૈનો અને તેમનું સાહિત્ય' એવું મથાળું બાંધી તેના પર નિબંધ લખવાનું મેં સને ૧૯૨૬ના આરંભમાં શરૂ કર્યું.

ફ તે લખતાં ૩૫ પછી ૪૦, પછી ૫૦ એમ પૃષ્ઠો પ્રમુખ શ્રીયુત મુનશીએ વધારી આપવા છતાં પણ મધ્યકાલીન (સં. ૧૪૫૯ થી સં. ૧૯૦૮ સુધીના) સાહિત્યનો વારો આવે તે પહેલાનાં પ્રકરણોનાં પૃષ્ઠો ૫૬ થઇ ગયાં. આથી જગ્યાનો અતિ સંકેચ પડ્યો. મધ્યકાલીન ગૂજરાતી સાહિત્ય માટે પ્રધાનતઃ લખવાનું હતું તે અતિ ગૌણ કરી નાંખવું પડ્યું. તે સાહિત્યના જૈન કવિઓ અને તેમની કૃતિઓનો માત્ર નામનિર્દેશ કરી તે ભાગ ટૂંકાવવો પડ્યો. દરેક શતકવાર જૈન કવિઓનાં કાવ્યોના નમુનાઓ તૈયાર કરેલાં તે ઉક્ત

નિબંધમાંથી બાદ કરવા પડ્યા. તત્કાલીન રાજકીય સ્થિતિ અને અન્ય ધર્મોના પ્રવાહોનો સ્પર્શજ કરી ન શકાયો.

૭ આ રીતે લખાયેલો નિબંધ જે પંદર પ્રકરણોમાં પૂરો થયો તે આ પ્રમાણે છે:—૧ જૈન ધર્મનો ઉદય અને તેનું સ્થાન ૨ આગમ કાલ-આરંભકાલ (વિ. સં. પૂર્વે ૪૭૦ થી વિ. સં. ૩૦૦), ૩ વલ્લભી અને આવડાનો સમય (સં. ૩૦૦ થી સં. ૧૦૦૦), ૪ સોલંકી વંશ (સં. ૧૦૦૧ થી ૧૨૩૦), ૫ હૈમયુગ—હૈમચંદ્રસૂરિ (સં. ૧૧૪૫ થી ૧૨૨૯), ૬ અપભ્રંશ સાહિત્ય (વિ. ૮ થી ૧૨ મી સદીનું), ૭ સોલંકી વંશ-અનુસંધાન (સં. ૧૨૩૦-૧૨૯૯), ૮ વસ્તુપાલ તેજપાલનો સમય (વસ્તુ-તેજ યુગ સં. ૧૨૭૫ થી ૧૩૦૦), ૯ વાઘેલા વંશ (સં. ૧૩૦૦ થી ૧૩૫૬), ૧૦ ગૂજરાતમા મુસલમાનો (સં. ૧૩૫૬ થી ૧૪૫૬), ૧૧ સોમસુન્દર યુગ (સં. ૧૪૫૬ થી ૧૫૦૦), ૧૨ વિક્રમ સોળમું શતક, લાવણ્યસમય યુગ (સં. ૧૫૪૦ થી ૧૫૯૦), ૧૩ હીરવિજયસૂરિનો-હૈરક યુગ (૧૭મો સૈકો), ૧૪ યશોવિજય યુગ (૧૮મું શતક), ૧૫ વિક્રમ ૧૯મું શતક-ઉપસંહાર.

૮ સાહિત્યસંસદ તરફથી ‘ગુજરાતી સાહિત્ય’ (ગુજરાતની સંસ્કૃતિના શબ્દદેહનું દિગ્દર્શન) ખંડ ૫ માં નામે ‘મધ્યકાલનો સાહિત્યપ્રવાહ’ સાત ભાગમાં વિભક્ત કરી પ્રકટ કરવામાં આવ્યો, તેમાં ખીજા-ત્રીજા-અને ચોથા ભાગમાં પૃ. ૬૬ થી ૧૫૮ સુધીનાં કુલ ૯૩ છાપેલાં પૃષ્ઠોમાં મારો ઉક્ત નિબંધ સન ૧૯૨૬ માંજ પ્રકટ થયો. આ નિબંધ માટે શ્રીયુત નાનાલાલ ચિમનલાલ મહેતા I. C. S. (સિવિલિયન)એ પ્રતાબગઢ ઔધથી તા. ૨૬-૧૦-૧૯૨૬ના મારા પરના પત્રમાં જણાવ્યું કે:—

‘I have been reading your ‘જૈનો ને તેમનું સાહિત્ય’ in Gujarati Sahitya with much admiration for sound scholarship and proper perspective. I do not think there is anything in the Gujarati literature or in any other language

that I know of, what gives such detailed information about Jain literature. × × ×

જયપુર

—હું 'ગુજરાતી સાહિત્ય'માં તમારો જેનો નોંધ તેમજ સાહિત્ય (અનિબંધ) વાંચી ગયો છું અને તેમાંના સંગીત વિદ્યતા અને યથાર્થિયત રેખા-દર્શન માટે મને અતિ આદર વત્પન્ન થયો છે. ગુજરાતી વાદ્યમયમાં કે મને માલીતી જેની છે એવી કોઈ ખીજ બાપામાં જૈન સાહિત્ય સંબંધી આવી વિસ્તૃત માહિતી આપે એક કંઈપણ હોય એમ હું ધારતો નથી.

૯ આ અને ખીજ વિદ્વાનોના સારા અભિપ્રાયોથી મને પ્રેરણાદાન મળ્યું. તેથી તે વિષયમાં તજ્જ્ઞ એવા વિદ્વાનોને ખતાવી તેમની સૂચનાઓ મેળવવા મેં પ્રયત્ન કર્યો. મારા મિત્ર પંડિતશ્રી લાલચંદ્ર ભગવાનદાસ ગાંધીને તેનો અમુક ભાગ જેવા મોકલી આપ્યો, ને તેમણે જોઈ જઈ તેમાં અહીં તહીં યોગ્ય સુધારાવધારા હુંકમાં કર્યા પણ પછીના ભાગ અનવકાશ આદિના કારણે પોતે જોઈ ન શક્યા. પછી મારા સહુદો:-પંડિત શ્રી જ્યેષ્ઠદાસ, રા. મોહનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરી અને રા. રસિકલાલ છોટાલાલ કાપડીઆ તે છપાયેલો નિબંધ વાંચી જોઈ ગયા અને તે સંબંધી કંઈક સૂચનો યત્રતત્ર તેમણે કર્યા. ખીજ જૈન સાક્ષરોને જૈન યુગના તંત્રી તરીકે મેં તેના કાર્તિક માગશર ૧૯૮૩ના અંકમાં ઉક્ત નિબંધમા સુધારા વધારા સૂચવવા માટે પ્રેમપૂર્વક જાહેર આમંત્રણ કરેલું પણ કોઈએ સૂચના કરવા તસ્દી લીધી નથી. આ રીતે આ નિબંધ તે આકારમાં જ થોડા અહિં તહીં ફેરફાર સાથે રહ્યો.

૧૦ 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ-ખીજો ભાગ' નામના મારા ગ્રંથની પ્રસ્તાવના તરીકે આ નિબંધ તે ગ્રંથના પ્રથમ ભાગના નિવેદનમા જણાવ્યા પ્રમાણે આપવાનો મેં વિચાર રાખ્યો હતો, પરંતુ તેને સપ્રમાણ સંશોધિત વર્ધિત આકારમાં પુનઃ લેખારૂઢ કરી મૂકવાનો અને ખાસ કરી જૈન આગમ-સાહિત્યનો ઇતિહાસ ઉમેરવાનો મારા સહુદય મિત્રો અને ખાસ કરી મારા સહુદ રા. મોહનલાલ ભગ-

વાનદાસ ઝવેરીનો આગ્રહ થતાં તેમ કરવાનો અથાગ પરિશ્રમ સને ૧૯૨૮ના વર્ષથી આરંભ્યો. તે નિબંધનું નામ ફેરવીને 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' રાખી, શ્રીમન્મહાવીર પ્રભુના આગમ-સાહિત્યથી શરૂઆત કરી એક એક પ્રકરણ હું લખતો ગયો. સાત સાત પ્રકરણોનો એક વિભાગ કરવામાં આવ્યો, ને જેમ જેમ લખાઈ પ્રકરણ તૈયાર થાય તેમ તેમ તેનાં ૫૦-૧૦૦ પૃષ્ઠ છાપવા મોકલાતાં ગયા. પ્રથમ હપ્તો ૧૯૨૮ના જુલાઈમાં છાપખાને મોકલાયો.

૧૧. ત્યાં એક અઘટિત ઘટના થઈ. તા. ૧૮-૮-૨૮ને દિને મારા ટેબલ પર મારા ચાર વર્ષની વયના ચિ. રમણિકલાલે દીવાસળી સળગાવી-તેથી થયેલી નહાની આગને પરિણામે આ જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસની સં. ૧૩૦૦ પછીની મારી નોંધો બળીને ખાખ થઈ ગઈ; અને બીજાં થોડાં પુસ્તક વગેરે કેટલુંક દાગી ગયું, પણ આગ વિશેષ પસરી નહિ તેથી ઘણું બચી ગયું તે માટે પ્રભુનો ઉપકાર! ન્યૂટન અને તેના પ્રિયશ્વાનનો દાખલો યાદ આવ્યો! આ કારણે સં. ૧૩૦૦ પછીની નોંધો પુનઃ કરી પુનર્લેખન કરવામાં પરિશ્રમ લેતાં મૂળ કરતાં વિશેષ સાફ લખાયું હશે એ પ્રતીતિથી જે થયું તે સારાને માટે એ કહેવત અનુસાર રમણિકે રમણીય કર્યું એવો મારા મને સંતોષ લીધો.

૧૨. આ છપાવાનો આરંભ ૧૯૨૮ના સપ્ટેમ્બરમાં થયો. કારણકે તે માસમાં 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ-બીજો ભાગ'—એ ગ્રંથનું મૂળ વસ્તુ છપાવું હતું તે પૂરું થયું હતું અને આ નિબંધ બાકી હતો. તે નિબંધનાં મૂળ 'ગુજરાત' માસિકના કદ જેવાં ૯૩ છપાયેલ પૃષ્ઠ હતા તે શોધિત-વર્ધિત થઈને તે ગ્રંથના કદનાં બહુ તો ત્રણસોથી ચારસો છપાયેલ પૃષ્ઠો થશે એમ અડસટો થયો હતો. એક બાજુ લખાવું જાય ને બીજી બાજુ છપાવું જાય; પ્રેસાદિની અનિયમિતતા પણ આડી આડી આવતી જાય, છતાં બનતી ત્વરા રાખવામાં મેં પ્રમાદ પ્રાયઃ સેવ્યો નથી.

૧૩. જૈન ગૂર્જર કવિઓ-બીજા ભાગની પ્રસ્તાવના તરીકે આ ઇતિહાસ છપાવો હતો તેથી તેની સાથે તે આવનાર હતો, પરંતુ તે

પ્રસ્તાવના જુદા પુસ્તક રૂપે પણ પ્રકટ થાય તો વધારે સારું, અને એવો અભિપ્રાય પ્રથમ ભાગની પ્રસ્તાવનામા મૂકેલા મારા ‘જૂની ગૂજરાતી ભાષાનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’ નામના નિબંધ માટે કેટલાક વિદ્વાનોએ જુદા ગ્રંથાકારે બહાર પાડવાની પરમ આવશ્યકતા જણાવી હતી, તેથી તેની પાંચસે નકલ મારા તરફથી મારા ખર્ચે જુદી છાપી આપવાનું શ્રી જૈન શ્વે. ડૉ.ના જનરલ સેક્રેટરી રા. મોહનલાલ ઝવેરીની સંમતિ લઈ મેં પ્રેસને કહી દીધું હતું, ને તે પ્રમાણે છપાયેલ છે.

૧૪. આમ છપાતાં મૂળ ત્રણસોથી ચારસો પૃષ્ઠ ધારેલા હતાં, તેને બદલે સને ૧૯૩૦ની આખરે હીરવિજયસૂરિના સમય સુધીના છ વિભાગનાંજ છપાઇને ૫૬૦ પૃષ્ઠ થયાં—એટલે ધારેલ કરતાં દોઢું બમણું છપાઇ ગયું, અને તે ઉપરાંત ખીજું વધારે છપાવવાનું બાકી રહ્યું એટલે આ ઇતિહાસની બધી નકલો જૂદાજ પુસ્તક રૂપે બહાર પાડ્યા વગર છૂટકોજ નથી એમ સમજાતાં ઉક્ત ‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ-ખીજો ભાગ’ કે જે ક્યારનો (સને ૧૯૨૮ના સપ્ટેમ્બર પહેલા) પ્રેસમાં છપાઇ ગયો હતો તે પુસ્તક રૂપે આ સંબંધીના નિવેદન સહિત બહાર પાડી દેવાનું સને ૧૯૩૧ના પ્રારંભમાં નક્કી થયું ને તેના પરિણામે તે ઉક્ત ઇતિહાસની પ્રસ્તાવના વગરનો બંધાઈ ૧૯૩૧ ના ત્રયમાર્ધમાં બહાર પડી ગયો, કે જે સંબંધી વિદ્વાનો-પત્રકારોના અભિપ્રાય આ ગ્રંથને અંતે મૂકવામા આવ્યા છે અને તે પરથી તેનું મૂલ્ય આકી શકાશે. આ ઇતિહાસ કુલ ૮ વિભાગમાં ને તે દરેકના ૭ પ્રકરણુ એટલે કુલ ૫૬ પ્રકરણુમાં-૫૭૭ ટિપ્પણુ સહિતના ૧૧૯૫ પેરામાં-૮૩૨ પૃષ્ઠમાં સને ૧૯૩૧ ના લગભગ આખરે છપાઇ રહ્યો. પછી વિસ્તૃત અનુક્રમણિકા કરતાં લગભગ ૭૫૦૦ કાપલીઓ વિશેષ નામો આદિની થઈ ને તેને ૨૩ વિષયમાં અક્ષરાનુક્રમે ગોઠવી પ્રેસમાં ૧૯૩૨ના મે માસમાં મોકલતા તેનાં ૧૮૮ પૃષ્ઠ છાપતાં પ્રેસે પાંચ માસ લીધા. તે અનુક્રમણિકા એ આ ઇતિહાસના વિશેષ શબ્દો-નામોનો કોશ છે.

૧૫. આ વિસ્તૃત અનુક્રમણિકા પછી ‘શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિ-પત્રક’ મૂકેલું છે. તે સંબંધી જણાવવાનું કે આખો ઇતિહાસ મૂળ

છપાઇ જતાં ત્રણ વર્ષ લાગ્યાં. દરમ્યાન તેના પર પ્રકાશ પાડતાં ચાર પુસ્તકો બહાર પડ્યાં:—

(૧) પં. સુખલાલ કૃત તત્ત્વાર્થ સૂત્ર પર ગૂં વ્યાખ્યા ભાગ બીજાની પ્રસ્તાવના (પ્ર૦ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ) (૨) અં. સુખલાલ સંઘવી અને અં. ઐચરદાસ દોશીએ તૈયાર કરેલ સન્મતિપ્રકરણ-પ્રસ્તાવના અનુવાદ વિવેચન આદિ સહિત પ્ર૦ શ્રી પુંજભાઇ જૈન ગ્રંથમાળા કાર્યાલય અમદાવાદ). (૩) મુનિશ્રી કલ્યાણવિજય કૃત નિબંધ નામે 'વીર-નિર્વાણ સંવત્ ચૌર જૈન કાલગણના' (પ્ર. નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા ૧૦-૪ અને ૧૧-૧ અંકમાં, પછી જુદા પુસ્તકાકારે પ્ર૦ ક. વિ. શાસ્ત્ર સમિતિ, જલોર) અને (૪) તે મુનિશ્રીની પ્રભાવકચરિતના પ્રબંધોની પર્યાલોચના (પ્ર૦ ચ. તું ગૂં ભાષાંતર પ્ર૦ જૈન આત્માનંદ સભા ભાવનગર). આ ચારેમાંથી ઉપયુક્ત લાગેલી હકીકતોની દરેક પારા અને ટિપ્પણવાર નોંધ કરી તે વૃદ્ધિને શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિપત્રકમાં આ પુસ્તકને અંતે પ્રકટ કરેલ છે; આથી આ ઇતિહાસ સાંપ્રતકાલ સુધી લભ્ય માહિતીવાળો (uptodate) કરવામાં આવ્યો છે. તે પત્રકમાં આવેલ વિશેષ શબ્દો-નામોને ઉપયુક્ત 'વિસ્તૃત અનુક્રમણિકા' માં દાખલ કરવાનું શક્ય નહોતું તેમ તેની જુદી અનુક્રમણિકા થઇ શકી નથી તેને માટે મને ખેદ થાય છે પણ વસ્તુસ્થિતિ સમજતા વાચકો તેને નિભાવી લેશે.

૧૬ આ ઇતિહાસના અગ્ર ભાગમાં આ નિવેદન સાથે, પ્રો. કામદારની પ્રસ્તાવના, આ ગ્રંથમા વાપરેલા ટુંકા અક્ષરો સમજાવવા માટે સાંકેતિક અક્ષરોની સમજ, જે સાઠ ચિત્રો આમાં રાખેલા છે તે દરેકની ટુંકી હકીકત સમજાવતો ચિત્રપરિચય; તથા તે સર્વ ઉપરાંત આ ઇતિહાસના દરેક વિભાગ ને તેના દરેક પ્રકરણમાં આવતી હકીકતો અતિ સંક્ષેપમા જણાવતો સામાન્ય વિષયાનુક્રમ મૂકેલ છે. આ સર્વ વાચકોને દરેક જાતની સરલતા આપી દરેક રીતે માર્ગદર્શક થશે.

૧૭ આ ઇતિહાસના ચોથા વિભાગનું ચોથું પ્રકરણ નામે 'વસ્તુ-તેજયુગમાં સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ' તે છપાતું હતું ત્યારે એક વાનગી તરીકે જૈનયુગના ભાદ્રપદથી કાર્તિક ૧૯૮૫-૮૬ ના અંકમાં પૃ. ૮૨ થી ૯૫ માં પણ તેના તંત્રી તરીકે મેં નિવેદિત કર્યું હતું કે જે પરથી તેના વાચકોને તે ઇતિહાસ કેવી શૈલી પર લખાય છે તે જાણવાનું મળી આવે. આ પ્રકરણ વાંચી કૌમુદી પત્રના વિકાન તંત્રીશ્રી વિજયરાય દ્વે તેના માર્ચ ૧૯૩૦ ના પૃ. ૧૯૭ પર પોતાની ૨૧-૨-૩૦ ની 'ડાયરીમાંથી' એ મથાળા નીચે જણાવ્યું હતું કે:—

'હ અઠવાડિયાં પર આવેલ આ અંક ('જૈનયુગ' ભાદ્રવાથી કાર્તિક) આજેનું કૈકે નિવૃત્તિથી જોઈ શક્યો. તેનાં સવાસોથી પણ વધુ પાનાંમાં મોટા ભાગે તે જૈનોપયોગી કે પ્રાચીન સાહિત્યના અભ્યાસીઓને ઉપયોગી વિદ્વતા ભરતક ભરી છે. મિત્રદાવે માફ પહેલું ધ્યાન તો ગુજરાતના ગણ-તર તરણ વિદ્વાનોમાંના એક ચીમનલાલ જે. શાહના ઉત્તર હિંદમાંના જૈનધર્મ' વિશેના એમના નિબંધની અતુલમણિકાએ ખેંચ્યું. આટલા પરથી જ લેખકની મહેનત ને ઝીણવટ એટલી બધી દેખાય છે કે આખું પુસ્તક : પ્રગટ થયે એ વિષયના વાક્યમયમાં કીમતી ઉમેરો થવાનો જ. આ જ ક્યન તંત્રી રચિત 'જૈનસાહિત્યનો ઇતિહાસ'માંથી વસ્તુપાળ તેજપાળના યુગની સાહિત્યપ્રવૃત્તિનું પ્રકરણ પ્રસ્તુત અંકમાં છપાયું છે, તેને વિશે કરી શકાય. શો જીવનપર્યંત કર્યાં કરેલો સાહિત્ય-સંચય ! મોહનભાઈ સામે કોઈપણ વાંચની ફરિયાદ હોય તો એ જ હોઈ શકે કે પોતાનાં સાધનશક્તિનો લાભ આજ પહેલાં જુજ પ્રમાણમાં તેઓ આપતા હતા; હવે વધુ આપે છે, પણ હજી પૂરતા પ્રમાણમાં કદાચ નહીં. વસ્તુપાળ તટકાલીન આંતરપ્રાંતીય પ્રતિષ્ઠા વાળા કવિ અને વિદ્યાપોષક હતા, તેમણે રૂ. ૧૮ હજાર (જે એ વાતમાં ખાસ અત્યુક્તિ ન હોય તો) માત્ર લાયબ્રેરીઓ પાછળજ ખર્ચેલા, તેથી એઓ તો સંવત તેરમા સૈકાના કાનેજી જેવા; આ બધું મને તો આ લેખેજ પહેલીવાર જાણવું. X X X

૧૮ હવે આ સમગ્ર ઇતિહાસ બહાર પડે છે, તો તેના અધ્ય-યનથી ઘણી વાતો નવી અને તે પહેલીવારની માલૂમ પડશે. તેની

ટુંક સિલસિલાબંધ તપાસ (survey) જૂદી આવવા અને તેમજ જે જે પુસ્તકો મુદ્રિત થઇ ગયા છે તે સર્વેની વિષય-માહિતી, તેમજ દીકાત્મક ચર્ચા કરી મૂકવા સંકલ્પ હતો પણ તે પાર પડી શક્યો નથી. તેમ કરતાં હજી કેટલાંયે વર્ષો વીતી જાય અને કદાચ મનની મનમાં સમાય, તે ભયથી જેટલું જની શકે તેટલું, સંગ્રહ કરી એક ‘સંગ્રહ-ગ્રંથ’ તરીકે યા કૃતિઓ કર્તા વગેરેના સમયબદ્ધ અનુક્રમમાં તેના ‘કોશ’ તરીકે હાલ આપી પ્રકટ કરવું તે વાત મુખ્યપણે લક્ષમાં રાખી સાથે સાથે જની શકે તેટલી વિષયમાહિતી ને ચર્ચા પણ ટુંકમાં લખી નાંખી આ ઇતિહાસ પ્રકટ કરી નાખેલ છે. તે લખતાં-છપાતાં ચાર વર્ષ વીતી ગયાં. એની પાછળ દિનરાત શ્રમ લેવામાં મેં કચાશ રાખી નથી. સમય લઈ પોતાને ખર્ચે જુદે જુદે સ્થળે જઈ પુસ્તકભંડારો જોઈ તપાસી આવવા, તેમાંથી મળેલાં તેમજ અન્ય પ્રાપ્તવ્ય સાધનોને પ્રાપ્ત કરી સંગ્રહ કરવો, તેમાંથી નોંધો-ટાચણો કરી લેવાં, તે પરથી પ્રમાણો આપી પ્રકરણો લખવાં, છાપવા મોકલવાં, તેનાં પ્રુફોનું શોધન કરવું, તેને પાછાં મંગાવી સુધારવા-પ્રેષવા, તેની વિસ્તૃત અનુક્રમણિકા કરવી વગેરે બધુંય એકલે પડે કાંઈની પણ સહાય વગર-એક ‘પ્રુફ-રીડર’ જેવાની પણ મદદ વગર કરીને આ પુસ્તક મેં ગૂજરાતને સાદર ધર્યું છે.

૧૯ જે સ્થળના જૈન પુસ્તકભંડારો હું સં. ૧૯૮૬ સુધીમાં જાતે જઈ જોઈ તપાસી આવ્યો તેનો ઉલ્લેખ મેં મારા જૈનગૂજર કવિઓના પ્રથમ અને બીજા ભાગના નિવેદનોમાં કર્યો છે. આ જોવામાં પહેલેથી મારી દષ્ટિ દેશી ભાષા-કવિઓ પ્રત્યે હતી. સંસ્કૃત આદિમાં ગ્રંથ રચનારની થોડી પ્રશસ્તિઓ પહેલાં લખી રાખી હતી તે મેં શ્રી જિનવિજયને આપી દીધી હતી. મને એ સ્વપ્ને પણ ન હતું કે મારે આવો ઇતિહાસ લખવાનું અતિ શ્રમસાધ્ય કાર્ય કરવું પડશે; સ. ૧૯૮૫ માંના મે માસની છૂટીમાં ખેડાના ભંડાર જોવા હું ગયો ત્યારથી બધી ભાષામાં રચાયેલાં હસ્તલિખિત

પુસ્તકોની પ્રશસ્તિઓ લેવી-તપાસવી મેં શરૂ કરી. પછી સં. ૧૯૮૭ ના આશોમાં મહુવામાં મારા મુરખખી મિત્ર રા. કુલચંદ્ર ખુશાલચંદ્ર શાહને ત્યાં રહી ત્યાંના શ્રી ચશોવૃદ્ધિ જૈન બાલાશ્રમના હસ્તકનો મુનિ ગુલાબનો તથા ત્યાંના વૃદ્ધ મુનિશ્રી તિલકવિજયનો એમ બે પુસ્તકસંગ્રહ તપાસ્યા. તે વખતે ત્યાં શ્રી વિજયમોહન સૂરિને વિનંતિ કરતાં તેમના વડોદરાના 'શ્રી મુક્તિકમલ જૈન મોહન જ્ઞાનમંદિર'ની ટીપ જોવા મળી. તે પછી સં. ૧૯૮૮ના માગશર-માહમાં તે ટીપમાની ગૂજરાતી ભાષાની ખંધી અને બીજી ભાષાની થોડી જોવા માગેલી હસ્તપ્રતો મુંબઈ મારે ખર્ચે મોકલવાની વ્યવસ્થા તેમના લખાણથી શેઠ પાનાચંદ્ર ધારશી અને રા. લાલચંદ્ર નંદલાલ શાહ દ્વારા થઈ તેનો લાભ મેં લીધો. આ દરમ્યાન મુંબાઈના શ્રી મહાવીર સ્વામીના દહેરાસર, પાયધુનીમાનો જિનદત્તસૂરિ ભંડાર પણ મેં જોઈ લીધો. આ રીતે ગ્રંથો તપાસવામા નિમિત્તભૂત થનાર સર્વેનો ઉપકાર હું સ્વીકારું છું.

૨૦ મારા મુરખખી મિત્ર શ્રીયુત કેશવલાલ ત્રિમચંદ મોદી B. A. LL. B. વકીલ, અમદાવાદ-તેમણે અમદાવાદના અનેક જૈન ભંડારોની તપાસ લેવામાં, મને બીજી રીતે પ્રેરણા કરવામાં (દા. ત. ડૉર્બર્ગસ ગૂજરાતી સભાએ 'જૈન અને બૌદ્ધ મતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ-તેના સિદ્ધાંતો અને વૈદિક મત સાથે તેની તુલના' પર નિબંધ માટે મને રૂ. ૫૦૦ નું પારિતોષિક આપવાનું સન ૧૯૧૪ માં ઠરાવેલું હતું તે લખવામાં મને પ્રેરણા કરનાર તેઓ હતા), સાહિત્યસામગ્રીની સહાય આપવામાં અને અનેક રીતે મારી સાહિત્ય-સેવામાં રસ લેવામાં જે શ્રમ, પ્રીતિ અને સહકાર દાખવ્યાં છે તે માટે તેમનો હું ઋણી છું. તેમનો સ્વર્ગવાસ સને ૧૯૩૨ના જુનમાં થતાં આખા જૈન સાહિત્યજગતમાં ખોટ પડી છે કારણકે જૈનસાહિત્ય સંબંધી પાશ્વિમાત્ય સ્કૉલરૅ સાથે અખંડ પત્રવ્યવહાર કરનાર, તેમને હસ્ત-લિખિત પુસ્તકો પૂરાં પાડનાર, અપ્રકટ ગ્રંથોને પ્રકટ કરાવવામાં

ભારે જહેમત લેનાર, ગમે તે ભંડારમાથી કે સાધુ પાસેથી જોઈતી પ્રત મેળવી આપનાર. સાહિત્યસેવીઓને અનેકવિધ સહાય દેનાર તેમના જેવા સરલસ્વભાવી સજ્જન હાલ સાંપડે તેમ નથી. તેમના આત્માને શાંતિ મળે !

૨૧. ભંડારો-સૂચીપત્રો-જૈન ભંડારો અને તેની ઉપયોગિતા સંબંધી આ ગ્રંથમાં પારા ૧૧૧૧-૫ મા લખાયું છે છતાં તેના સંબંધમાં જેટલું કહીએ તેટલું ઓછું છે.

શ્વેતાંબર જૈનોએ-જૈન સાધુઓએ ગૂજરાતને સાહિત્યથી સમૃદ્ધ કરવામાં-શોભાવવામાં મોટો ફાળો આપ્યો છે, અને દરેક ગામ અને શહેરમાં રહેતા ઉપાશ્રયોમાં ગ્રંથભંડારો રાખી સાહિત્યને સાચવી રાખ્યું છે. તે દરેક ભંડારની ટીપ મેળવી કોઇપણ પુસ્તક-કૃતિની પ્રત ક્યાં મળે છે તેની નોંધ લેવા ઉપરાત હાલમાં જે જે પ્રસિદ્ધ ભંડારો છે તેનો સમગ્ર જનતા સહેલાઈથી-વિશેષ મુશ્કેલી વગર લાભ લઇ શકે, તે માટે તેમને સાર્વજનિક ભંડારો કરાવવા પ્રયાસ સેવવાનો છે અને જે જે પ્રસિદ્ધ ભંડાર છે તેની શોધખોળ કરી બહાર લાવવાની જરૂર છે.

૨૨. રાય બહાદુર હીરાલાલે ૧૭-૧૨-૩૧ દિને પટણામાં 'ઑલ-ઈંડિયા ઓરિયેન્ટલ કોન્ફરન્સ'ના પ્રમુખ તરીકે આપેલ બાણ-માંથી ભંડારોની શોધખોળની જરૂર સંબંધે ફકરો નોંધવા જેવો છે:-

A thorough exploration of Bhandaras, which the foresight and excellent arrangements of the Jainas have so carefully preserved, has yet to be made. Regarding Pattan Jaina Bhandaras Professor Peterson said: 'I know of no town in India and only a few in the world, which can boast of so great a store of documents of such venerable antiquity. They would be the pride and jealously guarded treasure of any University Library in Europe' There are 13,000 manuscripts in Pattan, a des-

criptive and annotated catalogue of which is in course of preparation.

—જે ભંડારો જૈનોની દીર્ઘદૃષ્ટિ અને તેમના ઉત્કૃષ્ટ પ્રબંધથી સંભાળ-પૂર્વક સંરક્ષિત રહ્યા છે તેની સંપૂર્ણ શોધખોળ હજી કરવાની રહે છે. પાટણના જૈન ભંડારો સંબંધી પ્રોફેસર પીટર્સને કહ્યું હતું. —“પાટણ જેવું ભારતમાં એક પણ શહેર મેં જોયું નથી તેમજ તેના જેવાં આખા જગતમાં માત્ર જુજ શહેરો છે કે જે આટલી બધી લગ્ય પ્રાચીનતાવાળી હસ્તલિખિત પ્રતોનો સંગ્રહ ધરાવવાનું અભિમાન ધરાવી શકે. આ પ્રતો તો યુરોપની કોઈ પણ યુનિવર્સિટી (વિદ્યાપીઠ)ના પુસ્તકાલયનો મગરૂરી લેવા લાયક અને અદ્દેખાઈ આવે એવી રીતે સંગ્રહી સાચવી રાખેલો ખજાનો થઈ શકે તેમ છે.” પાટણમાં તેર હજાર હસ્તલિખિત પ્રતો છે કે જેનું વર્ણનાત્મક અને દીકાવાળું સૂચીપત્ર તૈયાર થાય છે.

૨૩. આ સૂચીપત્ર મૂળ સ્વં સાક્ષર શ્રી ચિમનલાલ ડાહ્યા-ભાઈ દલાલ M. A. એ તૈયાર કરેલું અને તેને સુધારી વિસ્તારી સુંદર આકારમાં વિશેષ માહિતી સાથે મૂકવાનું કાર્ય મારા મિત્ર પંડિત શ્રી લાલચંદ બગવાનદાસ ગાંધી તૈયાર કરે છે ને તે ગાયકવાડ સરકાર તરફથી તેની પૌર્વોત્તર ગ્રંથમાલામાં છપાતું બન્યું છે. જેસલમેરના પ્રાચીન જૈન ભંડારમાના પ્રાચીન ગ્રંથોનું સૂચીપત્ર તે બંને લાઘવોના તે રીતે થયેલ પ્રયાસને પરિણામે તેજ ગ્રંથમાલામાં ક્યારનું છપાઈ ગયું છે. લીંબડીનો ભંડાર કાઠિયાવાડમાં મોટામાં મોટો છે અને તેનું સૂચીપત્ર ગ્રંથ અને ગ્રંથકારની નામાવલી ને રચ્યા-લખ્યા સંવતવાલું સાક્ષર મુનિશ્રી પુણ્યવિજયના મહાપ્રયાસના પરિણામે બહાર પડી ચૂક્યું છે, પણ તે ઉપર્યુકત બે સૂચીપત્રોની બરોબરી કરી શકે તેમ નથી, છતાંયે તેવા સ્વરૂપે પણ ખીજા ભંડારો - જેવા કે પ્રવર્તક શ્રીમન્ કાન્તિવિજયજીના વડોદરા અને છાણીનાં બે ભંડાર, વિજય-ધર્મસૂરિનો હાલ આગ્રામાં રહેલ ભંડાર, વિજયનેમિસૂરિના ખંભાત અને અમદાવાદમાના ભંડાર, સુરતના મોહનલાલજી જૈન શ્વેં જ્ઞાન-ભંડાર-જૈનાનંદ પુસ્તક ભંડાર-જિનદત્તસૂરિ ભંડાર-સીમંધર સ્વામીના

મંદિરમાનો ને વડા ચૌદાના ઉપાશ્રયનો વગેરે ભંડાર, રાધનપુરનો, વીકાનેરનો, કચ્છ-કેડાચનો, કલકત્તા ગુલાબકુમારી લાયબ્રેરીનો આદિ અનેક સ્થળના ભંડારોની ટીપો છપાઇ બહાર પડે તો સારું.

૨૪. શ્રીયુત નહાનાલાલ ચી. મહેતા આઇ. સી. એસ. જણાવે છે કે 'ગુજરાતનો અઢળક પૈસો દાન અને ખીજ ન્યાતજ્ઞતાના વરા-ઓમાં ખરચાય છે. તો શું એ સંભવિત નથી કે ગુજરાતના પાટનગરમાં ગુજરાતનું એક સંગ્રહાલય ઉભું થાય અને ત્યાં ગુજરાતની ભૂતકાળની અને હાલની સમૃદ્ધિઓનું જ્ઞાન આવે અને એના ભવિષ્યની ઝાંખી થાય એવી વસ્તુઓનો સંગ્રહ થાય. જૈન શ્રીમંતોમાં તો ભંડારો સ્થાપવાની અને જ્ઞાન-સંસ્થાઓ નીભાવવાની જુની પરંપરા છે. હજી જૈન સાધુઓમાં જેટલા ધુરંધર પાંડિતો નીકળશે તેનાથી દશમા ભાગના પણ ખીજ સંગ્રહાયમાંથી નહિ નીકળે. જૈન પ્રજાની આસ્થા હજી સાધુ યતિઓ ઉપર છે. એ બનનેનું કર્તવ્ય છે કે જૈન સંઘની કીર્તિનો ધ્વજ એક સમૃદ્ધ જૈન સંગ્રહાલય ઉપર ફરકે. સાધન તો અનેક મોજૂદ છે, એ ભેગા કરવાની અને એને યોગ્ય મકાનમાં સજ્જવાનીજ જરૂર છે. જૈન જનતા સામે પૈસાનો સવાલ ઉભો કરીએ એ તો ધ્રુષ્ટતાજ કહેવાય.' ('પ્રસ્થાન'—મહા ૧૯૮૫ પૃ. ૨૩૪).

૨૫. પ્રદર્શનો.—ભંડારમાં, સાધુઓ, યતિઓ તેમજ ખાનગી વ્યક્તિઓ પાસે રહેલી અપ્રસિદ્ધ હસ્તલિખિત ગ્રંથો જાહેર પ્રજા સમક્ષ મૂકવાની તક સાહિત્ય પરિષદ સાથે તેના આશ્રય નીચે ભરાતા સાહિત્ય પ્રદર્શન સમયે બહુજ અલ્પ પ્રમાણમાં લેવામાં આવે છે, અને તેનો પણ જોઇએ તેવો વ્યવહાર લાભ લઇ શકાતો નથી કારણ કે તેનો અહેવાલ, તેની યાદી, વગેરે તે પ્રદર્શન જેના આશ્રય નીચે ભરાય તે સંસ્થા પ્રકટ કરતી નથી તેથી તે માત્ર તમાસારૂપે-થોડા દિવસના દૃશ્યરૂપે નિવડે છે.

૨૬. જૈન સાહિત્ય પ્રદર્શન સં. ૧૯૮૭ ના પોષમાં અમદાવાદ ભરાયું હતું તે પહેલાંજ અગાઉથી જૈનયુગના ૧૫-૧-૩૧ના અંકમાં મેં સ્પષ્ટ જણાવ્યું હતું કે:—

પ્રદર્શન લોકો સંખ્યાબધ આવીને જોઈ જાય, મોટી સંખ્યા જોઈને જણાવે કે જૈનોનું સાહિત્ય ઘણું છે અને પાંચ પચીસ દિવસ તે ખુલ્લું રહે અને પછી તેને સમેટી લેવામાં આવે તેથી પ્રદર્શનની ખરી મહત્તા અને ઉપયોગિતા સિદ્ધ નહિ થાય. તે સિદ્ધ કરવા માટે નીચેની સૂચનાનો અમલ કરવા મારી આગ્રહપૂર્વક લલામણુ છે:—

૧. પ્રદર્શનમાં જે જે મૂકાય તેની સામાન્ય માર્ગદર્શક માહિતી આપતું અને ખાસ લક્ષ્ય ખેંચનારી વસ્તુઓની મહત્તા સમજાવનાર પુસ્તક છપાવી જુજ કિંમતે જોવા આવનાર જનતાને પૂરું પાડવું.

૨. સર્વ પ્રદર્શિત સાહિત્યની વિગતવાર વર્ણનાત્મક સૂચી છપાવી બહાર પાડવી.

૩. વિદ્વાનો અભ્યાસીઓ અને સાહિત્યજ્ઞાને નોતરવા અને તેમના બહોળા જ્ઞાનનો લાભ ભાષણો-વ્યાખ્યાનોદ્વારા જનતાને આપવો.

૪. તે તે વિદ્વાનો અને સાહિત્યપ્રેમીઓને, કળાવિદોને પ્રદર્શિત સામગ્રીની પૂરી નોંધ કરવા, પોતાને ખપ પૂરતું ઉતારી લેવા વગેરેની સર્વ જાતની સગવડ કરી આપવી.

૫. 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'માં જે શૈલી પર ગૂર્જરાતી ભાષાના શતકવાર જૈન કવિઓ લઈને તેની દરેક કૃતિઓના આદિ અને અંત ભાગોની નોંધ કરવામાં આવી છે તે શૈલીપર સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષામાં રચાયેલી કૃતિઓના જૈન ગ્રંથકારોની શતકવાર વર્ણનાત્મક સૂચી તેમની અંતની સંપૂર્ણ પ્રશસ્તિઓ અને આદિનાં મંગલાચરણ સહિત તેમજ તેની પ્રતો ન્યાં ન્યાં મળે છે તે ભંડોર, પ્રતની પત્રસંખ્યા, લેખકપ્રશસ્તિ વગેરે સહિત પ્રકટ કરવામાં આવે તો જૈન સાહિત્યનો અને સાહિત્યકારોનો ઇતિહાસ પૂરો પાડવામાં મહાનમાં મહાન ફાળો આપી શકશે.

૬. ઐતિહાસિક ગ્રંથો જે જે હોય તે છપાવી પ્રકટ કરવા.

૭. સુંદર ચિત્રકામની કૃતિઓના ફોટા પાડી તેના 'બ્લોકો' કરાવી છપાવી બહાર પાડવા.

આ સૂચનાઓનો અમલ કરવામાં ભારે પુરુષાર્થ અને મહાભારત શ્રમ સેવવાની જરૂર છે. તે માટે યોગ્ય કાર્ય-કર્તાઓને ચુંટી નિયુક્ત કરવામાં

આવે, તેમણે એકઠી કરેલ સામગ્રીને પ્રકટ કરવા માટે દ્રવ્યનો વ્યય થાય તેજ આ પ્રદર્શનની સંગીન કિંમત ચિરકાલ સુધી અંકારો અને તેજ કાય અમર થશે. નહિ તો તે પાંચ પચાસ હજારનો તમાસો જેમ તેવાં પ્રદર્શનો થાય છે તેમ લેખાશે.

આ પ્રદર્શન સાહિત્યનુંજ હોઈ તેમાં સાહિત્ય સંબંધીજ ક્યની હોઈ શકે-એટલે કે સાહિત્યનો કેમ પ્રચાર અને વિચાર થાય, વર્તમાન જમાનામાં જૂના સાહિત્યનો લાભ કેવી રીતે મેળવી શકાય અને જમાનાની જરૂર પ્રમાણે તે સાહિત્યમાંથી નવીન શૈલી પર કેવી રીતે સાહિત્ય ઘડી શકાય તેનોજ ઊદ્ધાપોહ, મીમાંસા અને સહોદિત વિચાર કરવાનું હોય. પક્ષાપક્ષી સાહિત્યમાં હોય જ નહિ. સર્વ જનો ત્યાં આવી શકે, લાગ લઈ શકે અને સાહિત્યની સુગંધનો લાભ ઉઠાવી શકે એ પ્રમાણે પ્રદર્શનના કાર્યવાહકો કરશે અને તેમ હોઈ પક્ષાપક્ષી રાખ્યા વગર સર્વે પોતપોતાનો ક્ષણે વિનંદ સંકોચે આપશે.

૨૭. 'પ્રસ્થાન'ના એકે વિદ્વાન્ તંત્રી રા. રસિકલાલ છોટાલાલ ખરીખ ઉપયુક્ત પ્રદર્શનમાં ભ્રમણ કરી પોતાના વિચાર તે પત્રના પોષ ૧૯૮૭ ના અંકમાં પૃ. ૧૮૫-૮ પર જણાવે છે તે ઉપયોગી હોઈ ટુંકમાં સારરૂપે અત્ર મૂકવામાં આવે છે:—

“અક્ષરે અક્ષરે દીવા બળે”—કાલોઈલનું એક સુપ્રસિદ્ધ વાક્ય છે:—“The true university in these days is a collection of books—આજના જમાનામાં પુસ્તકસંગ્રહ એ ખરી વિદ્યાપીઠ છે.” દરેક સંસ્કારી પ્રજામાં આ જાતની વિદ્યાપીઠ હોય છે. પ્રાચીન ભારતવર્ષ પણ આ સંસ્કારિતામાં અગ્રણી હતો. ઉક્ત પ્રદર્શનમાં ગુજરાતની જનતાને પ્રથમવાર કાલોઈલે કહેલી વિદ્યાપીઠના પ્રાચીન રૂપનું દર્શન થયું. પ્રાચીન કાળમાં હિંદુસ્તાનમાં વાડમય કેટલી વિવિધ રીતે, કેટલી મનોહર રીતે, કેટલી લક્ષિતથી, કેટલી ચીવટથી અને શુદ્ધિથી પુસ્તકારૂઠ થતું તેનું ગમગીની જાપબલે એવી પરિસ્થિતિમાં મોહક દર્શન થયું. ગમગીની જૈન સંપ્રદાયના સ્ત્રી પુરૂષોનો મોટો ભાગ જે જડતાર્થી એ જ્ઞાનપૂર્ણ (?) કરતો હતો, અને પ્રદર્શનના વ્યવસ્થાપકો એ જડતાને જે-રીતે પોષતા હતા તેથી થઈ.

‘આ દર્શન ખરેખર મોહક હતું. સૌથી મોટું આકર્ષણ અક્ષર-કળા હતી; બીજા અર્થમાં પણ જાણે એ કળા અક્ષર લાગતી હતી ! અક્ષરો એટલા તાજા લાગતા હતા કે જાણે ગદ્ય કાલેજ લખ્યા હોય ! આજના મુદ્રણયુગમાં આ લેખનકળા બહુ ઉપેક્ષા પામી છે; પણ સાચા કેળવણીકારો સુંદર અક્ષરોનું મહત્ત્વ સમજે છે. એવા કેળવણીકારોને આમાં ઘણું જોવા જાણવાનું મળે. આ અક્ષરો જેટલું ધ્યાન રોકતા હતા તેટલુંજ ધ્યાન સચિત્ર ગ્રંથ રોકતા હતા. લખાણની સાથે શુદ્ધિને ચિત્રથી મદદ કરવાની પ્રથા ઘણાને આજની લાગે. પણ પુસ્તકરચનાની આ પદ્ધતિ હિંદુસ્થાનમાં પ્રાચીન છે એ ત્યાં રહેલા કાગળના, તાડપત્રોના અને કપડાના ગ્રંથો ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. અહીંઆ એ કહેવું અપ્રસ્તુત નહિ ગણાય કે આકારની દૃષ્ટિએ થોડાંક ચિત્રોજ કલાયુક્ત હતાં, પણ રંગની મોહકતા અને તાજગી માટે લગભગ બધાંજ ચિત્રો ધ્યાન ખેંચે એવાં હતાં. + + +

‘આ સિવાય બાકીની તો જૈનોની દ્રવ્ય પૂજા-જડ પૂજા હતી. દ્રવ્ય શબ્દ ચાલુ જહેજારી પૈસાના અર્થમાં તેમજ જૈન દર્શનની પરિભાષાના અર્થમાં વાપરે છે. જડપૂજા કેટલી હદ સુધી જઈ શકે છે એ જે અજ્ઞાનતાથી ત્યાં વાસકેપ (? વાસક્ષેપ) નખાતો હતો તથા પૈસા મુકાતા હતા તે ઉપરથી જણાતું હતું. બીચારા ભાવિક જૈનો એકજ શ્રદ્ધાથી આગમ ગ્રંથને, કાવ્ય અને અલંકાર ગ્રંથોને, વૈદકના ગ્રંથોને, જ્યોતિષના ગ્રંથો વગેરેને જે રીતે નમતા હતા તેથી ખરેખર ગલાનિ ઊપજતી હતી. બધાનો આકાર જૂની પ્રતોનો—અને જૂની પ્રતો એટલે પૂજનો વિષય—જેમાંથી અઢળક ધન મળી જાય કે એકદમ મુક્તિ મળી જાય એવું આમાં કાંઈક અગમ્ય છે એવી માન્યતાનો વિષય ! પ્રદર્શનની ગોઠવણીમાં કોઈપણ જાણકાર માણસનો હાથ હોય એમ જણાતું ન હતું; વિષયો પ્રમાણે ગ્રંથો ગોઠવવાનો પ્રયત્ન હતો પણ તેમાં ઘણી ભૂલો હતી. સ્ત્રીઓને માટે કાંઈ ખાસ સગવડ ન હતી. જે રીતે ધક્કામુકીમાં સ્ત્રી-પુરુષો ભેગા થઈ

જતા, જોનાર કંઈ જોઈ શકે એ પહેલાં પ્રદર્શકો જે રીતે ખૂબો પાડતા, જ્ઞાનપૂજ કરવાની હાસ્યજનક હાકલો જે રીતે થતી-તે ઉપરથી પ્રેક્ષકને જરૂર એમ લાગે કે જાણે અમદાવાદમાં હજી પહેલી વાર પ્રદર્શન ભરાય છે. વ્યવસ્થિત ધંધો ચલાવનારા જૈનો વ્યવસ્થિત પ્રદર્શન ન ભરી શકે એ કેવી જ્ઞાનપૂજ કહેવાય ? વર્તમાન જૈનો એકલી દ્રવ્યપૂજ જ કરી જાણે છે ? વિદ્યાની સાચી પૂજ અને જ્ઞાનની ભાવપૂજ કરવાની કુશળતા તેમણે ગુમાવી દીધી છે ? જેના પૂર્વ-જોએ હિંદુસ્તાન માટે આટલો વારસો સોંપ્યો તે જૈનો તેનું વ્યવસ્થિત પ્રદર્શન પણ ન ભરી શકે ?' x x [એક પ્રતની નોંધ લેતાં ભધયાએ હાથ પકડવો-‘ શેઠકી મનાઈ હે ! કુચ બી લીખનેકી મનાઈ હૈ-એ કારણ ખતાવવું, છેવટે પ્રદર્શનના એક કાર્યકર્તા પાસે જવું વગેરે ખેદકારક પ્રસંગની રા. રસિકદાસની નોંધ અત્ર ઉતારવી યોગ્ય નથી.]

‘આ પ્રદર્શન જોઈ દરેક પ્રાચીન સંસ્કૃતિના અભ્યાસીને થયું હશે કે ગુજરાત પાસે હજી આ પ્રાચીન ગ્રંથોની સમૃદ્ધિ ધણી છે. આ ગ્રંથોને કોઈ સાર્વજનિક સંસ્થામાં વ્યવસ્થિત રીતે સાચવવા જોઈએ, (આ ગ્રંથો કેવળ જૈનોની મુદી નથી, તે આખા ભારત-વર્ષની સમૃદ્ધિ છે.) તેમનું વ્યવસ્થિત રીતે વર્ગીકરણ થવું જોઈએ, તેમનાં વર્ણન આપતાં સૂચીપત્રો થવાં જોઈએ, ખાસ ગ્રંથોના સંપાદન થવાં જોઈએ ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ, -પણ અનેક વિઘ્નો છે ! જૈનો ઉપર કહ્યું તેમ હજી દ્રવ્યપૂજમાં રાગે છે, સંપ્રદાયની સંકુચિતતામાં હજી શરમ જોતા નથી, ગુજરાતનો ઇતર વિદ્વાનવર્ગ જૈન સાહિત્યની ઉપેક્ષા કરે છે, ગુજરાતનો ધનિક વર્ગ અસંસ્કારી છે, તેમને આવી બાબતોમાં પૈસા ખર્ચવા નકામા લાગે છે-ઇત્યાદિ વિચાર પરંપરા મારા જેવાને થાય તેથી શું ?’

૨૮. આમ પ્રદર્શન ભરાયા પહેલાં મેં અને ભરાયા પછી રા. રસિકલાલભાઈએ જણાવ્યું છતાં તેનું કંઈએ પણ રચનાત્મક

કમલ તાપસ અને પાર્શ્વનાથ રાજકુમાર

—મુસલમાન પૂર્વના સમયના કલ્પસૂત્રમાંથી

[શ્રી પૂર્ણચંદ્ર નહારના સૌજન્યથી]

સ્થાયી કાર્ય દેખાયું નથી; હમણાં ખબર મળી છે કે ‘ જૈનસાહિત્ય પ્રદર્શન વીર સં. ૨૪૫૭ પ્રશસ્તિ સંગ્રહ ’ એ મથાળાથી કેટલાક ગ્રંથોની પ્રશસ્તિઓનો સંગ્રહ વિદ્યારસિક મુનિશ્રી ચતુરવિજયજીના સંશોધકપણા નીચે આસ્તે આસ્તે છપાય છે. બહાર પડે ત્યારે ખરો. આ છતાં પણ તે માટે અને સાહિત્યપ્રદર્શન ગોઠવી જનતાને દર્શન કરાવવા માટે લીધેલ શ્રમ ખાતર દેશવિરતિ સમાજને કંઈક અભિનંદન ઘટે છે.

૨૯. સાર્વજનિક ભંડાર અને પ્રદર્શન ઉપરાંત વિદ્વાનો ઉત્પન્ન કરવાનાં ધામોની-વિહાર કે આશ્રમોની બહુ જરૂર છે, પણ તેમાં ઘણી મુશ્કેલી છે. એ માટે ધન, વિદ્વતા અને જીવનસમર્પણ હોય તોજ એવાં ધામ ઉઠાં થઈ નહીં શકે. આ વિશે એક સુંદર બનાવ ગાંધીજીએ મહેસૂરની મુલાકાત ૧૯૨૭ ના અગસ્ટમાં લીધી ત્યારે બન્યો તે લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે. ‘ મહેસૂરનું પુરાતત્ત્વ ખાતું એક આશ્ચર્યકારક વસ્તુ છે. ત્રીસ વર્ષો થયાં એ કામ કરે છે. એ ખાતા દ્વારા મહેસૂરના પુરાતત્ત્વનાં તમામ સાધનોની શોધખોળ થઈ છે. શિલાલેખોનું વર્ગીકરણ થયું છે અને હજી વધારે ને વધારે પ્રકાશ પડ્યો જાય છે. એ ખાતાનું એક ‘ પુરાતત્ત્વમંદિર ’ છે. મંદિરની બહાર દિવાલમાં પ્રાચીન મૂર્તિઓનાં દર્શન કરીનેજ માણસ જાણે છે કે કયા મંદિરમાં તે પ્રવેશ કરી રહ્યો છે. એના પુસ્તકાલયમાં ૧૧,૦૦૦ હસ્તલેખો છે. આજે એના મુખી ડા. શામશાસ્ત્રી છે. આ હસ્તલિખિત પ્રતોમાંથી કેટલેકનું ‘ અર્થશાસ્ત્ર ’ એમણે ખોલ્યું, અને એની શુદ્ધ પ્રત અને ભાષાંતર એમણે બહાર પાડ્યાં. ડાક્ટરનો ઇતિહાસ જાણવા જેવો છે. જમ પંડિત ધર્માનંદ કેસંખીએ પાલીનો અભ્યાસ કર્યો પછી જ મોટી ઉંમરે અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કર્યો તેમ બાવાશેક વર્ષો સંસ્કૃતનો ગંભીર અભ્યાસ કર્યો પછીજ ડા. શામશાસ્ત્રી અંગ્રેજી લખ્યા. બંને પંડિતોને પોતાના અભ્યાસના ફળ વિશાળ વાચકવર્ગને આપવાને અર્થે અંગ્રેજી જાણવાની જરૂર લાગી ત્યારેજ તેઓ અંગ્રેજી શીખ્યા.

(હાલ પં. સુખલાલજીએ અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કર્યારનો શરૂ કર્યો છે,) ડાક્ટર સાદા, ભલા, અભ્યાસમાં ખૂંચેલા પંડિત છે. પોતાનું પ્રસિદ્ધ પુસ્તક તથા પોતાના પરિશ્રમના ફળ વર્ણવતો પોતાના ખાતાનો દળદાર હેવાલ લખને તેઓ ગાંધીજીને ચરણે પડ્યા. કેટલોક સંવાદ કર્યો. મુખ્ય પ્રશ્ન એ હતો કે ‘અશોકને ઉપગ્રસ્ત, પુણ્યમિત્રને પતંજલિ, કુમારપાળને હેમચંદ્ર, વિજયનગરના રાજ્યને વિદ્યારણ્ય જેવા વ્યવહારનિષ્ણાત સાધુઓ મળ્યા હતા. એવા સાધુઓ ઉત્પન્ન થાય તો આપણી સ્થિતિ ફરી જાય. આ માર્ગ મઠો સ્થાપવાથીજ મોકળો થઈ શકે. આપ એવાં મઠોની સ્થાપના ન કરી શકો?’ તેના ઉત્તરમાં ગાંધીજીએ પોતાની અશક્તિ અને તેમાં રહેલી મુશ્કેલીઓ જે શબ્દોમાં જણાવી તે માટે નવજીવન તા. ૧૪-૮-૨૭ નું વાંચવા વાચકોને ભલામણ છે.

૩૦ આવા વિહારો સ્થાપવા એ મધુરૂં સ્વપ્ન ગણાશે, પણ તે અગર તેના જેવું કંઈક ફલિત કરવું યોગ્ય છે. અમદાવાદમાં પુરાતત્વ મંદિર થવાથી ત્યાં શ્રી જિનવિજય, પં. સુખલાલ અને બહેચરદાસ, ધર્મોનન્દ કોસંખી, રસિકલાલ, કાલેલકર કાકા આદિ વિદ્વાનોની મંડળી જામી હતી, અને ‘પુરાતત્વ’ નામનું ત્રિમાસિક નિકળતું હતું, દિલ્હીમાં ‘સમન્તભદ્રાશ્રમ’ ખોલાવી તેના આશ્રય તળે ‘અનેકાન્ત’ માસિક કાઢનાર પં. જીગલકિશોર મુખત્યારનો પ્રયત્ન પણ થઈ શમી ગયો. આ પ્રયત્નોના ફળ તરીકે અનેક પુસ્તકો, લેખો વગેરે પ્રાપ્ત થયેલ છે. પરંતુ એ પાછળ સંસ્કારી ધનિકોના ધનનું પીઠબળ સારા પ્રમાણમાં નહિ હોવાથી તે ચિરંજીવી થયા નહિ, એ ખેદનો વિષય છે. જે મઠ-વિહાર જેવું બની શકે તેવું ન હોય તો જ્યાં વિદ્વાનો એકઠા મળી શકે અને પોતાનું કાર્ય ધપાવવા માટે પુસ્તકસંગ્રહ આદિ સાધનો તથા યોગ્ય આજીવિકા મેળવી શકે એવાં ધામો રાજ્ય અગર સંસ્કારી ધનિકો ધારે તો સ્થાપી નિભાવી શકે.

૩૧. શ્રીમંત મહારાજ ગાયકવાડ સરકારનો જૈનસાહિત્ય

પ્રત્યેનો પરમાંદર જાણીતો છે. તેમણે પાટણના જૈનભંડારોની સહગત સાક્ષરશ્રી મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી પાસે પ્રથમ ફેરિસ્ત કરાવી પ્રકટ કરી હતી પરંતુ બૂલમાં તેની થોડી નકલો છપાઈ-ત્યારપછી સહગત સાક્ષરશ્રી ચીમનલાલ દલાલ પાસે તે પાટણના ભંડારો અને જેસલમેરના જૈનભંડારનાં સૂચીપત્રો તૈયાર કરાવ્યાં તે પૈકી પ્રથમનું છપાય છે તે ખીજું છપાઈ ગયેલ છે. પાટણના ભંડારમાંથી દ્વયાશ્રય, યોગગિદ્ધ, અનેકાતપ્રવેશ, વિક્રમાર્ક પ્રબંધ-સિંહાસન દ્વાત્રિ-શિકા, કુમારપાલપ્રબંધ આદિનાં ગૂજરાતી ભાષાંતર ઉક્ત સહગત મણિલાલ નભુભાઈ પાસે તૈયાર કરી મહારાજ સાહેબે પ્રકટ કરાવ્યાં, હમણાં વડોદરામાં ‘પૌર્વોત્તર ગાયકવાડ ગ્રંથમાલા’ રૂપે ઉપયોગી ગ્રાંથીન પુસ્તકોનાં વિદ્વાનો પાસે સંશોધન કરાવી પ્રકાશન કરવા માંડ્યાં છે તેમાં જૈન પુસ્તકોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે-તેના ફર ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થયાં છે, ૩૦ છપાય છે અને ખીજા તૈયાર થાય છે. તદુપરાંત ‘ઓરિયન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ’ સ્થાપી સંસ્કૃત પ્રાકૃત માગધી વગેરે ભાષાના અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથોની લગભગ પંદર હજાર હસ્તલિખિત ગ્રંથો મેળવી એક ખાસ સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે અને ‘સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરી’ નામના મહાપુસ્તકાલયમાં એક લાખ ઉપરાંત પુસ્તકો રાખવામાં આવ્યાં છે. રાજદક્ષિણની ભાષા પોતાની મુખ્ય વસ્તીની ભાષા ગૂજરાતી રાખી છે, ગૂજરાતી ગ્રાંથીન કાવ્યમાળામાં ૩૬ ગ્રંથો અગાઉ પ્રસિદ્ધ કરાવ્યાં કે જેમાં એક જૈન કવિ નેમવિજયનો શીલ-વતી રાસ દાખલ થયેલો છે. રાજ્યમાં પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજિયાત કરી છે, અને આખા રાજ્યમાં ૪૫ કરોડ પુસ્તકાલયો, ૮૦૦ ગ્રામ્યપુસ્તકાલયો, ૧૨ ખાસ સ્ત્રી અને બાળકો માટેનાં પુસ્તકાલયો અને ૧૬૦ વાંચનગૃહો તેમજ ફરતી ચોપડીઓની પેટીઓની વ્યવસ્થા લોકોમાં વાંચનનો શોખ અને વિચારવિકાસ વધે એ માટે કરી છે. આ સર્વ માટે તે શ્રીમંતનો બારે ઉપકાર ગ્રંથ એ માનવો જોઈએ.

૩૨. પૂર્વે વિદ્યાપોષક રાજવીઓ તરફથી વિકાસોત્તે રાજ્યાશ્રય મળતો. જેવો રાજા તેવી પ્રજા, જેવી પ્રજા તેવો રાજા એમ અન્યોન્યાશ્રયી હતાં. જેવી પ્રજા તેવું સાહિત્ય ધરાવતું, જેવું સાહિત્ય તેવું પ્રજાશ્રવન થતું, છતાં રાજકારણ (politics) ધર્મ, સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, વ્યાપાર વગેરેના સર્વ પ્રદેશો પર સત્તા કે અંકુશ ભોગવતું નહોતું.

મનુષ્યના માનસ પાસે સામાન્ય રીતે ખડા ચતા પ્રશ્નોનો અમુક નિર્દિષ્ટ રીતે તોડ કરવામા વિશાલ જનસમૂહના માનસના પ્રત્યાઘાતોનો અભ્યાસ રાજકારણ કરાવે છે, તેથી રાજકારણનો સંબંધ માનસશાસ્ત્રને લગતા માનવતાના દરેક પ્રદેશ સાથે થોડો કે વધુ છે; તેથી રાજકારણની દૃષ્ટિએ કોમ્પિયુ રાષ્ટ્ર-પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરવામાં રાષ્ટ્રનાં સાહિત્ય, કલા, વિજ્ઞાન વગેરે સર્વ પ્રદેશો પર લક્ષ અપાવું જ જોઈશે. તેમાં જે જે વસ્તુ પ્રાચીન વિચારો, કળા ઇત્યાદિનો મહિમા સિદ્ધ કરે અને તેને વિષેનો આપણો આદર વધારે તે તે વસ્તુ આપણને સ્વરાજ્યને પંથે લઈ જનારી છે એ વિષે શંકાને સ્થાન ન હોય.

૩૩. સામાન્ય રીતે ઇતિહાસ ભૂતકાલના રાજકારણ (Politics) તરીકે લેખાય છે અને તેથી રાજકર્તાઓના શ્રવન, રાજનીતિ, કાવાદાવા પ્રપંચો, વગેરેના વૃત્તાંતને ઇતિહાસ કહેવામાં આવે છે. તત્ત્વતઃ જોતાં ઇતિહાસ તે ભૂતકાલનું માત્ર રાજકારણ નથી, તે તો દાખલા ને પ્રત્યક્ષ હિદાહરણોથી બોધ કરતી ફિલસુફી છે. આપણા પ્રાચીન મહાન પુરૂષો પોકારી પોકારી ખાત્રી આપે છે કે આપણે પણ મહાન થઈ શકીએ—અની શકીએ. પૂર્વના મહાન વીરોમાં મહત્તા નિરખવી એ પ્રજાકીય પ્રજ્ઞા (national wisdom) નો પ્રાથમિક પ્રારંભ છે. એમ પણ અને કે પોતાની વસ્તુઓ—વ્યક્તિઓ પ્રત્યેના અભિનિવેશ (prejudice) થી આપણને કોઈ વખત તે માટેની દાઝ—ઉત્કટ પ્રીતિ (patriotism of prejudice) અવશ્ય થઈ આવે, પણ તેવી પૂર્વગ્રહવાળી પ્રીતિ કરતાં સાચા અભિમાનથી

પ્રેરાધ ઉત્પન્ન થયેલી ઉત્કટ પ્રીતિ (Patriotism of pride) વધારે ઉચ્ચ ને ઉદાત્ત છે. મહાન્ નરોને સન્માનતાં આપણે આપણી સમસ્ત માનવતા (humanity)ને સન્માનીએ છીએ. ‘આપણું મહાન્ નરોને સન્માનતાં આપણે આપણા દેશને સન્માનીએ છીએ. આ કારણે સારાસાર વિચારપૂર્વક પ્રેમથી ભૂતકાળને એક ખબના રૂપે સાચવી રાખવાનો આરંભ કરવો એ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતી પ્રગતીય અસ્મિતા (consciousness) નું ચિન્હ છે. એ આપણી પાસે હોય તો પછી ભવિષ્યની ચિંતા કે ભીતિ રાખવાપણું રહેતું નથી. છતા જૂનાને તદ્દન વળગી રહી તેમાં લેશ માત્ર પણ પરિવર્તન કરવાપણું રહેતું નથી એમ સમજવાનું નથી. એમ સમજવું એ વિકાસવાદનું ઉલ્લંઘન છે.’

૩૪. આ ઇતિહાસમાં શ્વેતામ્બર જૈનો કે જેમણે મુખ્યત્વે પશ્ચિમ ભારતમાં—ગૂજરાત કાઠિયાવાડ રજપૂતાના માલવા વગેરેમાં પોતાનો પ્રભાવ નિસ્તાર્યો છે તેમના રચેલા સાહિત્યનો ઇતિહાસ છે; એટલે તેને ‘જૈન શ્વેતામ્બર સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’ કહીએ તો ચાલે, પણ પ્રમાણસર ટુંકું નામ રાખવા ખાતર ‘શ્વેતામ્બર’ એ શબ્દ મેં મૂક્યો નથી. શ્રી મહાવીર પ્રભુના જન્મસ્થાન—ઉત્તર ભારતમાંથી જૈન ધર્મ મથુરા આદિ સ્થળોમાં પ્રસરી એક ધારા પશ્ચિમ ભારતમાં—ગઈ તે શ્વેતામ્બર, અને બીજી ધારા દક્ષિણમાં ગઈ તે દિગંબર—એમ સામાન્યતઃ કહેવાય છે. દિગંબર સાહિત્ય પણ વિશાલ છે, દિગંબરોમાં અનેક મહાન્ આચાર્યો અને ધર્મોપદેશકો થયા છે, અને તેમના પ્રતાપે દક્ષિણમાં અનેક જૈન રાજાઓ, મંત્રીઓ, અસંખ્ય મંદિરો અને તેથી વિશેષ જૈન ધર્મોત્સાહીઓ થયા છે. વિક્રમ બારમા શતક સુધી તો તેમણે આખા દક્ષિણ ભારતને એક લાકડીએ હાંકેલ છે. તે સર્વ ઇતિહાસ મનોરમ્ય, વિસ્મયકારક અને વ્યાપક છે. તે સંબંધી રા. શર્માએ Jainism in South India પર એક નિબંધ અનેક પ્રકરણોવાળો

લખી પહેલા વર્ગમાં M. A. ની પદવી મુંબઈ યુનિવર્સિટી પાસેથી સં. ૧૯૮૪ માં મેળવી છે, કે જેમાંથી નવ પ્રકરણોનો હુકે સાર ગૂજરાતીમાં કરી મેં જૈનયુગના માહતી ચૈત્ર ૧૯૮૫ ના અંકમાં આપ્યો છે. આ દિગંબરી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગૂજરાતીમાં લખવા માટે મેં પ્રયત્ન કરી જોયો, પણ પછી મને લાગ્યું કે કોઈ દિગંબર વિદ્વાન મહાશયજી તેને સંપૂર્ણ ન્યાય આપી શકે—અને તેવા મહાશય મારા મિત્ર શ્રી નાથુરામ ત્રેમી અગર તો શ્રી જીગલકિશોર મુખત્યાર છે કે જેમણે જૂદા જૂદા દિગંબર સાહિત્યભંડારો અને પુસ્તકો જોઈ તપાસી ગ્રંથ પ્રશસ્તિઓ આદિ નોંધી શિલાલેખોમાં સાંપડતા ઇતિહાસપર પ્રકાશ ફેંકતા ભાગોને તેમજ બીજી ઐતિહાસિક સામગ્રીને સંગ્રહી લીધેલ છે, અને જેઓ આખા દિગંબર સાહિત્યને સાલવાર—સમયાનુક્રમમાં સુંદર રીતે અને વળી તે પરના પોતાના ઊઠાપોહ અને વિવેચન સહિત લખી પ્રજા સમક્ષ મૂકવામાં આવશ્યક ઉત્કંઠા અને વિદ્વતા, સાધન અને સમય ધરાવે છે, તેઓ તે કાર્ય ઉપાડી લેશે એમ ધ્વંજીશું. તે કાર્ય સત્વર થઈ જાય તો દિગંબરોએ પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, અપભ્રંશ, હિંદી ઉપરાંત તામિલ અને કર્ણાટકી ભાષાનું સાહિત્ય ખેડવામાં જે મહાન ફાળો આપ્યો છે તે જણાય. એમ થતાં જૈનના બંને સંપ્રદાયોનું સાહિત્ય જનતા સમક્ષ મૂકાતાં એક બીજાની સરખામણીમાં કાણે કંઈ રીતે એક બીજાથી વધારે સેવા બજાવી છે તે માલૂમ પડશે અને તે સમસ્ત જૈન સાહિત્યનું મૂલ્ય અને સ્થાન આર્યસંસ્કૃતિમાં શું છે તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે.

૩૫. દિગંબર તથા શ્વેતાંબર જૈનોનું કેટલુંક સાહિત્ય પ્રકટ થયું છે અને તેથી અનેકગણું અપ્રસિદ્ધ છે; અને આ ઇતિહાસથી શ્વે. અપ્રસિદ્ધ સાહિત્યનો ખ્યાલ આવશે અને જૈન ધર્મ અને સાહિત્ય સંબંધી જે બ્રામક—બ્રમણામય વિચારો તેના સંબંધી અજાણપણાને લીધે—પૂર્વગ્રહના પરિણામે યત્ર તત્ર વિદ્યમાન છે, તે વિચારવાન સમૂહમાંથી જરૂર દૂર થશે. વિશેષમા આથી એ વાત તો ચોક્કસ નક્કી થાય

છે કે જેમ બ્રાહ્મણ સંપ્રદાયે સાહિત્યસર્જનમાં અપૂર્વ ફાળો આપ્યો છે, તેજ રીતે શ્રમણ સંપ્રદાયે પણ પોતાની રીતિએ યથાશક્તિ અને યથામતિ સારો ફાળો આપ્યો છે. આ ભાવના લક્ષમાં આવતાં બંને વૈદિક અને અવૈદિક સંપ્રદાયો એક બીજાને ઉવેખી શકે તેમ નથી, પરંતુ અન્યોન્ય સહકાર સાધી ભારતના ગૌરવમાં બંને વધારો કરી શકે તેમ છે. ગાંધીજી કહે છે કે ‘જૈન શું કે બીજા ધર્મના મહાન સિદ્ધાંતો માત્ર તે તે નામે ઝાળખાતા સમાજ માટે નથી પણ આખા મનુષ્યજાતિ માટે ઉદ્દ્યોગિક અને તારક છે.’

૩૬. પટણામાં ૧૭-૧૨-૩૦ રોજ ભરાયેલ ‘અખિલ હિંદ પૌર્ણત્ય પરિષદ’ના પ્રમુખ તરીકેના વ્યાખ્યાનમાં રાય બહાદુર હીરાલાલજી જૈન સાહિત્ય સંબંધે કથે છે કે:—

Some how or other, their (Jainas') literature did not catch the attention of scholars. This may be due to the reticence of the old Jainas, who did not like to show their 'granthas' to others and were till recently very much opposed to print and publish them. Anyhow it is now well-known, as it was to a few scholars formerly, that the Jaina literature is very voluminous and important from several points of views. Written as it is in Prakrit, the spoken language of the ordinary people in ancient days, it opens out a most extensive field for a philologist. It has come in contract with almost all the Indian languages. Even the Dravidian languages have been influenced by it.

—ગમે તે કારણે, તેઓના (જૈનોના) વાઙ્મય પ્રત્યે વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચાયું નહિ. આમ બનવું તે જૂના જૈનો કે જેઓ પોતાના ‘ગ્રન્થો’ બીજાને બતાવવા ઈચ્છતા નહિ અને હાલ સુધી તેમને છપાવી પ્રકટ કરવામાં ઘણા વિરોધી હતા તેમની ઉપેક્ષા વૃત્તિને લધને હોય. ગમે તેમ પણ થોડા પંડિતોને પહેલાં વિદિત હવું ને

હાલ સર્વને વિદિત થયેલ છે કે જૈન વાઙ્મય અતિ વિશાળ છે અને અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓથી ઉપયોગી છે. પ્રાચીન કાલમાં સામાન્ય જનોની બોલાતી ભાષા પ્રાકૃતમાં તે લખાયેલું છે તેથી તે ભાષાશાસ્ત્રી માટે એક અત્યંત વિસ્તૃત ક્ષેત્ર ખુલ્લું કરી આપે છે. તે ભારતની લગભગ બધી ભાષાઓના સંપર્કમાં આવેલું છે. દ્રાવીડ ભાષાઓ પર પણ તેની (એટલે દિગંબર જૈન સાહિત્યની) અસર થયેલી છે.

૩૭. શ્વેતામ્બર જૈન સાહિત્યના આ ઇતિહાસમાં તે સાહિત્યનો ઇતિહાસ આપવામાં અગ્રગણ્ય ગ્રંથકારોના જીવનવૃત્તાંત ઉપરાંત પ્રતિષ્ઠિત જૈનોનો પણ ટુંક ઇતિહાસ આવી જાય છે. તેના કારણમાં (૧) મૂળ ઉત્પત્તિ જે નિબંધથી થઈ તેનો વિષય 'જૈનો અને તેમનું સાહિત્ય' એ હતો, તેથી તેમાં જૈનોના સંબંધી આછું પાંતળું લખાયુંજ હતું અને તે આમાં વિસ્તાર પામ્યું, (૨) જૈન સાહિત્ય એ નામજ એ અર્થમાં વાપરી શકાય:-એક તો જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતો સમજાવતું સાહિત્ય, અને બીજું જૈન ધર્મના અનુયાયીઓએ રચેલું સાહિત્ય. આમાંનું પહેલા પ્રકારનું પણ બીજા પ્રકારનું એટલે જૈન ધર્મના અનુયાયીઓથીજ રચેલું હોય છે, પણ બીજા પ્રકારનું તે પહેલા પ્રકારનું હોયજ એવો નિયમ નથી. દા. ત. જૈનાચાર્ય શ્રી હેમચંદ્ર કૃત સિદ્ધ હૈમ વ્યાકરણ એ ભાષાઓનું વ્યાકરણ હોઈ સર્વને-જૈન કે જૈનેતરને સામાન્ય છે. છતાં સિદ્ધ હૈમ વ્યાકરણની ગણના તેના રચનાર જૈન હોવાને લીધે જૈન સાહિત્યમાં થઈ છે. (૩) 'ન હિ ધર્મો ધાર્મિકૈર્વિના'—દરેક ધર્મનો આધાર તેના અનુયાયીઓ પર છે. જે ધર્મના માનનારા વિદ્યમાન છે તે ધર્મ જીવિત ધર્મ છે, જે ધર્મના અનુયાયી નથી તે ધર્મ મૃત ધર્મ છે, તેજ પ્રમાણે દરેક ધર્મના સાહિત્યનું સૃજન, રક્ષણ, પોષણ તે ધર્મના અનુયાયીઓ તરફથીજ થાય છે, અને જૈન સાહિત્યના સૃજન કરનારા સાધુઓ અને રક્ષણ કરનારા શ્રાવકો અને તે સાહિત્યના ઉપકારી છે.

૩૮ સાહિત્યસર્જકો પ્રધાનપણે શ્વેતામ્બર સૂરિઓ—આચાર્યો,

મુનિઓ છે; શ્રી મહાવીરના પ્રવચન—આગમ સાહિત્યની ‘પંચાંગી’ છે, તેમાં મૂલ આગમ પર નિયુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂર્ણિ—અવચૂર્ણિ, ટીકા—વૃત્તિ વગેરે ઉત્પન્ન કરવા ઉપરાંત તે આગમને અનુલક્ષીને ધાર્મિક ગ્રંથો તેમજ અને અનેક સાહિત્યપ્રદેશોમાં વિહરી તે તે વિષયની—કાવ્ય, મહાકાવ્ય, નાટક, કથા—કાદંબરી, વ્યાકરણ, છંદ, કૌશ, જ્યોતિષ, ન્યાય—તર્ક આદિ વિષયની કૃતિઓ રચનાર તરીકે સંસાર ત્યાગ કરી શ્રમણદીક્ષા લઈ ધર્મોપદેશક તરીકે સ્થાને સ્થાને વિહરનાર આચાર્યો અને તેની શિષ્યપરંપરાનો ઉપકાર મુખ્યપણે છે કે જે કદિ ભૂલી શકાય તેમ નથી. દીક્ષા એ પરાક્રમ છે અને તેની પાછળ પૂર્વ જન્મના મહાસંસ્કાર અથવા તો આ જન્મમાં મેળવેલું અનુભવ જ્ઞાન હોય છે; તેતો આત્મસમર્પણ છે અને આત્મસમર્પણ બાહ્યાડંબરથી નથી થતું, એ માનસિક વસ્તુ છે; અને તેને અંગે કેટલાક બાહ્યાચાર આવશ્યક થઈ પડે છે પણ તે જ્યારે આંતર શુદ્ધિનું અને આંતર ત્યાગનું ખરું ચિહ્ન હોય ત્યારેજ શોભી શકે;—એ દીક્ષાના રહસ્યને પ્રામેદા સૂરિવરો લોકકલ્યાણ અર્થે જે બોધ આપી ગયા, ગ્રંથો લખી ભવિષ્યની પ્રજા માટે મૂકી ગયા તેમને આપણા વંદન છે. શ્રી મહાવીરના પ્રવચનને રોગ્ય—આચાર્યના જે શુભો ગણાવ્યા છે તેમાં તે દેશકાલભાવને જાણનાર, નાનાવિધ દેશભાષાઓનો જ્ઞાતા અને સ્વધર્મ અને પરધર્મનાં શાસ્ત્રોનો પારગામી હોવો જોઈએ એ વાત ખાસ લક્ષ્ય ખેંચે છે. તેની ગાથાઓ નીચે પ્રમાણે છે:—

“ દેસ કુલજાઈરૂવી સંઘયળી ધિજ્જુઓ અણાસંસી ।

અવિકત્થળો અમાઈ થિરપરિવાડી ગહિયવક્કો ॥૧॥

જિયપરિસો જિયનિદ્દો મજ્જત્થો દેસકાલભાવન્ન ।

આસન્નલદ્ધપદ્મો ણાણાવિહદેસભાસણ્ણ ॥૨॥

પંચવિહે આચારે જુત્તો સુત્તત્થતદુભયવિહિન્ન ।

આહરણહેડકારણણયણિણો ગાહણાકુસલો ॥૩॥

સસમયપરસમયવિડ ગંભીરો દિત્તિમં સિલ્લો સોમો ।

ગુણસયકલિઓ જુત્તો પવયણસારં પરિકહેડં ’ ॥૪॥

—(સારા) દેશ, કુલ, જાતિ અને રૂપવાળો, (મજબૂત) સંહનન (શરીરના બંધારણ)વાળો, ધૃતિયુક્ત, અનાશંસી (શ્રોતા પાસેથી કોઈ ચીજની આકાંક્ષા ન રાખનાર), અવિકલ્પન (વિકલ્પ ન કહેનાર—હિતમિતભાષી), અમાયી—નિષ્કપટી, સ્થિરપરિપાટીવાળો એટલે પરિચિત ગ્રંથના સૂત્રને યથાવત્ કહેનાર—કોઈપણ સૂત્રને કે શબ્દને ગાળી કે ઉડાડી ન નાખી તેને અખંડ સાચવી રાખનાર, આલ્મવાક્ય એટલે સર્વત્ર અસ્ખલિત જ્ઞાનવાળો હોય. ૧

પર્વદ્—સભાને જીતનારો—સભાક્ષોભ ન પામનાર, જીતનિદ્ર—અપ્રમત્ત, મધ્યસ્થ, દેશકાલભાવને જાણનાર, આસન્નલબ્ધપ્રતિભા એટલે જેણે પ્રતિભા લગભગ મેળવી લીધી હોય એવો, અને નાના-વિધ દેશ ભાષાઓનો જ્ઞાતા હોય. ૨

(જ્ઞાનાદિ) પાંચ આચારથી યુક્ત, સૂત્ર—અર્થ—તથા તે બંનેની વિધિને જાણનાર, ઉદાહરણ હેતુ કારણ નયમા નિપુણ અને ગ્રાહણ-કુશલ એટલે કોઈપણ વિષયનું ગ્રહણ કરવામાં કુશલ હોય. ૩

દ્વય સમય અને પર સમય (શાસ્ત્ર)નો વેત્તા, ગંભીર, દીપ્તિમાન, શિવ—કલ્યાણ હેતુ રાખનાર, સૌમ્ય, ગુણશતવાળો—અનેક-ગુણસંપન્ન એવો પ્રવચનનો સાર કહેવાને યોગ્ય છે. ૪

[જુઓ હરિભદ્રસૂરિ કૃત દશવૈકલિક પર ટીકા પૃ. ૫ દે. લા. અને શીલાકસૂરિ કૃત આચારાગ ટીકા પૃ. ૧ આ. સમિતિ]

૩૬ આ મુનિઓના માતાપિતા સમાન શ્રાવક-શ્રાવિકાઓએ તેમનું પોષણ અને પાલન પૂજ્ય શુદ્ધિથી કરી તેમનો ઉપદેશ સાભ-લ્યો છે તે પાળ્યો છે. તે ઉપદેશના પરિણામે ગૂજરાતના જૈન ગૃહ-સ્થોએ અગણિત દ્રવ્યનો ખર્ચ કરી જિનમંદિરો, ઉપાશ્રયો, પૌષ્ઠ શાળાઓ, જ્ઞાનભંડારો સ્થાપ્યાં છે અને સાહિત્યનાં સર્વ ઉપકરણો પૂરાં પાડ્યાં છે. આના પરિણામે અમંજ્ય હસ્તપ્રતો—તાડપત્રો પર અને કાગળ પર લખાયેલી હજુસુધી આપણને સાંપડે છે, અને શિલ્પ કલાના જીવ્ય નમુના રૂપે અનેક જિનાલયો હાલ વિદ્યમાન છે. આ

આવકો પૈકી કેટલાક મંત્રીઓ, સેનાપતિઓ, રાજદારી પુરુષો, સાહસિક વ્યાપારીઓ, સખીશ્રીમંતો થયા છે; જ્યારે અંચકારો, -કવિઓ બહુજ થોડા આવકો થયેલા જણાયા છે.

૪૦ પંડિત સુખલાલજી વાડ્મયનો એક ભાગ-‘દાર્શનિક સાહિત્ય’ લખ તેમાં ગૂજરાતે આપેલા ફાળો સંબંધમાં જણાવે છે કે:—

‘ભારતની જ્ઞાનસમૃદ્ધિ બહુ જુના વખતથી જાણીતી છે અને અપાર છે. તે અનેક જાતની છે. એ જ્ઞાનસમૃદ્ધિની અનેક શાખાઓમાં એકજ શાખા આ વિદ્યાના અભ્યુદયકાળમાં હજુ પહોંચી રહી છે કે જેની બાબતમાં પશ્ચિમીય વિચારકોની દષ્ટિ પહોંચી ભારત તરફ વળે છે. એ શાખા તે દાર્શનિક વિદ્યાની શાખા. ભારતીય દર્શનવિદ્યાની ત્રણ પ્રધાન શાખાઓમાં વૈદિક શાખા લઈએ અને તેના પહેલેથી ઠેઠ સુધીના સાહિત્યની રચનાના પ્રદેશો તરફ નજર ફેંકીએ તો આપણને જણાશે કે વૈદિક દર્શનસાહિત્યની રચનામાં ગૂજરાતનો ફાળો પહેલેથી આજ સુધી નથીજ. વેદો, ઉપનિષદો, સૂત્રો, બ્રાહ્મ્યો, ટીકાઓ અને પ્રકરણગ્રંથો કે કોડપત્રો એ બધાની રચનામાં પંજાબ, દ્રાવિડ, કાશી, મિથિલા, દક્ષિણ, ખંગાળ અને કાશ્મીર જનપદ વગેરેનો હિસ્સો છે, પણ એકાદ સંદિગ્ધ અપવાદને બાદ કરીએ તો તે રચનાઓમાં ગૂજરાતનો ફાળો નજરે નથીજ પડતો. બૌદ્ધ પિટકોનો ઉદ્ભવ તો મગધમાં થયો, એનું સંસ્કૃત સંસ્કરણ અને પછીનું દર્શનિક સાહિત્ય હિંદુસ્તાનના બધા ભાગોમાં જન્મ્યું. ગૂજરાતમાં જન્મેલું બૌદ્ધ સાહિત્ય કયું અને કેટલું છે એનો સ્પષ્ટ નિર્ણય કરવો અત્યારે કઠણ છે છતાં એમાં જરાયે શંકા નથી કે સાતમા સૈકા પહેલાં અને ત્યાં સુધીના જે મોટા મોટા બૌદ્ધ મઠોમાં ગુણમતિ, સ્થિરમતિ જેવા અસાધારણ વિદ્વાન ભિક્ષુકો રહેતા અને બાણાવતા ત્યાં બૌદ્ધ સાહિત્ય અવશ્ય રચાયું હતું. બોધિચર્યાવતાર જેવા વિશિષ્ટ ગ્રંથની રચના કાઠિઆવાડમાં જ થયાનું કલ્પાય છે.

૪૧ 'આવી સ્થિતિ છતાં ગૂજરાતને શરમાવા કે સંકેતવાદ જેવું કશુંજ નથી. તેનું કારણ એ છે કે તેણે જૈન દાર્શનિક સાહિત્યની રચનામાં મોટામાં મોટો ફાળો આપ્યો છે. આપણે જાણીએ છીએ કે મૂળમાં તો જૈન દર્શનનું સાહિત્ય બૌદ્ધ દર્શનના સાહિત્યની પેઠે ભગવદ્ ગાથામાં જ જન્મ પામેલું પણ પછીના કાળમાં તેની રચના દેક્ષિણ અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં થતી ગઈ અને છેલ્લાં પંદરસો વર્ષના ઇતિહાસ તો સ્પષ્ટ કહે છે કે જૈન દર્શનના પ્રધાનતમ સાહિત્યની રચના, તેની પુરવણી અને તેનો વિકાસ એ બધું ગૂજરાતમાં જ થયું છે. ગૂજરાતે માત્ર જૈનદર્શનના સાહિત્યને જન્મદાતા કે વિકસાવીને જ સંતોષ નથી માન્યો પણ એણે તો પોતાના ખોળામાં જુદા જુદા પ્રાતમાં જન્મેલા અને ઉછરેલા કિંમતી સાહિત્યને બહુ કાળજીથી સંભાળી રાખ્યું છે અને તેથી જ કેટલાયે અપૂર્વ અને દુર્લભ ગ્રંથરત્નો એક માત્ર ગૂજરાતના ખૂણે ખાંચેથી જ અત્યારે પણ જડી આવે છે." (પ્રસ્થાન, મહા ૧૯૮૫ પૃ. ૨૧૭-૮)

૪૨. ગૂજરાતની આ ગૌરવગાથા તે શ્વેતાંબર જૈનોની ગૌરવગાથા. તેમણે તે ગૌરવનું કાર્ય કર્યું છે. વિશેષમાં શ્વેતાંબરોનો ઇતિહાસ તે ઉત્તર પશ્ચિમ ભારતનો ઇતિહાસ. એથી આ ઇતિહાસમાં ગૂજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ પણ આવી જાય છે. સં. ૧૯૮૧ના આશ્વિનના 'જૈનયુગ' માસિકમાં પૃ. ૬૭ પર તંત્રી તરીકે મેં જણાવ્યું હતું કે ગૂજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ એટલે ટુંકામાં કહીએ તો ગૂજરાતમાં જન્મેલો ઇતિહાસ. શ્રી વનરાજ આવડો કે જેને ઉછેરનાર જૈન સાધુ, રાજ્યતિલક કરનાર જૈન આધિકારી અને જેના રાજમંત્રી પણ જૈન શ્રાવક હતા તેના રાજ્યથી તે કરણધેલાના રાજ્ય સુધીમાં મંત્રી પદે પરંપરાથી જૈનોજ હતા કે જેઓએ મંત્રી-અમાલ તરીકે, દંડનાયક-સેનાપતિ તરીકે અને કોષાધ્યક્ષ તરીકે ઉજવળ કારકીર્દિ યતાવી રાજ્ય અને પ્રજાના હિતમાં તેમજ પોતાના જૈન સંઘના પ્રભાવ અને ગૌરવ સાચવવામાં

અમળ ફાળો આપ્યો છે. ગૂજરાતનો આ કાળનો ઇતિહાસ સંપૂર્ણ-
 પણે, વિશ્વસનીય પ્રમાણોથી સુંદર અને ઓજસ્વિની ભાષામાં જ્યારે
 લખાશે ત્યારે તેમનાં કીર્તિગાન યથેષ્ટ કરી શકીશું. તે વખતે
 આવો ઇતિહાસ લખનારું ખીકું ગૂજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિરના આચાર્ય
 શ્રી-જિનવિજયજીએ લીધું હતું તેથી મને તથા ધણાને આનંદ થયો
 હતો, કારણકે તેમને પુરાતત્ત્વનો અતિ શોખ છે, પોતાની પાસે પ્રશસ્તિઓ
 ને શિલાલેખોનો ખડોળો સંગ્રહ છે, પુરાતત્ત્વ મંદિરમાં પુસ્તકોનો જખરો
 જથ્થો છે, તેમને સંસ્કૃત પ્રાકૃત બંને ભાષાનું ઉડું જ્ઞાન છે, ભાષા પર
 પ્રભુત્વ છે વળી તેમણે તે સંબંધી વિશાલ વાચન કર્યું છે તેમજ
 નવીન પાશ્ચિમાલ્ય શૈલીનો પરિચય મેળવ્યો છે અને પોતે સંશોધન-
 શુદ્ધિ તેમજ અનેક હકીકતોમાંથી સારભૂત સત્ય હકીકત તારવી
 લેવાની શક્તિ ધરાવે છે, વગેરે ગૂજરાતના ઇતિહાસને સર્ગવવા
 માટેના ઉચિત એવા ધણા ગુણ તેમનામા છે; અને તેઓ સ્થિરચિત્ત-
 થી એક સ્થલે દૃઢસંકલ્પપૂર્વક લખવા માટે એટલું બાકી હતું;
 થરંતુ તેઓ લગભગ સાતવર્ષ વીતી ગયાં છતાં અત્યારસુધીમા તેનું
 એક પ્રકરણ પણ લખી પૂરું પાડી શક્યા નથી; જ્યારે
 તેમના જેટલા ગુણો નહિ ધરાવતો એવો હું મારા ધંધાનો
 વ્યવસાય, કૌટુંબિક તેમજ સામાજિક વ્યવહાર સાચવ્યે-
 રાખ્યે જતાં ફાજલ પડતા સમયનો લાભ લઈ વિશ્વસનીય
 અને બને ત્યાં સુધી તે તે કાલનાં પ્રમાણો મેળવી જુદા જુદાં સ્થળે
 પરિભ્રમણ કરી ત્યાનાં મંદિરો, ભંડારો તપાસી શિલાલેખો પ્રશસ્તિ-
 ઓ, ગ્રંથગત નોંધો વગેરે જે કાંઈ મળ્યું તે મેળવી તે પરથી મારી
 મર્યાદિત શક્તિ અને મતિ પ્રમાણે ગૂજરાતી ભાષામાં તે ઇતિહાસના
 એક ભાગ નામે જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસને લિપિબદ્ધ કરી શક્યો
 હું તે જનતા સમક્ષ ધરવામાં આવે છે. સાથે સાથે અત્રે નિવેદિત
 કરવું યોગ્ય છે કે થોડુંક થયાં શ્રીમાન્ જિનવિજયે ડૉ. રવીન્દ્રનાથ
 ટાગોરના ‘વિશ્વભારતી’-શાન્તિનિકેતનમાં અધ્યાપક તરીકે રહી શ્રી

જૈન શ્લેષ ૦ કોન્કર-સના શત્રુંજય તીર્થ સંબંધીના ખાસ અધિવેશનના પ્રમુખ સાહેબ શ્રી બહાદુરસિંહ સિંઘીથી સ્થાપિત 'સિંઘી જૈન ગ્રંથમાલા'નું કામ વ્યવસ્થિત રીતે અને સંગીનતાપૂર્વક ચાલુ કર્યું છે અને ચાર ગ્રંથો-પ્રબંધ ચિંતામણી, તેને લગતા પુરાતન પ્રબંધોનો સંગ્રહ, વિવિધ તીર્થકથા, અને પુરાતન સમય લિખિત જૈન પુસ્તકપ્રશસ્તિસંગ્રહ તેમના તંત્રીપદ નીચે નિર્ણયસાગર પ્રેસમાં છપાય છે અને બીજા પણ તૈયાર થાય છે. આ રીતે ગૂજરાતના ઇતિહાસની સામગ્રી મુખ્યપણે તેઓ તૈયાર કરી રહ્યા છે; તેમના તરફથી ખાસ અપેક્ષિત વસ્તુ-તે ઇતિહાસનું ઘડતર હજી બાકી છે- દૂર છે. તે સત્વર વિનાવિલંબે તેમની ખાસેથી પ્રાપ્ત થાયો એ હૃદયે-ચ્છા હું પુનઃ પ્રદર્શિત કરું છું.

૪૩. સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસ મેકડોનાલ્ડ, કીથ આદિએ અંગ્રેજીમાં લખ્યા છે, પણ તે જોઇ જઇ તેની શૈલી અને રચના અવગાહી તે અનુસાર આ ઇતિહાસમાં કાર્યપદ્ધતિ રાખવાનું મારાથી બની શક્યું નથી. જૈન ગ્રંથોનો મોટો સમૂહ તો હજી અમુદ્રિત છે અને ભંડારોમાં દાખડામાં પૂરાયેલો છે, માત્ર તેનાં નામ, ને કર્તાનો ટુંક પરિચય તે સંબંધીની જે પ્રશસ્તિઓ બુદ્ધલર, કિલ્હોન, પીટર્સન, બાડા-રકર આદિએ સરકાર તરફથી કરેલા પોતાના હસ્તલિખિત પ્રતોના રીપોર્ટોમાં તથા રવ. દલાલ પં. લાલચંદ અને પ્રોફે. વેલણકર આદિના સૂચીપત્રોમાં પ્રકટ થઇ છે તેમાંથી મેળવી શકાયો છે, તેથી તે દરેકનાં નામ, કર્તા તથા રચના સમય આપવા ઉપરાંત તેની પરીક્ષા-તે સંબંધી ઊહાપોહ-વિવેચન કરવાનું બની શક્યું નથી એટલે કે લેખકની કૃતિઓ પર વિવેચન કરવામાં લક્ષમાં રાખવાની અનેક બાબતો જેવી કે કૃતિઓ પરથી તેના લેખકનું વ્યક્તિત્વ, જે જે અસરો કે પ્રવાહોથી એનું વ્યક્તિત્વ બંધાયું હોય અને એની કૃતિ માટે જે હેતુઓ પ્રાપ્ત થયા હોય તે, તેની સર્વ કૃતિઓમાં રહેલી સર્વવ્યાપક ભાવના, જે જમાનામાં તે જન્મેલ હોય તેને લીધે તથા

આબુખાબુની વિદ્યમાન પરિસ્થિતિઓને લીધે તેનું ક્ષેત્ર ઘડાયું હોય તે અને તે પરથી તેની કૃતિઓ ઇતિહાસની ઘટનામાં જે સ્થાન ભોગવતી હોય તે, લેખકની જે પ્રકારની સાહિત્યની કૃતિ હોય તે પ્રકારની ઉત્તમોત્તમ શિષ્ટ કૃતિઓના ધોરણે તે કૃતિની તુલના, તેમજ લેખક આપણા પર કેવી છાપ પાડે છે અને આપણી નજર સંમુખ કેવું ચિત્ર ખડું કરે છે તે-એમ વિશિષ્ટ, ઐતિહાસિક, શિષ્ટ યા આદર્શ (Classical) અને અંગત દૃષ્ટિબિંદુઓથી જોતાં સાંપડતી બાબતો આલેખવી ઘટે તે આલેખી શકાઈ નથી; પ્રકટ થયેલ કૃતિઓ સંબંધી તેવી આવશ્યક બાબતો મૂકવા માટે જરૂરનાં દીર્ઘઅભ્યાસ, સતત મનન અને ચિંતન થઈ શક્યાં નથી; (જોકે સામાન્ય રીતે જેમણે સારો અભ્યાસ કર્યો હોય એવા વિદ્વાનોના ગ્રાહ્ય મતો અવતાર્યા છે.) વળી ‘પ્રત્યેક ગ્રંથની બાહ્ય પરીક્ષા તેના પૂરા રહસ્યને જોઈને જે કરવી જોઈએ; આંતરિક પરીક્ષા તો અધિકાંશ વાચકોના મન ઉપર આખા ગ્રંથની શી અસર પડી છે એ જોઈનેજ થઈ શકે.’ અપ્રકટ ગ્રંથોમાં તો મોટે ભાગે લેખકના સમય સહિત તેની કૃતિઓના નામનિર્દેશથી સંતોષ રાખવો પડ્યો છે, ઘણી હકીકતો ઇવસ્તારના ભયથી મૂકી દેવી પડી છે.

કોઈ વખત જેને વિષે દૃઢ મત ધરાવતા છતાં મેં મૌન સાચવ્યું છે કેમકે હું માનું છું કે ઘણી વખત ગેરસમજ, કડવાં વેણ અથવા તેથી પણ વધારે આકરાં પરિણામો ખેડીને પણ મૌન રાખવાનો જાહેર સેવકનો ધર્મ થઈ જાય છે, એટલે કેટલાક પ્રસંગો એવા હોય છે જ્યારે વાણી કરતા મૌન વધારે શોભે છે.

દરેક યુગના જૈન સાહિત્યની વાત કરતાં તે યુગનાં અન્ય ધર્મના પ્રવાહો-અન્ય ધર્મીઓનું સાહિત્ય-સામાજિક અને રાજકીય સ્થિતિ-પરિવર્તનો, વગેરેની યથાસ્થિત નોંધ કરી તેની જૈન સાહિત્ય પર કે જૈન સાહિત્યની તેની પર અસર બતાવી શકાઈ નથી, અને એમ વિસ્તૃત ઇતિહાસ કરવા જતા તો જીવનનાં અનેક વર્ષો વીતાવવાં પડે અને આ ગ્રંથ જેવાં અનેક ‘વૈદ્યુમ્બો’

કરવાં પડે; માટે આ ગ્રંથ અને તેટલો સંક્ષેપમાં લખેલ હોવાથી તેનું નામ 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' એમ રાખ્યું છે. વિસ્તૃત ઇતિહાસ અનેક 'વૈદ્યુભો'માં લખનાર કોઈ સમર્થ વિચારક, વિદ્વાન અને વીરપુરુષ લવિષ્યમાં જાગે એમ હું ઇચ્છું છું. તેને આ મારો અપત્ન કિમિત્ત પણ માર્ગદર્શક થશે તો હું કૃતાર્થ છું.

૪૪. શ્રવે. જૈનોનું પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત સાહિત્ય જોટલું વિદ્યમાન જણાયું તે સર્વનો ઉલ્લેખ આ ગ્રંથમાં કરવામા આવ્યો છે, અપભ્રંશ સાહિત્ય સંબંધી વિસ્તારથી મેં મારા 'જૈનગૂર્જર કવિઓ પ્રથમ ભાગ' એ ગ્રંથમાં પ્રસ્તાવના તરીકે મૂકેલા 'જૂની ગૂજરાતીનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' એ નામના મારા નિબંધમા વર્ણુન કર્યું છે તેથી તે સંબંધી વિભાગ ૪ પ્રકરણુ ૧ મા વિ. ૮મીથી ૧૩મી સદીના તે સાહિત્યનો ટુંકો અહેવાલ આપી બાકીની સદીના સાહિત્યનો માત્ર નામનિર્દેશ તે તે સદીનાં પ્રકરણુ સાથે આપી દીધો છે; ગૂજરાતી સાહિત્યનાં વિ. ૧૩મી તે ૧૮મી સદીમાં થયેલાં જૈન કવિઓ અને ગદ્ય લેખકોની વિસ્તૃત સૂચી રૂપે 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'ના બે ભાગ બહાર પડેલા છે તેથી અને ૧૯-૨૦ મી સદીના જૈન કવિઓ-ગદ્ય લેખકોએ ગૂજરાતી સાહિત્યમા આપેલો ફાળો-શતકવાર કવિઓની કાવ્ય-પ્રસાદી વગેરે ધણી ઉપયુક્ત બાબતો તે ગ્રંથના ત્રીજા ભાગમાં આપવાનો મારો મનોરથ છે, તેથી આ પુસ્તકમા તો તેમનો માત્ર નામ-નિર્દેશ કરી સંતોષ રાખ્યો છે. હિંદી સાહિત્ય તો બહુ જુજ-અતિ અદ્ય છે તેથી જૈન ગૂર્જર કવિઓમાં હિંદી કૃતિઓનો ઉલ્લેખ અન્ય કૃતિઓ પેઠે કરી દીધો છે. આ ગ્રંથમા જે સાહિત્ય આદિનો ઉલ્લેખ થયો છે તે ઉપરાંત ખીજું જૈન સાહિત્ય ભંડારોમા ક્યાંક સચવાયેલું પડ્યું હશે. તેનો નિર્ણય સર્વ ભંડારોના પુસ્તકોનું નિરીક્ષણ અને વર્ગીકરણ કરવામા આવે ત્યાર પછી થઈ શકે.

૪૫. સ્થાનકવાસી સંપ્રદાય મુખ્યપણે ૩૨ જૈનાગમ માને છે અને તેથી તેના પર 'ભાષા'માં કરેલ બાલાવબોધ-'ટબાઓ' વિશેષ

તેમનામાં માલૂમ પડે છે, ખોડીદાસ આદિ 'ભાષા' કવિઓ થઈ ગયા છે તેમનો અન્યની પેઠે ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ ઉપરાંત ખાસ મૌલિક પ્રભા પાડે તેવું એક બાળુ રહ્યું પણ સુંદર સંગ્રહગ્રંથ જેવું પણ એટલે કે ખાસ ઉલ્લેખવા યોગ્ય તેમનું સાહિત્ય મારી નજરે અવ્યું નથી. હું કુલધર્મથી શ્વેં મૂર્તિપૂજક છું, પણ પૂજ્ય મામાશ્રીને ત્યાં ઉછરેલો, ને તેઓ કુલધર્મથી સ્થાનકવાસી, પણ સર્વ ધર્મ પ્રત્યે ઉદાર હૃદયના એટલે તેમના સમાગમથી સ્થાનકવાસી સંપ્રદાય પ્રત્યે પણ પ્રેમ, ઉદારતા અને સહિષ્ણુતા મારામાં મૂળથી કેળવાયા છે. વિશાલદષ્ટિથી અવલોકતાં તે સંપ્રદાય માટે ઐતિહાસિક બિના જે કંઈ મળી તે ટુંકમાં સમભાવે મૂકવામાં આવી છે. જુઓ પાન ૫૦૬ થી ૫૧૨નું પ્રકરણ. [અલબત્ત તેના મૂર્તિપૂજા નિષેધ આદિ સિદ્ધાંતના ગુણુદોષની ચર્ચા આ ગ્રંથમાં કરવી નિરર્થક અને અપ્રસ્તુત છે, તેથી કરી નથી. આ સ્થિતિમાં કોઈને જરા પણ વિરોધ કરવાનો પ્રસંગ આવે તેમ નથી. તેવી વાતો જ્યારે 'જૈન સંપ્રદાયોનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' (Short History of Jaina Church) લખવામાં આવે ત્યારે તેમાં સ્થાન પામી શકે. એવો ઇતિહાસ પ્રકટ થાય તો તે મનોરંજક, બોધદાયક અને શિક્ષાપ્રદ જરૂર અને તેમ છે. કોઈ લેખક અભિનિવેશ-પૂર્વગ્રહ-સ્વસંપ્રદાય મોહને તથા પ્રેમ ઉદારભાવ અને સહિષ્ણુતાને સજી તેવો ઇતિહાસ લખવા પ્રેરાય એ ઈચ્છીશું. આ લેખકનો તેમ કરવાનો મનોરથ છે, તે પાર પડશે કે નહિ એ ભવિષ્યના ગર્ભની વાત છે.] છેલ્લાં ચાર પ્રકરણમાં જૈન ધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાંતો, તેની સંસ્થાઓ, તીર્થો વગેરેની અતિ ટુંક માહિતી આપી છે. જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતો સંબંધી વિશેષ માહિતી શ્રી ફોર્બ્સ ગુજરાતી સભાએ પારિ-તોષક નિબંધ તરીકે સને ૧૯૧૪માં પસાર કરેલો મારો નિબંધ નામે 'જૈન અને બૌદ્ધ મતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, તેના સિદ્ધાંતો અને વૈદિક મત સાથે તુલના' બહાર પડશે ત્યારે તેમાંથી મળી શકશે. તેને લખાયે ૧૮ વર્ષ થયાં અને તે દરમિયાન અનેક માર્ગદર્શક પુસ્તકો,

માહિતી, સાધનો પ્રકાશમાં આવ્યાં છે તેથી તે સર્વનો લાભ લઈ મૂળ નિબંધ સાંપ્રતકાલીન (uptodate) કરવા પાછળ અવકાશ, અને ભારે પરિશ્રમ લેવાની જરૂર છે. જૈન ગૂર્જર કવિઓના જે ભાગ, અને આ ઇતિહાસનો ગ્રંથ તૈયાર કરી છપાવવામાં સર્વ અવકાશ અને મહેનત ખર્ચાઈ જવાથી તે નિબંધનો સ્પર્શ કરી શકાયો નથી. આ કારણે તે ફોર્મસ ગુજરાતી સમા અને જનસમાજ મને ક્ષમા કરશે. હવે તે અને તેટલી શીઘ્રતાથી હાથમાં લઈ તેનું પુનર્લેખન-સંશોધન વર્ધન કરી પ્રકાશન કરવા હું પ્રયત્નશીલ રહીશ.

૪૬. ભૂતકાલ પ્રત્યે સામાન્ય રીતે અક્ષમ કે અસહિષ્ણુ નથી થવાતું. ભૂતકાલની વાત કરતાં અનેક પ્રકારનો ઉદાર આત્મનિગ્રહ અને સહનશીલતા રહે છે. પૂર્વકાલના ધર્મ, ધાર્મિક સંપ્રદાય-સાહિત્ય, કે ધર્મતંત્ર જેવા વિષયને વિચારવાનો પ્રસંગ આવે તો તેમાં અનેક માનસિક અવ્યવસ્થાઓ-વિકૃતિઓ થઈ હોય છતાં તેને ઉત્પન્ન કરનારા પ્રત્યે તિરસ્કાર અને નિન્દા વ્યક્ત કરવાનું મન થતું નથી અને કાળજીથી તે પ્રત્યે આંખમિંચામણાં કરી યા તેને એક બાણુ રાખી આગળ વધવામાં આવે છે. વળી ભૂતકાળમાં તે સર્વ અનેહું એટલે આપણને તેની સાથે સાક્ષાત્ પરિચય હોતો નથી, તેથી જ્યારે તેમના પ્રત્યે સારાકે નરસા અભિનિવેશ પણ જાગતા નથી. પણ વર્તમાન-આપણી નજર આગળ પસાર થએલો વર્તમાન વિચારવાનું હાથ ધરવામાં આવે ત્યારે આપણી લાગણી સ્વસ્થ રહેતી નથી-અદલાઈ જાય છે, અને આપણો તીવ્ર આવેશ બહાર નીકળે છે, અનિષ્ટ તત્ત્વો પ્રત્યે સહનશીલતા રહેતી નથી અને સત્ય કહેવા જનાં કોઈને ખોટું લગાડવાનો, કોઈ વખત વધુ પડતું કહી જવાનો, તેમ કોઈ ટાણે અન્યાય કરી દેવાનો પણ પ્રસંગ આવવાનો સંપૂર્ણ સંભવ છે. ‘જીવતા માણસની પૂરી આકણી તેના સમકાલીનો મૂકીજ નથી શકતા; તેમનાથી કંઈક ને કંઈક પક્ષપાત થઈજ જાય’-આ કારણે વર્તમાન પહેલાના એટલે જ જૈન ગ્રંથકારોને મેં જાતે

જોયા-મણ્યા-ઝોળખ્યા નથી તેનો આમાં સમાવેશ કર્યો છે એટલે જે વર્ષમાં હું સગીર મટી ગયો હતો તે સંવત્ ૧૯૬૦ ના વર્ષ પહેલાં જે સ્વર્ગસ્થ થયા તેમનેજ આમાં સ્થાન આપવાની સીમા રાખી છે. ત્યારપછીના વિદ્યમાન કે અવિદ્યમાન નોંધવા લાયક વ્યક્તિઓ સંબંધી ખાસ કંઈ કહું નથી-આટલા ખુલાસાથી કોઈને હવે પૂછવાનું કે ટીકા કરવાનું કારણ નહિ રહે કે શા માટે વિદેશીય-પાશ્ચિમાત્ય વિદ્વાનોને હસ્તલિખિત જૈન ગ્રંથો પૂરા પાડી તે દ્વારા પશ્ચિમમાં જૈન ધર્મના અભ્યાસકો વધારનાર શ્રી વિજયધર્મસૂરિ, અધ્યાત્મ-યોગના રસિક અનેક ગ્રંથોના પ્રયોજક કવિ શ્રી યુદ્ધિસાગર સૂરિ, અનેક પુસ્તકોનું સુંદર સંશોધન કરનાર મહાન અભ્યાસક વિદ્વાન ગ્રેજ્યુએટ શ્રી ચિમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલ, સિદ્ધહસ્ત લેખક અને વિચારક શ્રી વા-હીલાલ મોતીલાલ શાહ વગેરે સ્વર્ગસ્થોને તેમજ વિદ્યમાનોમા અપ્રકટ રહેલા આગમસાહિત્યને પ્રકટ કરાવી તેનો તે રીતે ઉદ્ધાર કરનાર શ્રી સાગરાનંદ સૂરિ, પંડિતોમાં વિચારક પંડિતવર્ધ સુખલાલ, પં. ઐય-રદાસ, અને પં. લાલચંદ—સુંદર લેખક રા. સુશીલ, વર્તમાન પત્રકાર રા. અમૃતલાલ શેઠ, સોરઠી લોકસાહિત્યના ઉદ્ધારક લેખક અને કવિશ્રી જીવેરચંદ મેઘાણી, નવલકથાકાર રા. ચુનિલાલ વર્ધમાન શાહ, આદિને આ ઇતિહાસમાં સ્થાન આપી શકાયું નથી.

૪૭ આ સાથે એ પણ કહી દેવું યોગ્ય છે કે વીસમી સદી તે ચાલુ સદી છે; તેમાં સ્વર્ગવાસ થનાર શ્રી આત્મારામજી (વિજયા-નંદ સૂરિ), શ્રી વીરચંદ ગાંધી, શેઠ એમચંદ રાયચંદ, શ્રી ડાહ્યા-ભાઈ ઘોળશાજી, શ્રી રાયચંદ કવિ વિષે પ્રમાણુ કરતા વિશેષ લખી જવાયું છે, પરંતુ તે પણ મારા પોતાના વિશિષ્ટ મત અનુસાર નહિ, પણ પ્રામાણિક વિદ્વાનોના ગ્રાહ્ય મત અનુસાર લખાયું છે; અને આવો ઇતિહાસ ફેરી વાર બહાર પડશે ત્યારે ખરો, એટલે તત્ત્વનું જેટલું ટુંકમાં લખાય તેટલું તેમના સંબંધી લખી બહાર પાડી દેવું ઠીક છે એ હેતુથી કંઈક વિશેષ લખાયું છે તો તે ક્ષાંતવ્ય ગણાશે.

૪૮ જૈનો હિંદુ છે—જે માણસ હિન્દુસ્થાનમાં હિન્દુકુળમાં જન્મીને વેદ, ઉપનિષદ, પુરાણાદિ ગ્રન્થોને ધર્મગ્રન્થરૂપે માને; જે માણસ સત્ય અહિંસાદિ પાંચ યમોને વિશે શ્રદ્ધા રાખે ને તે યથાશક્તિ પાળે, જે માણસ આત્મા છે પરમાત્મા છે, આત્મા અજ્ઞ અને અમર છે તેમ છતાં દેહાધ્યાસથી સંસારમાં અનેક યોનિમાં આવજા કર્યા કરે છે, તેને મોક્ષ છે, અને મોક્ષ એ પરમ પુરુષાર્થ છે એમ માને, જે વર્ણાશ્રમ ને ગૌરક્ષા ધર્મને માને તે હિન્દુ છે—આવી વ્યાખ્યા હિન્દુની ગાંધીજીએ કરી છે. તેજ ગાંધીજી ગૌતમબુદ્ધ માટે જણાવે છે કે: ‘મારો તો નિશ્ચિત અભિપ્રાય છે કે બૌદ્ધધર્મનો અથવા બુદ્ધના ઉપદેશનો પૂરો પરિપાક ભારતવર્ષમાંજ થયો હતો. એથી ઉદ્ધટું થવું શક્ય પણ નહોતું. કારણ ગૌતમ પોતે હિંદુ હતા—હિંદુશ્રેષ્ઠ હતા. હિંદુ ધર્મના ઉત્તમાંશથી તેઓ ભીંજાયા હતા. કેટલાંક તત્ત્વો જે વેદમાં દટાઈ રહેલાં હતાં અને જેની પર જાળાં બાંધી ગયાં હતાં તે તત્ત્વોને તેમણે નવજીવન આપ્યું. વેદમાં રહેલા ઝળહળતા સસ પર શબ્દોનું—નિરર્થક શબ્દજાળનું જે અરણ્ય જામ્યું હતું તેમાંથી તેમના મહાન હિંદુ આત્માએ પોતાનો રસ્તો શોધી કાઢ્યો. વેદના કેટલાક શબ્દોમાંથી તેમણે જે અર્થનું દોહન કર્યું તેનાથી એમના કાળના માણસો સાવ અજાણ હતા. ભારતવર્ષની ભૂમિ એમને આ ધર્મકાર્યને સાફ સૌથી અનુકૂળ લાગી. બુદ્ધ જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં તેમની પાછળ જનાર અને તેમને વીંટળાઈ વળનાર ટોળાં ઇતર-ધર્મીઓનાં નહિ પણ હિંદુઓનાજ હતાં અને તેઓ વેદધર્મથી રંગાયેલાં હતા. પણ બુદ્ધનો ઉપદેશ તેમના હૃદયની જેમ સાર્વભૌમ અને સર્વવ્યાપી હતો, અને તેથી તે એમના નિર્વાણ પછી પણ ટક્યો અને આખી પૃથ્વી પર ફરી વળ્યો. બુદ્ધના અનુયાયી ગણાવાનું જોખમ વહોરીને પણ હું કહું છું કે એ હિંદુ ધર્મનો વિજય છે. બુદ્ધે હિંદુધર્મનો અસ્વીકાર કદી કર્યો નહોતો, તેમણે તો તેનો પાયો વિશાળ કર્યો; તેમણે હિંદુધર્મને નવજીવન આપ્યું અને એનું

નવું રહસ્ય ખતાવ્યું. યુદ્ધના ઉપદેશનો મહત્ત્વનો ભાગ હિંદુધર્મમાં ભળી જમને આજે તેનું અંગ થઈ ગયો છે. આજે હવે હિંદુ-ભારત-વર્ષ પાછાં પગલાં ભરે, અને ગૌતમે હિંદુધર્મપર જે સુધારાનું મોઝું ફેરવ્યું તેને ભૂંસી નાંખી શકે, એ શક્ય રહ્યું નથી. પોતાના ભારે આપભોગથી, ભવ્ય ત્યાગથી અને જીવનની નિષ્કલંક પવિત્રતાથી તેઓ હિંદુધર્મ પર કદી ન ભૂંસાય એવી છાપ મુકી ગયા, અને હિંદુધર્મ એ મહાન ગુરુનો કાયમનો ઝણી બનેલો છે.’

૪૯ શ્રી યુદ્ધના સમકાલીન શ્રી મહાવીર હતા અને તેમને વિષે પણ શ્રી યુદ્ધ માટે જે ઉપર કહ્યું છે તે પ્રાયઃ કહી શકાય તેમ છે. શ્રી મહાવીરને વેદવિત્ (પ્રા. વેયવી) તરીકે આચારાંગમાં સ્પષ્ટ વર્ણવેલ છે. ઔદ્ધ ધર્મ તે નામથી હિંદમાં લુપ્ત થયો, અને જૈન ધર્મે પોતાનું નામ-વ્યક્તિત્વ હિંદમાં અત્યારસુધી જળવી રાખ્યું. બંનેની અસર-બંનેનાં તત્ત્વોની મેળવણી હિંદુધર્મમાં થઈ છે. બંનેના સંસ્કાર પ્રકૃતિથી આર્યધર્મી છે. હિંદુઓનો ધર્મ વિશાળવ્યાપી હોઈ તેણે પોતામાં નિરીશ્વરવાદી નારિતક આર્વાકની ફિલસુફીનો પણ સમાવેશ કર્યો છે. ઔદ્ધો અને જૈનો વેદાદિને પોતાના ધર્મગ્રંથો ન માનતા છતાં તે આર્ય સંસ્કારવાળા છે-આર્યધર્મનાંજ અંગ છે. હિંદુઓના ધર્મને જે હિન્દુ ધર્મ કહેવામાં આવે તે ભારતમાં ઉત્પન્ન થનારા સર્વ ધર્મ હિન્દુ ધર્મ કહેવાવા યોગ્ય છે.

૫૦ જૈન એક જાતિ નથી પણ એક ધર્મ છે-આર્ય ધર્મ છે-ભારતવર્ષમાં જન્મેલો ધર્મ છે. હિંદુ એ જાતિ છે અને તેથી જૈનો જાતિએ (by race) હિંદુ છે. જૈન ધર્મ પાળનારામાં હિંદમાં વસતી વણિક આદિ જુદી જુદી વર્ણો-જાતિઓ છે. ગમે તે વર્ણના તે ધર્મ પાળી શકે છે.

૫૧ શાસ્ત્ર-દરેક ધર્મમાં તેના મુખ્ય ધર્મગ્રંથોને ‘શાસ્ત્ર’ કહેવામાં આવે છે; અને તેનું પ્રમાણ છેવટનું-નિર્ણયાત્મક ગણવામાં આવે છે. કોઈ વખત એક ધર્મશાસ્ત્રમાં કંઈ તો બીજા ધર્મના શાસ્ત્રમાં

તેથી જુદું જ હોય એમ જોવામાં આવે છે. શાસ્ત્રની કસોટી શી એમ પ્રશ્ન થતાં તેનો ઉત્તર પ્રજા પુરુષો એમ આપે છે કે જે શાસ્ત્ર વચન સત્યનું, અર્હિસાનું, અલ્પચર્યાનું વિરોધી હોય તે ગમે ત્યાંથી મળ્યું હોય છતાં તે અપ્રમાણ છે. જેને બુદ્ધિ સમજે નહિ, જે હૃદયમાં ખૂંચે તે શાસ્ત્ર નહિ. એમ ન હોય તો આપણને ધર્મબ્રષ્ટ થવાનો ભય રહે. જે શાસ્ત્ર મદિરાપાન, માંસમક્ષણ, પાખંડ ઇત્યાદિ શીખવે તે શાસ્ત્ર ન કહેવાય. શાસ્ત્ર એવું હોયજ ન શકે કે જે અક્ષલની બહાર હોય, જે સત્ય ન હોય, જેને હૃદય ન માને. બાકી શાસ્ત્રના અર્થ તો ગમે તેવા થઈ શકે આપણે શાસ્ત્રને નામે શું નથી કરતા? શાસ્ત્રને નામે બાવાઓ ભાંગ પીયે છે અને ગાંજે કુંકે છે; શાસ્ત્રને નામે દેવી ભક્તો માંસ મદિરાનું સેવન કરે છે, અનેક માણસો વ્યભિચાર કરે છે, અને મદ્રાસ ઇન્ડાકામા કુમળી બાળાઓને વેચ્યા બનાવવામાં આવે છે. આના કરતા શાસ્ત્રનો બીજો શા અનર્થ હોઈ શકે? આવાં અનર્થકારી શાસ્ત્રોની અસર-ગતિ રોકવી ઘટે. જાહેર સેવા કરનારનો ધર્મ પ્રજાના પ્રવાહની જે ગતિ હોય તેમાં તણાવાનો નથી; પણ જે તે ગતિ અચળી હોય તો તેને સવળી કરવાનો છે. જે પોતાના દિલમાં 'ના' હોય તો તેનામાં 'ના' કહેવાની હિંમત હોવી જોઈએ. દિલમાં 'ના' હોય છતાં રહામાનું મ્હો જોઈને તેને 'હા' જોઈએ છે કે 'ના' એ વિચારી લઈને તે પ્રમાણે વાત કરવામાં આવે છે એ કાયરતા છે.

પર ધાર્મિક જીવનની બે ભાવના જુદી પાડી શકાય. એક પ્રવૃત્તિની અને બીજી નિવૃત્તિની, એક કર્મની અને બીજી જ્ઞાનની, એક ગૃહસ્થની અને બીજી સંન્યાસની. આ પૈકી નિવૃત્તિધર્મને સ્વીકારનારા-દીક્ષિત મુનિઓ-ધર્મગુરુઓ સાહિત્યના વિકાસ અને વિસ્તાર માટે પોતાના પૂર્વજોનું અનુકરણ કરી એટલું બધું કરી શકે એવી તેમની નિવૃત્તિની સ્થિતિ છે કે જૈન ગૃહસ્થોનો બધો સમૂહ કે તેમની સંસ્થાઓ કરે તેના કરતાં સરસાઈ બતાવી શકે. 'એ નિવૃત્તિ

પ્રવૃત્તિમા છૂપેલી હોવી જોઈએ. દેહ માત્ર પ્રવૃત્તિ વિના એક ક્ષણભર પણ ટકી શકે નહિ એ સ્વયંસિદ્ધ વસ્તુ છે. પ્રત્યેક શ્વાસ આપણે લઈએ છીએ એ પ્રવૃત્તિ-સૂચક છે. ત્યાં નિવૃત્તિનો અર્થ આ જ હોઈ શકે કે શરીર નિરંતર પ્રવૃત્ત રહેવા છતાં આત્મા નિવૃત્ત રહે એટલે કે તેને વિષે અનાસક્ત રહે. તેથી નિવૃત્તિપરાયણ મનુષ્ય કેવળ પરમાર્થને ખાતર જ પ્રવૃત્તિ કરે. નિવૃત્તિ એટલે અનાસક્તિપૂર્વક પરમાર્થે આચરેલી પ્રવૃત્તિ. '—આવી નિવૃત્તિથી પોતે પરમાર્થે સાહિત્યપ્રવૃત્તિ કર્યા કરશે તો વર્તમાન જૈન સાધુઓ સત્ય અને અહિંસાના જગદ્વ્યાપી ધર્મને સમજાવવામાં મહાન ક્ષણો આપી શકશે. ખરી ધર્મ જગૃતિથી પ્રાચીન સંસ્કૃતિમા જેટલું સત્ય, શિવ અને સુંદર છે તેટલાનો જ સંગ્રહ કરવાની ધગશ હોય તો આપણી સ્થિતિ આજે જુદી જ હોય. એનો પુનરુદ્ધાર કરવામાં ધર્મના વ્યાપક સ્વરૂપને નજરમા રાખી ભગિરથ મૌલિક પ્રયત્નો થશે ત્યારેજ આપણને પ્રાચીન સભ્યતાની ખોવાઈ ગયેલી ચાવી હાથમાં આવશે.

૫૩ આચાર્યશ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરે એક વ્યાખ્યાનમાં ધર્મનું વ્યાપક સ્વરૂપ શું છે તે યથાર્થ શબ્દોમાં કહ્યું છે કે:— 'ધર્મ માત્રમાં શુદ્ધિ, અતુલ્ય, શ્રદ્ધા, અંતઃકરણની લાગણીઓ, કાવ્યકલ્પના અને કલારસિકતા એ બધી વસ્તુઓ હોય છે, હોવીજ જોઈએ. એની સાથે વ્યક્તિનો સમાજ અને વિશ્વ સાથેનો સંબંધ, જીવનવ્યાપી સંઘ સ્થાપવાની વૃત્તિ અને આવશ્યકતા, તેમજ ક્ષેમવૃત્તિ (Conservatism) અને પરિવર્તનવૃત્તિ (Radicalism) એ બંને બાજુ ધર્મમાં સ્વભાવતઃ હોય છે અને હોવા જોઈએ, આમાંથી એકે અંગ ને બાકું કરીએ તો ધર્મ વિકલાંગ થવાનો, અને મનુષ્યજીવન માટે અપર્યાપ્ત નીવડવાનો. ધર્મમાં શ્રદ્ધાની માત્રા વધવાથી ધર્મ બગડતો નથી. લાગણી અને કેમળતા વધવાથી તે પોચો થતો નથી. કાવ્યકલ્પનાઓ વધવાથી તે અસત્યપ્રેરક થતો નથી. કલારસિકતા વધવાથી તે હીનતાનો સંગ્રહક બનતો નથી. વિશ્વ સાથેનો સંબંધ પૂર્ણપણે સ્વીકાર

રવાથી તે અવ્યવહાર થતો નથી. ક્ષેમવૃત્તિને અંગીકારવાથી તે જક થતો નથી. પરિવર્તનશીલતાને આવકાર આપવાથી તે વિનાશક અનતો નથી. ધર્મનું મરણુ તો અજ્ઞાન, વિદ્વાસિના અને બાહ્ય સત્તામાં છે. ભ્રમમૂલક અસત્યથી સત્ય ઢંકાય, પણ કોઇ કાળે વીંધાય નહિ. કેમકે અસત્યના પેટમાં પણ સત્ય જ છુપાયેલું રહે છે. સત્યનો પરાજય સત્તામાં છે. કોઇપણ ધર્મ જ્યારે અજ્ઞાનને સાંખે છે, વિદ્વાસિતા સાથે માંડવાગ કરે છે, અથવા સત્તાની ઉપાસના કરે છે ત્યારે એ ધર્મ પ્રથમ સુલભ થાય છે, રોચક થાય છે, વિશાળ થાય છે અને અંતે પરપોટાની પેઠે ફૂટી જાય છે.’

૫૪. પ્રવૃત્તિ-ધર્મમા રાચતા એવા યુવકો સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, ધર્મ કે સમાજના સંબંધે ધારે તો ધણું કરી શકે—જૂનામાથી નવું સર્જી શકે—પૂર્વજોના સાહિત્ય પ્રત્યે આદર તેમનામાં ઉત્પન્ન કરાય તો તેઓ તેનો વિસ્તાર શાસ્ત્રીય અને તાર્કિક પદ્ધતિથી યુક્તિ પુરઃસર કરી શકે, અને ભૂતકાલ અને ભવિષ્યકાલના સેતુરૂપ બની વર્તમાનકાલને ઉજ્જવલ બનાવી શકે. યુવકો પ્રત્યે બંડખોર કહી ઉપેક્ષા કરવી, તેમને હરકોઇ પ્રકારે નિન્દવા, તેમની અવગણના અને અવહેલના કરવી, તેમનો જુસ્સો દબાવી દેવો અને તેમની પ્રવૃત્તિઓ ને વિચારસ્પુરણાઓ અનિષ્ટ ઉચ્છૃંખલ તથા અહિતકારી ગણી જ લેવી—એ તેમનું માનસ નહિ સમજવાથી ઉપસ્થિત થયેલા પરિણામો છે. વસ્તુતઃ અંધશ્રદ્ધા, ગતાનુગતિકતા, કુપ્રથાઓ સામે પ્રહાર કરી જ્ઞાનપૂર્વક શ્રદ્ધા, વિચારપૂર્વક પ્રવૃત્તિ અને સુપ્રથાઓનું વાતાવરણ જમાવવું એ એક જાતનું બંડ છે. એવું બંડ તો આદરણીય છે, ઉત્તેજનીય છે. આ દૃષ્ટિથી શ્રીમાન્ મહાવીર પ્રભુના સમગ્ર જીવનને વિચારપૂર્વક લક્ષમાં લેતાં જણાશે કે તેઓ એક-જગ્યા બંડખોર હતા. વેદવિહિત હિંસા, ચાતુર્વર્ણ્યથી થયેલી સંકુચિતતા અને સ્ત્રીઓ

કાર વધુ ને વધુ ગતિ લઇ યોગ્ય પ્રગતિના પંથે વહી એક પ્રયંક મહાન્ અવાજ બની વિશાલવ્યાપી થાય, આખા ભારતમાં ફરી વળે એવું હૃદયપૂર્વક ઇચ્છવાનું છે. એની ગતિથી, ચેતનાથી બધી જાતની પરવશતા-મન વચન શરીરની પરવશતા જશે, અજ્ઞાન, ગરીબાઇ દૂર થશે અને ધાર્મિક ઝનૂન, સામાજિક સડાઓ, અને ચૂસ્ત મૂર્ખતા-ઓના પ્રદર્શનો નાશ પામશે; ટુંકામાં આપણી આર્થિક, રાજકીય, સાંસ્કૃતિક અને આધ્યાત્મિક પ્રગતિમાં આડે આવનાર મહા વિઘ્નનો નાશ થશે. આવા સામનનો અર્થ વૃદ્ધ મુરખીઓ સામેનો વિરોધ કે તેમનો તિરસ્કાર સમજવાનો નથી. આ સંબંધી પ્રાચીન ફિલસૂફીઓના મહાન્ અભ્યાસી પ્રોફેસર સર રાધાકૃષ્ણનના લખનારો વિદ્યાપીઠના ૬૧ મા પદવીપ્રદાન-સમારંભ વખતે આપેલું ભાષણ મનનીય છે. તેઓ જણાવે છે કે:—

‘ જગડી ગયેલ સામાજિક વ્યવસ્થા અને ધાર્મિક ઝનૂન સામે જાંડ કરનાર યુવકોના હાથમાં ખંડ લવિષ્ય છે. અત્યારે પરિસ્થિતિ એવી ગંભીર છે કે જેઓ તે યુવકો પ્રત્યે હુકેલા રાગે તેઓ કૃરતાનો અપરાધ કરે છે. લોકોની હુકેલા પર અન્યાય વૃદ્ધિ પામે છે. ખરાબ શેઠ, ભ્રષ્ટ્ર નેતા, અસહનિષ્ઠ શુદ્ધ-એ જાત્રા વધતા જાય છે તેનું કારણ તેમના પ્રત્યે સામનો દરિયા કરવામાં નથી આવ્યો તે છે. અન્યાય કરનારા નફે છે કારણકે જેઓમાં ન્યાયની ભાવના હોય છે તેઓ જડભરત જેવા અક્રિય બેસ રહે છે. સમાજમાંના અન્યાયો સામે સામનો કરવાનો બુદ્ધિસી એ આદર્શનો કે નિયમોનો અન દર અમલ અસહનશીલતા છે એવી ખોટી ભ્રમ-ભ્રામાં ગડવાનું નથી. ખીનઓની લાગણી પ્રત્યે માન અને હડા આંતરિક નિવેદન દ્વારા તે સામનો નહન સુગત છે. આપણે શિષ્ટસમાજ માટેની આવ-અવઃ એવી પ્રમાણભૂત વિનયશીલ રીતબીતને તિવાંતિ દેવી ન જોઈએ. ’

વિચારના અસંયમથી ધાર્યો ધા થઈ શકશે નહિ અને એમ કરતાં નિશાન ખાલી જવાથી પ્રત્યાઘાત વધારે જોરવાળો થશે. સાંસ્કારિક, ધાર્મિક, સાહિત્યવિષયક, સામાજિક પ્રશ્નને છેડી તેની વિચારણા, નિમંત્રણા યુવકો કરશે તો શાસ્ત્રો શસ્ત્ર બની સંહારક બન્યાં છે, સાહિત્ય નિવૃત્તિપ્રધાન હોય આત્માને જડ બનાવે છે, સમાજ અધઃપતન પ્રત્યે જાય છે એવા આક્ષેપો દૂર કરી પોતે અતિ ઉપ-યોગી થઈ શકશે.

૫૭ આપણામાં આવેશ છે, સારી ભાવનાઓ પણ છે, પરંતુ એ આવેશથી કે એ ભાવનાથી આપણે ઉદ્ધાર થવાનો નથી, તેનાથી આપણું માગ્યું આપણને મળવાનું નથી. આપણે જે કરેલું હશે તેજ કાયમ રહેવાનું છે અને તે ઉપરથીજ લવિષ્યનું ઘડતર થવાનું છે. આપણા આવેશને આપણે કૃતિમાં ન મુકીએ, એ આવેશનું સુંદર પરિણામ ન લાવીએ તો એ આવેશ મિથ્યા છે. ભાવનાઓ જગાડવાનું કાર્ય સારું છે. તેની તેવે વખતે જરૂર પણ છે. પરંતુ ભાવનાઓ જગાડવામાં રોકાવા કરતાં આપણે કામ જ કરવા લાગી જઈશું તો તેની અસર વધારે થશે, અને કામ કરી બતાવીને આપણે વધારે દૃઢ ભાવનાઓ જગાડી શકીશું. આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ વિષે, આપણા ધર્મની સાહજિક સરળતા વિષે અડગ વિશ્વાસને લીધે જ વિરોધ અને વિખવાદનાં વાદળોમાં અનેક મહાજન શાંતિ અને આશા જાળવી શક્યા છે. તે વિશ્વાસ આપણામાં જાગૃત અને પ્રજ્વલિત રહે તો આશા, હિંમત અને બળમાં વૃદ્ધિ થતી જાય એ નિઃશંક છે.

૫૮. સાહિત્યનો રસ અક્ષરજ્ઞાન વગર લઇ શકાય તેમ નથી. અક્ષરજ્ઞાન અને તેનાથી સાક્ષર થવું એ એક વાત છે, અને ખરો ચારિત્રવાન થવું એ બીજી વાત છે. ગાંધીજી કહે છે કે મારો અનુભવ છે કે માણસનું ચારિત્ર એ તેની લખી વાંચી શકવાની કેળવણીથી તદ્દન ઇલાયદી વસ્તુ છે અને એકલી લખવા વાંચવાની કેળવણી

આણસની નૈતિક ક્રમાર્ધમાં એક દમડીનો પણ ઉમેરો કરે છે એવો નિયમ નથી. જે કેળવણી આપણી બધી મર્દાનગી હરી લે, આપણને નાદાર અને નાસ્તિક કરી મૂકે, અસંતોષથી આપણાં જીવનને ભરી દે અને ખીજા બાજુએ અસંતોષ મટાડવા માટે કશોજ માર્ગ ન રાખીને દશે દિશાએ આપણને નાસીપાસીજ પીરસી મૂકે તે ખરી કેળવણી નથી. અક્ષરજ્ઞાન એટલેજ દરજ્જે જરૂરનું છે જેટલે દરજ્જે તે આપણી વિચારશક્તિને ખીલવે તે આપણને સારાસારનો નિર્ણય કરતા આવડે. આપણે મનુષ્ય બનવું એ પ્રથમ લાજુતર છે. મનુષ્ય જ અક્ષર જ્ઞાનને લાયક છે. અક્ષરજ્ઞાનથી મનુષ્યત્વ નથી આવતું. આપણે આપણા બળને વિષે અજ્ઞાત છીએ તેથી—તે અજ્ઞાનથી ખીજા દોષો આવી જાય છે. આપણામાં રહેલા આત્માને વિષેજ શંકા છે, તેના ગુણોને વિષે શ્રદ્ધા નથી. આ અજ્ઞાન કેવળ અક્ષરજ્ઞાનથી નથી જવાનું. માત્ર વિચારના પરિવર્તનથી જ જઈ શકે છે.

૫૬. આપણે પોતે ને આપણી પ્રજાએ અક્ષરકેળવણી લઈ શુદ્ધિ ખીલવવાની જેટલી જરૂર છે તેટલીજ જરૂર નૈતિક કેળવણી લેવાની છે. નીતિની કેળવણી એટલે ધર્મનું જ્ઞાન થવું. જેને ધર્મ ઉપર આસ્થા બેઠી છે, જે તેના સ્વરૂપને સમજે છે તેની સાથે જગત એકંદરે કજીઓ કરતું નથી ને કરવા આવે તો પેલા પુરૂષ તેને વિનયપૂર્વક દૂર કરાવી શકે છે. અહીં ધર્મનો અર્થ માત્ર ધર્મગ્રંથોમાં લખેલાં ક્રિયાકાંડ કરવા એ નથી, પણ પોતાને જાળખવો, ઇશ્વરની પહેચાન કરવી એ છે; અને જેમ જેને વણતાર ન આવડે તે વણકર નથી થઈ શકતો તેમ જે અમુક નિયમોનું પાલન નથી કરતો તે પોતાને જાળખીજ નથી શકતો. એ નિયમો તે સત્ય, અદિસા ને અલ્પવચન છે. આ બધાનું જ્ઞાન ધર્મસાહિત્યમાંથી મેળવી શકાય છે. ધર્મ પુસ્તકોમાંથી પરમાત્માનો મેળાપ અને સત્યનું દર્શન મળી શકશે.

૬૦ ભારતવર્ષની પુરાણી વિદ્યાપીઠાની પેઠે આપણી તાલની

યુનિવર્સિટીઓમાં જ્યાં લગી દેશમાં વિદ્યાદાન ચારિત્રવાન શિક્ષકોની મારફતે નહિ થાય, જ્યાં સુધી ગરીબમાં ગરીબ હિંદીને સારામાં સારી વિદ્યા પહોંચી શકે એવી સ્થિતિ નહિ હોય, જ્યાં સુધી વિદ્યા અને ધર્મનો સંપૂર્ણ સંગમ નહિ થયો હોય, જ્યાં સુધી પર ભાષાની મારફતે શિક્ષણ આપી બાળકો અને જુવાનોમાં મનની ઉપર અસહ્ય બોલો પડે છે તે દૂર કરવામાં નહિ આવ્યો હોય, ત્યાં સુધી પ્રજાજીવન કંદી ઉચ્ચ બનવાનું નથી એ નિઃશંક છે. પ્રજાકીય શિક્ષણ તે તે પ્રાંતની ભાષા મારફતે અપાવું જોઈએ. શિક્ષકો ઉચ્ચ કોટિના હોવા જોઈએ. જ્યાં વિદ્યાર્થીને સ્વચ્છ હવાપાણી મળે, જ્યાં મકાન અને આસપાસની જમીન આરોગ્યનો પદાર્થપાઠ આપતી હોય એવી જગ્યાએ શાળા હોવી જોઈએ અને જેમાંથી મુખ્ય ધર્મોનું જ્ઞાન મળી શકે એવી શિક્ષણપદ્ધતિ હોવી જોઈએ. આવી વિદ્યાપીઠો એક નહિ પણ અનેક -પ્રાંતપ્રાંતમાં ઉભી થશે ત્યારે વિદ્યા અને ધર્મનો સંપૂર્ણ સંગમ પ્રાપ્ત થશે.

૬૧ ગૂજરાતમાં જે વિદ્યાપીઠ સ્થપાઈ તેણે કંઈ કાર્ય કરી બતાવ્યું; અત્યારે તેની સ્થિતિ ગૂજરાતને શોભે તેવી નથી. તેવી વિદ્યાપીઠમાં શિક્ષણનું વાહન ખરી ગૂજરાતી ભાષા હોવી જ જોઈએ. જે ગૂજરાતી ભાષા ગૂજરાતના લણેલા વતની બોલે છે તે લખે છે તે ખરી ગૂજરાતી. ગૂજરાતી સંસ્કૃતની અને પ્રાકૃતની દીકરી હોઈ તેનો આધાર સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ઉપર હોવો જ જોઈએ એમાં તો કોઈ શંકા ન લાવી શકે. જેમ જેમ આપણામાં પ્રજાપ્રેમ વધતો જાય છે તેમ તેમ આપણામાં ભાષાપ્રેમ વધવો જોઈએ દેશપ્રેમ હોય તે ભાષાપ્રેમની ખેવના ન હોય એ અસંભવિત છે. હિંદુ (જેમાં જૈનો સમાય છે), મુસલમાન ને પારસી એ ત્રણે કોમો ગૂજરાતી બોલે છે, ત્રણે વેપારી હોઈ આખા હિંદુસ્તાનમાં ને દેશાવરમાં ફરનારી છે. એ ત્રણે ગૂજરાતી તરીકે ઓળખાવનાર વસ્તુ-તેમની ભાષા છે. તેની સેવા ત્રણે કોમો કરવી અને તે ભાષામાં શિક્ષણ આપનારી વિદ્યાપીઠને સ્થાપિત-પોષિત અને વર્ધિત કરવી એ તેમની ફરજ છે.

૬૨ પ્રજાકીય ઉન્નતિમાં સ્વભાષાપ્રેમ ઉપરાંત દેશની સર્વ સામાન્ય ભાષા પર પણ આદર હોવો જોઈએ. તે ભાષા તે હિન્દી છે. તેનું શિક્ષણ તે પ્રજાકીય શિક્ષણના મૂળાક્ષર સમાન છે તેથી નવજવાનોએ હિન્દી ભાષા શીખી લેવી જોઈએ; કે જેથી અભારે દેશના એક પ્રાંતના નવ જવાનોને ખીજા પ્રાંતમાં જવું ને ખપ લાગવું સો સો વાત થઈ પડે છે તેમ ન બને. આલાક, નમ્ર, અને મહેનતુ હરકોઈ જવાન એ થોડા માસમા શીખી લઈ શકે. એ શીખવામાં સહેલી ભાષા છે. તેમાં કેટલાયે શબ્દો તો ધરનાજ લાગશે, કારણ દ્રાવિડી ભાષાઓ સિવાયની ઉત્તરની ભાષાઓના મોટા ભાગનો શબ્દમંડોળ એક જ છે. એ ભાષા ઉચ્ચ અને વિદ્વતા લય્યાં વિચારોને સુધ્ધાં પહોંચી વળે તેવી છે.

૬૩ અંગ્રેજી ભાષા એ પરભાષા છે, અને સાહિત્યની દૃષ્ટિએ તેનું મહત્ત્વ ઘણું છે. અંગ્રેજી ગ્રંથોમા ભારે વિભૂતિઓ સમાયેલ છે, પણ અંગ્રેજીનું શિક્ષણ સમસ્ત પ્રજાવર્ગપર લાદી નહિ શકાય. અંગ્રેજી ભાષા આજકાલનો વાયુ છે. તેના પ્રત્યે તિરસ્કાર ન કરતાં એ ભાષા શીખવી એ જુદી વસ્તુ છે અને તેને માતૃભાષા-માદરીજખાન બનાવવી એ જુદી વસ્તુ છે. રાજકારણી ભાષા અથવા વ્યાપારની ભાષા ઉપરાંત અંગ્રેજીનું ખીજું સ્થાન નથી એમ અંગ્રેજીભાષામાં વિશારદ થયેલ કેટલાક પ્રજાનેતાઓ જણાવે છે. હાલ તે રાજભાષા છે અને તે પ્રત્યે લોકોનું ધ્યાન ઘણું વળ્યું છે અને એને પરિણામે અસંખ્ય ગ્રેન્ડ્યુએટો-યુનિવર્સિટીના પદવીધરો હિંદના દરેક ઇલાકામાં પ્રાપ્ત થયા છે અને વિશેષ નીકળતા બન્યા છે. એમાંના કેટલાકે દેશની, સાહિત્યની, ધર્મની, દામની, જાતિની સેવા ઘણી સારી બજાવી છે.

૬૪ આપણા ઉચ્ચ અંગ્રેજી શિક્ષણ પામેલા સંસ્કારી ગ્રેન્ડ્યુ-એટોએ ઘણું ઘણું કરવાનું રહે છે. યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ, અખંડ અને ઉચ્ચ વિચાર-સંગ્રહિ પ્રત્યેના પ્રેમનો વિકાસ, અને લૌકિક પ્રયાઓ તથા દૈવીમૂત થયેલી અનુચિત ભાવનાઓની સામે વિરોધ

કરવાની શક્તિ ન કેળવી શકે તો તે શું કામનું? સુશિક્ષિત જન તો જ્યાં સત્ય હોય ત્યાંથી તેને શોધી કાઢી તેને અનુસરશે અને ધણુ લોકો અનુસરે છે તે પ્રમાણે-ગતાનુગતિક ગાડરપ્રવાહ પ્રમાણે અનુસરવાની ચોખ્ખી ના પાડશે. જ્ઞાનમાં શક્તિ છે અને સત્ય સ્વતંત્રતાને માર્ગ કરી આપે છે. દેશનું નવીન ધડતર કરવા માટે આપણે વિચારવું ધટે અને પ્રજાથી કાર્યક્રમની વ્યવસ્થા કરવી ધટે. નૂતન અંખી કરવાથી નિપજતી અચલ શ્રદ્ધા, નવીન શરૂઆત અને આશામાથી સર્જન થાય છે. વર્તમાનયુગમાં ચારે બાજુ અનેક આંદોલનો, વિચારપ્રવાહો અને પ્રશ્ન-ઉકેલણી ગતિમાન થયેલ છે તેમાં વિચારસરણિ ઢીલી અને મુંઝાયેલી રહે, સ્પષ્ટ સૂક્ષ્મદર્શન ન થાય એ સ્વાભાવિક છે. x x આપણી સમાજના અને સંસ્કૃતિના પ્રદેશોમાં પણ વસ્તુસ્થિતિ લગલગ એવી છે. આપણે અભિમાન અને આત્મનિર્દા એ બે છેડા વચ્ચે ઝૂલીએ છીએ. સમાજદેહમાં જે ધા પડ્યા છે તે કેમ રૂઝવવા તે સૂજતું નથી. રૂઢિ શાસ્ત્રને નામે પીડી રહી છે, ખીજ બાજુ ક્રાંતિકારક તર્કવાદ આખી સ્થિતિની ઉચલપાથલ કરી નાંખે તે પ્રમાણે પોતાના સિદ્ધાંતો ફેંકી રહ્યો છે. સામાજિક અને દેશનાં સંસ્કૃતિવિષયક બંને છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં છે. આમાં જૂનું અને નવું એ બંનેનું એક્ય-એકીકરણ કેમ કરવું એ મોટો પ્રશ્ન છે અને તે પ્રશ્નનું નિરાકરણ યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ ન કરી શકે તો તેવા શિક્ષણથી શું લાભ ?

૬૫. ભૂતકાલનું—જૂનું એટલું સોનું, એમ સમજી તેનું બધું રોમાંચકારક-વિરમયકારક (romantic) લાગે છે પણ જો તેનાથી આપણે સર્વસંતુષ્ટ રહીએ તો તેથી અધઃપતન પ્રત્યે જવાય, કારણકે એવી અનેક જૂની પ્રથાઓ અને રૂઢિઓ પ્રચલિત છે કે જે વર્તમાનમાં તે સ્વરૂપે ઉપયોગી નથી. પુરાણમિત્યેવ ન સાધુ સર્વમ્ । —જેટલું જૂનું એટલું બધું સાફ એમજ નથી. જીવનપ્રવાહમાં ભૂતકાલ તે વર્તમાનકાલ નથી. મૌલિકતા અને સાહસિકતાથી પ્રગતિ આવે છે. અનુકરણથી અને જૂને ચીલે ચાલ્યા જવાની વૃત્તિથી સડો થાય

છે. ભૂતકાલની દેખાતી પ્રજા ગમે તેટલી સંપૂર્ણ હોય, છતાં તે જે રૂપોમાં આચ્છાદિત છે તે રૂપો છેવટનાં-આત્મતિક નથી. તેઓને ભાંગીને નવાં બનાવવાની જરૂર છે. ભણેલાઓએ જીવનનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી તેને નવાં કાર્યોમાં કામે લગાડવું જોઈએ. એક જાતિ કે કોમનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ તે પૂર્વ યુગોમાં જે સ્થિતિમાં હતું તેમાંથી ઉપલબ્ધ થતું નથી તેમજ વર્તમાનમાં જે સ્થિતિમાં સ્થિર થયેલ હોય તેમાંથી પણ મળતું નથી; કોમપણુ પ્રજાના ઇતિહાસની પર્યાલોચના કરીએ તો એવું ઉકું ને પાયામાંથી ચણેલું કંઈક મળી આવશે કે જે સંપૂર્ણતા પામ્યા વગર નિરંતર નવીન ને નવીન થતું જાય. આ વિકાસ પામતી વૃદ્ધિ-વિકાસવાદ જીવનનું રહસ્ય છે-તાત્ત્વિક સ્વરૂપ છે. આર્ય સંસ્કૃતિમાં મનુષ્યના આત્માની અમરતા પર, સમસ્ત વિશ્વની અનંતતા પર અને જ્યાંથી સત્ય મળે ત્યાંથી તેના શોધનપર પ્રધાન ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. ભારતદેશે જીવનના વિકાસક્રમ પ્રત્યે પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાન વિસ્તાર્યું છે. શુદ્ધ આત્માની પ્રાપ્તિના પ્રયત્ન વડે જ મુંઝવણમાં નાખે તેવાં અનાવશ્યક આવરણોનો નાશ થશે. જે વસ્તુઓ ડગી નથી તે કાયમ દૃઢ રહે તેટલા માટે આસ-પાસ જે કાષ્ઠ, ઘાસ અને કુંઠાં ઉભા રહ્યાં હોય તેનો રસ્તો કરી નાંખવો જોઈએ-દૂર કરવાં જોઈએ.

૬૬. ભારતના બધા આર્ય ધર્મોમાં મૂળતત્ત્વો અને તે સંબંધીની દ્વિલમ્બુષી લગભગ એક પ્રકારની, એકજ ઉદ્દેશ-સાધ્ય પ્રત્યે પ્રયાણ કરનારી છે. માત્ર શબ્દ-પરિભાષા જુદી જુદી વાપરવામાં આવી છે. છતાં જૈન કે જૈનેતર, બ્રાહ્મણ કે બ્રાહ્મણેતર વગેરેમાં આંતરિક એકતા ન દેખાતી હોય અને કવચિત્ કવચિત્ ક્લેશ ને કલ્મશનું રૂપ લેતી હોય તો તે દુઃખદાયક છે, નરી મૂર્ખતા છે. એકજ જુમિમાં ઉછરનાર, એકજ જુમિના અન્ન પાણીથી પોષણ લેનાર, એકજ પ્રકારની સંસ્કૃતિના સંસ્કાર પામનાર, એકજ જાતનાં મુખદુઃખો ભોગવનાર અસ્પર્શ સહકાર, પ્રેમ અને વિશ્વાસ દાખવી રોકે અને

શ્રી પાર્શ્વનાથ કુમાર અને કમલ તાપસ.

— મુગલસમયના કલ્પસૂત્રમાંથી

[શ્રી પૂર્ણચંદ્રનહારના સૌભાગ્યથી]

તેથી એકતા સાધી શકે; અને તે સાથે દરેક પોતપોતાની વિશિષ્ટ વિધિ ક્રિયાઓનું પાલન પણ કરી શકે અને પોતાનો ધર્મ પાળી શકે પણ એક બીજા તે માટે કંઈપણ વિરોધ રાખી ન શકે.

૬૭. જૂદી જૂદી સંસ્કૃતિમાં હિંદુઓ પણ એકબીજા સાથેજ વસતી હિન્દુ અને મુસ્લિમ જાતિમાં પણ એકજ જોડે દુઃસાધ્ય અમુક વખત સુધી હોય પણ અસાધ્ય તો નથી. એક જાતનાં દુઃખમાંથી બંને પસાર થઇ તે સાથે સહેવાની અને તેનો પ્રતિકાર કરવાની તકો મેળવે, એક બીજા એકબીજાનાં પોતાને ઇષ્ટ લાગતાં તત્ત્વો ગ્રહણ કરે અને એકબીજાની ધર્મક્રિયાઓ પ્રત્યે સહિષ્ણુતા રાખે, આ દરેક પૃથગ્ રીતે પોતાની પ્રગતિ કરે પણ સામાન્ય જ્યાં બચાવ કરવો પડે ત્યાં એકત્રિત થઇ બચાવ કરે તો એકતા શીઘ્ર સુલભ થાય. સમ્રાટ અકબરે એકતાની દિશામાં શુભ પ્રયાસ કર્યો હતો, તેણે તો દરેક ધર્મના આચાર્યો, મોલવીઓને ભેગા કરી તેમની પાસે તેમના ધર્મનાં તત્ત્વો સંબંધી હકીકત મેળવી 'દીને ઇલાહી' નામનો બધામાંથી ઇષ્ટ તત્ત્વો લઇને કરેલો નવો મત કાઢ્યો; તેમજ ભાષા પણ આખા દેશમાં એક કરી નાંખી. બીજા પ્રયત્નોમાં શિલ્પ-કળામાં બંને સંસ્કૃતિનો મેળ થયેલો જોવાય છે; સંગીતમાં તાનસેને અને શિખ ગુરુઓએ બંનેનું સંયોજન (adjustment) કર્યું. કબીર અને ગુરૂ નાનકે બંને સંસ્કૃતિમાંથી ધાર્મિક ભજનો રચી-સંગ્રહી બંનેમાં સમભાવ પેદા કરવાનો શ્રમ ઉઠાવ્યો. આમ અનેક પ્રયત્નો થવાથી કેટલીક સરળતાઓ થઇ ગઇ. મુસ્લિમમાંથી હિન્દુ ધર્મને મળતો સુરીવાદ ઉત્પન્ન થયો; પોતે વિદેશી રહ્યા નથી એમ સમજાયું, એક બીજા સુખસંપન્ન રહેવા લાગ્યા; છતાં એકબીજાની સંસ્કૃતિ, સાહિત્ય અને ઇતિહાસનું અજ્ઞાન અલગપણાની ભાવના ઉત્પન્ન કરવા માટે ઓછું જવાબદાર નથી. એકબીજાના સાહિત્યનો એક બીજાએ અજાણ કરવો એ કોમીવાદ દૂર કરવા માટે એક રાજમાર્ગ છે.

૬૮. સાહિત્ય કે વિજ્ઞાન ગમે તે હો, પરંતુ તેના વિષે જે

તત્ત્વો સ્થાપિત છે તે પ્રત્યે દુર્લ્લક્ષ કરી શકાય તેમ નથી. (૧) કાર્ધપણુ સાહિત્ય કે વિજ્ઞાન ખીજાં સાહિત્ય કે વિજ્ઞાનોનાં ઉપલબ્ધ સમાંતર (collateral) પુરાવા પ્રત્યે અલક્ષ કરી શકે નહિ, (૨) સાહિત્ય કે વિજ્ઞાન અમુક જાતના લોકો માટેજ નથી પરંતુ સર્વજન-તિવાળા જગતમાં સમસ્ત વિદ્યાવાન જાતિ માટે છે. એક ધર્મની કે એક દેશની કે એક જાતિની વ્યક્તિએ સર્જેલા સાહિત્ય કે વિજ્ઞાનને એકાકી પૃથક્ રાખી ન શકાય, અને સર્વ વ્યક્તિઓ—પછી તે વ્યક્તિ ગમે તે ધર્મ પાળતી, ગમે તે દેશની કે જાતિની હોય—ના સાહિત્ય કે વિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોને શ્રી હરિભદ્રચૂરિના ચોગચિદુના નીચેના શ્લોક પ્રમાણે અંગીકારવા ધટે; તેમ કરવાથી ફલસિદ્ધિ અચૂક થાય છે:—

આત્મીયઃ પરકીયો વા કઃ સિદ્ધાંતો વિપશ્ચિતામ્ ।

દૃષ્ટેષ્ટાવાધિતો યસ્તુ ચુક્તસ્તસ્ય પરિગ્રહઃ ॥

—વિદ્વાનોને પોતાનો સિદ્ધાંત કે પારકાનો સિદ્ધાંત એવું શું છે ? જે સિદ્ધાંત દૃષ્ટ અને ઇષ્ટથી—વસ્તુ અને સ્વરૂપથી—અખાધિત એટલે અવિરૂદ્ધ હોય તેનો પરિગ્રહ એટલે સ્વીકાર કરવો યોગ્ય છે. કહ્યું છે કે:—

યસ્માદ્ યો વસ્ય યોગ્યઃ સ્યાત્ તત્તેનાલોચ્ય સર્વથા ।

પ્રારબ્ધવ્યમુપાયેન સમ્યગેષ સતાં નયઃ ॥

શ્રી રાયચંદ કવિ કહે છે કે:—

ત્યાં ત્યાં જે જે યોગ્ય છે, ત્યાં સમજવું તેહ,

ત્યાં ત્યાં તે તે આચરે, આત્માર્થી જન એહ.

ગાંધીજી કહે છે કે 'જૈન દર્શનમાં અહિંસાનો એટલી બધી મુદ્દમતાથી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે કે તે અહિંસાધર્મને નામે પણ જાણખાય છે. તેથી અહિંસાને પોષક એવાં જે કાર્ધ તત્ત્વો જૈનેતર ગ્રંથો કે સંપ્રદાયોમાં મળી આવે તે બધાં જૈનોને માટે આદરણીય છે, તેવીજ રીતે જન દર્શનમાં જે જે અહિંસાધર્મ

આદિનાં તરવે છે તે અજૈનોને માટે આદરણીય છે. વળી તેઓ કહે છે કે ‘ ધર્મને સમ્યક્તાની સાથે સરખાવી શકાય. જેમ આપણે પોતાની સમ્યક્તાને સાચવતા છતાં ખીજી સમ્યક્તામાં જે સાઈ હોય તેનો અનાદર ન કરતાં તેમાંથી તે લઈએ છીએ, તેમ પરધર્મને વિષે પણ કરાય. ’

૬૯. આ પુસ્તક જે નિબંધની સંશોધિત-વર્ધિત બૃહત્ આવૃત્તિ છે તે નિબંધની પ્રેરણા કરનાર સાહિત્યસંસદના પ્રમુખ સાક્ષરશ્રી કનૈયાલાલ મુનશી, તેની આવૃત્તિ કરવાની પ્રેરણા કરનાર મારા મિત્રો, જૈન પુસ્તક ભંડારો જેવા તપાસવાની સગવડતા કરી આનાર મુનિ અને શ્રાવક મહાશયો, હસ્તલિખિત પ્રતોના સંબંધી બહાર પડેલ રીપોર્ટો-સૂચીઓ અને તેના ઘડનારા વિદ્વાનો, ચિત્રોના ‘બ્લૉકો’ વિના બદલાએ સૌજન્યથી પૂરાં પાડનાર સબજનો અને સંસ્થાઓ, વગેરે જે જે આ પુસ્તકના પ્રકાશનમાં ઉપકારક-નિમિત્તભૂત થયા છે તે સર્વેનો તેમજ પ્રસ્તાવના લખવા માટે (કે જેમાંના બધા વિચાર સાથે હું સંમત નથી) વડોદરા કોલેજમાં ઇતિહાસના પ્રોફેસર કામદારનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું અને ખાસ કરી શ્રવે. જૈનોની મહાન સંસ્થા-શ્રી જૈન શ્રવે. કેન્દ્ર-સ કે જેણે મારી આ કૃતિને પ્રકાશિત કરી એક પ્રકારે અખિલ ભારતના સાહિત્યની સેવા કરી છે તેનું ઋણ વિસર્જ્ય વિસરાય તેમ નથી. તે મહાસંસ્થાએ આખી જૈન શ્રવે. સમાજમાં પ્રબલ જાગૃતિ ફેલાવી છે, સુધારા તથા પ્રગતિશીલ કેળવણીના પ્રચારનું વિશાલ વાતાવરણ ઉપજાવ્યું છે, દેશના હિતને તથા સ્વધર્મને જાળવી વિચારસ્વાતંત્ર્યનો પાયો નાખ્યો છે, બધા વહેમ સંકુચિતતા અનર્થપરંપરા ઘેલછા અસહિષ્ણુતા અને અવિવેકના પર પ્રહાર કરી સમાજને સીધા અને પ્રગતિશીલ માર્ગે દોરી છે-એમ અનેકાનેક લાભો આ મહાસંસ્થાએ કર્યા છે અને તે દ્વારા થઈ શકે તેમ છે. તે એક જીવંત પ્રાણવાન નિયમબદ્ધ, સંગઠિત, એકત્ર, જાજ્વલ્યમાન સંસ્થા સર્વથા બની રહે એ મારી હૃદયેચ્છા છે.

૭૦ આ ઇતિહાસમાં વિશ્વસનીય હકીકતોનો પ્રમાણ-આધાર આપી સંપ્રદ કરવામાં આવ્યો છે. મળેલી અસંખ્ય હકીકતોને પ્રમાણપુર-સર લેવી, તેમાંથી ખરું શું છે તે તારવવું અને તેની યથાસ્થાને યથા-રીતે યોજના કરવી એમાં બહુ મહેનત, મગજમારી અને વિચારપૂર્વક મનન કરવાં પડ્યાં છે અને તેથી યોજક સ્તત્ર દુર્લભઃ । એ કથન બરાબર સમજાયું છે. અત્યુક્તિ કોઇપણ સ્થળે બનતા સુધી ન થાય એની કાળજી રાખી છે; કારણકે તેનાથી મૂળ વસ્તુને અન્યાય થાય છે અને તે વસ્તુને યથાર્થ સ્વરૂપે સમજી શકાતી નથી. ગાંધીજી ખરું કહે છે કે ‘અત્યુક્તિ એ અસત્યનું એક ભૂંડું સ્વરૂપ છે. અસત્ય વડે પ્રજા ચઢતી હોય તો પણ આપણે એ ચઢતીનો અસ્વીકાર કરવો. એ વધારે શોભે, કેમકે એવી ચઢતી એ છેવટે પડતી કરાવે છે.’ તેજ પ્રમાણે હું જૈન હોઈ જૈન સાહિત્યની ચઢતી અત્યુક્તિથી બતાવું એવી ઇચ્છામાં રહેલો સંપ્રદાયમોહ મેં સ્વીકાર્યો ગણ્યો નથી એ નમ્રપણે જણાવું છું, તેમજ સર્વ ધર્મો પ્રત્યે પ્રેમ, ઉદારતા અને સહિષ્ણુતા રાખવાનો આદર્શ સ્વીકાર્યો છે અને તેથી બીજા સંપ્રદાય પ્રત્યે તિરસ્કાર કે નિંદાવચન લેશ પણ ન વપરાય અને સમભાવશુદ્ધિ બળવૃત્ત રહે તેની પણ કાળજી રાખી છે.

૭૧ શ્રુત-સાહિત્ય પ્રત્યેની ભક્તિએ આ કૃતિ કરવામાં મને પ્રેરિત કર્યો છે; આ વખતે શ્રી માનવુંગ સૂરિના આદિનાથ-ભક્તા-મર સ્તોત્રનું નીચેનું પદ સ્મરણમાં બરાબર આવે છે કે:—

અલ્પશ્રુતં શ્રુતવતાં પરિહાસધામ

ત્વદ્ભક્તિરેવ મુખરીકુરુતે બલ્લાન્મામ્ ।

ચત્કોકિલઃ કિલ મધૌ મધુરં વિરોત્તિ

તચ્ચારુચ્ચૂતકલિકાનિકરૈકહેતુઃ ॥

—હું રહ્યો અલ્પશ્રુત એ ક્ષુતવાન પ્રયોના પરિહાસનું સ્થાન, કતાં તારી ભક્તિજ મને પરાણે બેઠતો કરે છે; જેમ કોકિલા વસંતમાં મધુર સ્વ કરે છે તેમાં હેતુ માત્ર આમ્રકળીઓનો સમૂહજ છે.

મહાન કવિ કાલિદાસનાં નીચેના બે શ્લોકાર્ધમાં વર્ણવેલી છે તેવી ભારી ગતિ-સ્થિતિ છે તે હું મુક્તક'કે જણાવું છું:—

મળૌ વજ્ર સમુત્કીર્ણે સૂત્રસ્યેવાસ્તિ મે ગતિઃ ॥

—વજ્રથી વીંધાયેલા રત્નમાં સૂત્રની જેમ (અત્ર) ભારી ગતિ છે.

પ્રાંશુલભ્યે ફલે લોભાદુદ્વાહુરિવ વ્રામનઃ ॥

—હંથાથી જે ફલ લભ્ય થાય તેમ છે તે પ્રત્યે વામન (હીંગણો) તે ફલના લોભથી ગેરાઈ પોતાનો હાથ લંબાવે, એવી ભારી સ્થિતિ છે.

૭૨ જૈન ધર્મ અને તેના સાહિત્ય પ્રત્યે જ્યારે જ્યારે ખોટા આક્ષેપો થાય છે ત્યારે ત્યારે એક સુપ્રસિદ્ધ અંગ્રેજી ભજનની કડી યાદ આવે છે કે 'જ્યારે ધૂમસ ઉડી જશે તે વાતાવરણ સ્વચ્છ થશે ત્યારે આપણે એક બીજાને અધિક પીછાનીશું.'

મારા આ પ્રયત્નથી શ્વેતામ્બર જૈનોએ આર્ય સંસ્કૃતિની ભવ્ય ઇમારતમાં કેટલો સુંદર ફાળો આપ્યો છે તેનો ખરાબર ખ્યાલ જૈન કે જૈનેતર—સર્વ સાહિત્યવિદ્યાસી વર્ગમાં આવશે તો સારો પરિશ્રમ નિરર્થક નથી ગયો એ સમજાતાં આ સાહિત્યસેવકને આનંદ થશે. આવા પ્રયત્નો બૌદ્ધ, વૈષ્ણવ, શૈવ, શીખ, જરથોસ્તી, ખ્રિસ્તી અને ઈસ્લામી ધર્મના સાહિત્યના ઇતિહાસો લખી બહાર પાડવામાં તે તે ધર્મના વિદ્વાનો કરશે તો વિશેષ આનંદ થશે.

મુંબઈ નવેમ્બર ૧૯૩૨.

મોહનલાલ દલૈઅંદ દેશાઈ.

પ્રસ્તાવના.

ભાઈશ્રી મોહનલાલ દલ્દીચંદ દેશાઈ જૈન સાહિત્યના અખર સંગ્રાહક અને લેખક છે. અને તેમની તે વિષય ઉપરની કૃતિઓ જૈન ને જૈનેતર જગતને હવે સારી રીતે જાણીતી છે. અત્યાર સુધી તેમણે પોતાની પ્રસાદી જૈન ગૂર્જર કવિઓ સંબંધી પીરસી હતી; પણ પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં તેમણે પોતાના પ્રયાસને બૃહત્ સ્વરૂપ આપ્યું છે અને જૈન સાહિત્યના ઉગમથી માંડીને અત્યાર સુધીના તેના ભિન્ન ભિન્ન વિકાસોને તેમાં સ્થાન આપ્યું છે. આ પ્રયાસ લગી-રથ છે, જો કે ગ્રંથકર્તાએ તે પ્રયાસને “સંક્ષિપ્ત” કહી તેની લગી-રથતાને છૂપાવી છે.

એ પ્રયાસ એક પક્ષે “સંક્ષિપ્ત” તો ગણાવી શકાય. તેમાં જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસના વિકાસનું માત્ર રેખાદર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે. ઘણી વાર તો કર્તાએ તેમાં જૈન કૃતિઓનાં નામોનો માત્ર નિર્દેશ કરી સંતોષ માન્યો છે. પાનાં ઉપર પાના આવાં નિર્દેશ માત્રોથી ભરવામાં આવ્યા છે. તેથી કદાચ જૈન કૃતિ પાને ચડવી રહી ગઇ નહિ હોય. લવિષ્યમાં ગૂર્જર કે જૈન સાહિત્યના અભ્યાસી ને સંશોધકને ખીજે સ્થળે જવું ન પડે તેવો પ્રયાસ કરવામાં કર્તાએ જરાપણ કચાશ રાખી નથી. પરિણામે આ “જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ” માત્ર જૈન સાહિત્ય માટેજ નહિ, માત્ર ગૂર્જર સાહિત્ય માટેજ નહિ, પણ હિન્દના મધ્યયુગના સાહિત્યના પરિચય માટે પણ પ્રમાણભૂત ગણાશે.

પણ આ ગ્રંથ માત્ર સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ નથી. તેનાં છેલ્લાં પ્રકરણોમાં જૈન દિલસુરી, જૈન સંઘ, જન તત્ત્વો, ને જૈન સમાજ ઉપર માર્ગદર્શક, ને નિષ્પક્ષપાતી લખાણો ઉમેરવામાં આવ્યાં છે. તે લખાણ વાચતાં ઘણી વાર તો એમ પણ લાગે કે લેખક જૈનેતર તો નહિ હોય!

વિશેષ, ગ્રંથમાં જ્યાં જરૂર લાગી. ત્યાં જૈન સમાજમાં ખાસ નામના મેળવનારાઓનાં પૂરાં જીવનચરિતો આપવામાં આવ્યાં છે અને જેમ પૂર્વે થઈ ગયેલા જૈન આચાર્યોએ ને મુનિઓએ કર્યું હતું તેમ લેખકે પણ તેમની યાત્રાઓ, તેમની દાનપ્રશસ્તિઓ, તેમની અમારિવિજય શ્રેણીઓ, વગેરેનું વર્ણન આપ્યું છે.

પરિણામે સદરહુ ગ્રંથ જૈન સાહિત્યનો માત્ર સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસજ પરિણમતો નથી; કોઈ વાર તેનું વસ્તુ ફિલસૂફીમાં ઉતરી જાય છે, કોઈ વાર તે જીવનચરિતની નાની મોટી વીગતોના વર્ણનમાં ઉતરી પડે છે, કોઈ વાર તે ઇતિહાસ, કળાના અવશેષો, સ્થાપત્ય, શિલા-લેખો, વગેરેનાં વર્ણનોમાં પ્રકટી નીકળે છે, કોઈ વાર તે જૈનોનાં સામાજિક લક્ષણોના વર્ણનમાં ઉતરી પડે છે; પણ એકંદરે તો તે “જૈન સાહિત્ય”ના ઇતિહાસ તરીકેજ વાચકને મળે છે તેથી તેનું નામ—“જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ” રાખી કર્તાએ યોગ્ય જ કર્યું છે.

કર્તા પોતે કહે છે કે—સાહિત્ય એ શબ્દના બે ત્રણ અર્થ સૂચવાય છે. ૧ ઉપકરણ કે સાધન, ૨ રસશાસ્ત્ર (કાવ્યપ્રકાશ, કાવ્યાનુશાસન, સાહિત્ય-દર્પણ આદિ) ૩ કોઈ પણ પ્રકારનું સાહિત્ય (વૈદિક સાહિત્ય, સાખ્ય સાહિત્ય, જૈન સાહિત્ય). પ્રસ્તુત ઇતિહાસ-માં તેના આ છેલ્લા અર્થને આપણી નવીન રીતિને અનુસરી સમસ્ત વાડમયના (લાક્ષણિક) અર્થમાં વિશેષ સ્થાન આપેલ છે. જૈન સાહિત્યમાં કોઈપણ પ્રકારનું શાસ્ત્ર—પછી તે ધર્મશાસ્ત્ર, આચારશાસ્ત્ર, વિધિશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, અલંકાર, કાવ્ય, જ્યોતિષ, ભૂગોળ, ખગોળ, શિલ્પ, સંગીત, આદિ હોય તે સર્વનો સમાવેશ કરીને આ પુસ્તક પ્રયોજવામાં આવ્યું છે. વિચારાત્મક ને શબ્દાત્મક એમ બંને રૂપે સાહિત્ય હોઈ શકે. જે જ્યાં સૂધી મનોગત હોય, પ્રકાશમાં ન આવ્યું હોય, ત્યાં સૂધી તેને વિચારાત્મક સાહિત્ય કહેવું હોય તો કહી શકાય. જ્યારે તે મુખ્યદ્વારા શબ્દના જુદા જુદા રૂપમાં, કલ્પનાના, અતિશય

ના, કે ઉત્પ્રેક્ષા આદિ અલંકારોમાં સજ્જ થઇ બહાર આવે તે શબ્દાત્મક સાહિત્ય લેખાય. આ શબ્દાત્મક સાહિત્ય બ્યારે કાગળો ઉપર લિપિબદ્ધ થાય છે ત્યારે એનું બીજું નામ શાસ્ત્ર-પુસ્તક-ગ્રંથ દેવામાં આવે છે.” પાનું ૭૩૯ પેરા ૧૦૬૪.

કર્તા બીજે રચણે લખે છે કે “દક્ષિણમાં દિગંબરોનો જનવ-લ્પમાન ઇતિહાસ કમબદ્ધ લખવાની જરૂર છે. અત્ર શ્વેતાશ્વરોનો ઇતિહાસ લિપિબદ્ધ કર્યો છે, કે જેઓ ૧૨ મા સૈકા પછી પણ સારું સ્થાન ગૃજરાતમાં ભોગવતા રહ્યા.” પાનું ૭૬૬ પેરા ૧૧૦૧

વળી, “આ સર્વ વિદેશી પંડિતોએ જૈન ધર્મ અને સાહિત્ય માટે જે કંઈ કર્યું છે તેનો ખ્યાલ તેમનાં લખાણો અંગ્રેજી ભાષામાં પ્રાપ્ત થતા આવી શક્યો છે. અંગ્રેજીમાં સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ જેવા અનેક ઇતિહાસ પ્રકટ થયા છે, અંગ્રેજી શિક્ષણને લઇને આવો ઇતિહાસ આ સ્વરૂપે આલેખવાની આ લેખકને પ્રેરણા મળી છે અને તે પ્રેરણાને પ્રતાપે સમગ્ર કાલપર યથામતિ બન્યો તેટલો અને તેવો ગોઠવી ગ્રંથસમક્ષ તે ધરી શકાયો છે....આ પુસ્તકમાં કાલક્રમે ગ્રંથોને ગોઠવેલ છે; અને તે ઉપરથી વસ્તુરિચિતતા પૌર્વાપર્ય માનવામાં સગવડ મળે છે, છતાં એ યાદ રાખવાનું કે ક્રેટલીક વખત પ્રાચીન ભારતના ઇતિહાસકારને આ સરલ માર્ગ પણ ખોટાં અનુમાન ઉપર ઉતારે....ઇતિહાસકાર શાતિથી, ધીરજથી, વિશાળ અવલોકનથી, અને નિષ્પક્ષપાત-સત્યૈકનિષ્ઠ-દષ્ટિથી નિર્ણય ઉપર આવવા યત્ન કરે તો તે યત્ન થોડો ઘણો પણ સફલ થાય તેવો છે.” પાનું ૭૫૦-પેરા ૧૦૮૧.

આ બધાં અવતરણો આપવાનું કારણ એ છે કે વાચક લેખકની કૃતિનું પ્રયોજન બરોબર સમજી શકે.

જૈન ને જૈનેતર લેખકો જૈન સાહિત્યને ઉપરની દષ્ટિથી જોતા આવ્યા છે. તેમને મન જૈન સાહિત્ય એટલે જૈનોએ લખેલું સાહિત્ય, અને હિપરાત જૈનદર્શન સંબંધી સાહિત્ય. એટલું ખરું છે કે જૈન

વિચારો ને જૈનદર્શન લખનારામાં નવ્યાણું ટકા તો જૈનો છે. તેથી આ બે વિભાગોની ઉપયોગિતા વાચકને કે અભ્યાસીને એકદમ જણાતી નથી; પણ એવા વિભાગો કરવાની જરૂર તો છે એમ મારે કહેવું જોઈએ. કારણ એ છે કે જૈનોએ લખેલા વાડ્મયના વિષયો વચ્ચે અને તેમણે લખેલા જૈનદર્શન કે જૈન વિચાર ઉપરના સાહિત્ય વચ્ચે ઘણો ફેર છે અને તે ખંતેનો સંભ્રમ કરવાથી સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ને બોલાતી ભાષાઓના સાહિત્યના ઇતિહાસના અભ્યાસીને તેમના ઐતિહાસિક વિકાસનો ખરો ખ્યાલ આવી શકતો નથી.

આ સંભ્રમ માટે જૈનો ને જૈનેતરો ખંતે જવાબદાર છે. જૈનેતર લેખકોએ જૈનોએ લખેલા ધર્મ સિવાયના ખીજા સાહિત્યની હમણાં સૂધી અવગણના કરી છે—કેટલા સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસીઓને ભક્તામરસ્તોત્રના સુંદર શ્લોકો જાણીતા છે ? તેમ જૈન લેખકો પણ કેટલેક અંશે જવાબદારીથી છૂટા થઈ શકતા નથી. તેમણે પોતાના પૂર્વાચાર્યોએ ને પૂર્વજોએ લખેલા સાહિત્યનો તુલનાત્મક ને સંબંધ ખ્યાલ આપ્યો નથી; વળી તેમણે વાડ્મયને ને દાર્શનિક સાહિત્યને બેળવી દષ્ટિ વધારે મુશ્કેલીઓ ઉભી કરી છે.

પણુ વસ્તુતઃ ઉપર જણાવ્યું તેમ જૈનોએ લખેલા સાહિત્યના બે વિભાગો થવા જોઈએ. (૧) જૈનદર્શન ઉપરનું સાહિત્ય, જેમાં કર્મવાદ, સ્વાદ્વાદ, ન્યાય (? નય), અસ્તિકાય, વગેરે જૈનદર્શનનાં લાક્ષણિક વિવેચનોનો સમાવેશ થવો જોઈએ ને (૨) માત્ર વાડ્મય વિભાગ, કે જેમાં રા. શ્રી મોહનલાલભાઈએ કહ્યું છે તેમ ધર્મશાસ્ત્ર (?), આચારશાસ્ત્ર (?), ત્રિધિશાસ્ત્ર (?), નહિ. પણ અલંકાર, કાવ્ય, નાટક, ચરિત. રાસાઓ, લોકકથા, વગેરેનો સમાવેશ થવો જોઈએ.

ઉપર દર્શાવેલા વિભાગો જો સ્વીકારવામાં આવે તો ભૂગોળ, જ્યોતિષ, ખગોળ, શિલ્પ, સંગીત, નીતિશાસ્ત્ર (જેનો અર્થ હું રાજ્યનીતિશાસ્ત્ર—Politics કહું છું), આચારશાસ્ત્ર (જેનો અર્થ હું Ethics કહું છું) વગેરે વિષયો ઉપર જૈનોએ લખેલા સાહિત્યનો

સમાવેશ તે તે વિષયોના સાહિત્યના ઇતિહાસમાં થવો જોઈએ—નર્થ વાડમયમાં તે વિષયો આવવા જોઈએ નહિ.

જૈનો વિધિ, આચાર, ન્યાય, યોગ, સ્વાદ્વાદ, કર્મ વગેરે ઉપર લખે ત્યારે તેઓ જૈનો તરીકે લખે; જ્યારે તેઓ શિષ્ય, ખગોળ, ભૂગોળ વગેરે ઉપર લખે ત્યારે પણ તેઓ ધણે અંશે (જે જૂના મતના હશે તો) જૈનો તરીકે લખે—જો કે અત્યારે તો જૈનોનું ખગોળ, કે જૈનોનું સંગીત, કે જૈનોની ભૂગોળ, એવું તો કશું હોઈ શકે નહિ. પણ જ્યારે જૈનો વાડમય લખે, જ્યારે તેઓ નાટક, કાવ્ય, શબ્દકોષ, વ્યાકરણ, રાસાઓ, ચરિત, લોકકથા, વગેરે લખે ત્યારે તેઓ કાંઈ તે બાબતો જૈનો તરીકે માત્ર ન લખે—તેઓ તે તે વિષયોના નિયમોને અનુસરીને લખે. તેથી જો કે તેમણે લખેલાં કાવ્યોમાં, નાટકોમાં, રાસાઓમાં, શબ્દકોશમાં કે લોકકથામાં જૈન દર્શનના વિચારો આવે; તેમા જૈન પારિમાપિક શબ્દો આવે; તેમાં જૈન સંપ્રદાયની છાયાઓ જણાય; પણ તેમની કિંમત આંકતી વખતે અભ્યાસીઓને તેમનાં વૈશેષિક ને સાપ્રદાયિક લક્ષણો માત્ર વિચારવાં થઈ નહિ; તેમણે તો વાડમયમાં તેમનું મૂલ્ય કેટલું અંકાય તેટલું જોવું જોઈએ. આ બાબત જો કોઈ વિસરી જાય તે વાડમયનો કે તેના ઇતિહાસનો ખરો અભ્યાસી ન ગણાય. વળી તે જૈનોના લખેલા સાહિત્યને તેટલો અન્યાય થાય તે જુદું.

કારણ એ છે કે વાડમયનો વિચાર કરતી વેળા ભાષા તરફ ધ્યાન અપાય છે, ને માનવસમૂહના કે માનવના માનસને યથારૂપ વાચક સમક્ષ ખડું કરવાની શક્તિ તરફ ધ્યાન અપાય છે. ઈંગ્રેજ સાહિત્યનો ઇતિહાસ વિચારતી વખતે લેખક પ્રોટેસ્ટન્ટ છે, કે કેથોલિક છે, કે યાહુદી છે, કે ક્રેધકર છે કે તે કયા સંપ્રદાયનો છે તે માત્ર જોવાશે નહિ; હિન્દના સાહિત્યનો વિચાર કરતી વેળા લેખકો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, બૌદ્ધ, જૈન, શૈવ, કે વૈષ્ણવ, કે મુસ્લીમ, કે ખ્રિસ્તી છે, કે અમુક નાતના જાતના છે તેનો વિચાર હજી સૂધી તો થયે

નથી. કાંઈ પણ સાહિત્યનો ઇતિહાસ એવે પ્રકારે લખાતો કે વિચારાતો નથી.

અક્ષયત લેખકના સંપ્રદાયની તેના કુલાચારત્વી ને તેની ખીજ માન્યતાઓની અસરો તેનાથી સર્જાતા સાહિત્ય ઉપર થાય છે; પણ તે છાયાઓને ને અસરોને અભ્યાસીએ સમજવી જોઈએ ને તેમના ને લેખકના વાઙ્મયનો સંબંધ તેણે ખરોખર જાણવો જોઈએ-તેમના તરફ તેણે દુર્લક્ષ કરવું જોઈએ નહિ. ઉપરાંત લેખકની કૃતિઓમાંથી તેના કુલાચાર, તેના સંપ્રદાય વગેરેની જુદી જુદી રીતિઓ અભ્યાસીઓને જાણવામાં આવે છે ને તે સંસ્કૃતિનું સમર્થન અભ્યાસી વિશેષ સંગીનપણે કરી શકે છે. જૈન સંસ્કૃતિ તરફ જૈનેતરોનું આવું દુર્લક્ષ થયું છે તે તેમના સર્જેલા વાઙ્મયને અભ્યાસવાથી દૂર થઈ શકે અને મતભેદો તરફ સહનશીલતા થઈ શકે.

જૈન સાહિત્ય સંબંધી આવો વ્યવહાર બધે સ્થળે હવે થવો જોઈએ. જૈનોએ આપેલું વાઙ્મય વાઙ્મયરૂપે વિચારાવું જોઈએ, અને તેમણે લખેલા વાઙ્મય બહારના વિષયો ઉપરના સાહિત્યને વાઙ્મયથી છૂટું પાડવું જોઈએ. જૈનો કે જૈનેતરો હજી સૂધી તે કર્તવ્ય કરી શક્યા નથી તે શોકની ખાખત છે. ખાસ કરીને સંસ્કૃત ને ગૂર્જર સાહિત્યના ઇતિહાસમાં જૈન કૃતિઓનો તુચ્છકાર નહિ તો તેની અવગણના તો કરવામાં આવે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં “સ્તનાવળી” વગેરે ઉત્તરતી પંક્તિનાં નાટકોને જો સ્થાન આપવામાં આવે તો પછી ઉત્તમ કૃતિની સાથે સરખાવી શકાય એવા કાંઈ જૈન સંસ્કૃત નાટકને શા માટે તેમાં સ્થાન ન મળી શકે ?

જૈનોએ સાહિત્ય કે વાઙ્મયની દિશામાં ઘણું પ્રશસ્ત કાર્ય કર્યું છે એમ કહેવું એ તો હવે વારંવાર કહેવાઈ ગયેલા વાક્યની પુનરુક્તિ કરવા જેવું થાય છે. પણ જૈનોએ તે દિશામાં જે કાંઈ કર્યું છે તેના વૈશેષિક લક્ષણો કેવાં છે તેનો વિચાર કરવાની ખાસ જરૂર લાગે છે.

“ગૂજરાતનું પ્રધાનવ્યાકરણ” એ પાંડિત બહેચરદાસના લેખ-
માથી પ્રસ્તુત ગ્રંથના લેખક શ્રી હેમચંદ્રસૂરિની સેવાની નોંધ લેતાં
નીચેનાં વાક્યો ટાંકે છે:—“ગૂજરાત તો આ એક જ વ્યાકરણને લખને
બધી શાસ્ત્રીય ભાષાઓ તરફની પોતાની મમતાને વ્યક્ત કરી શકે
છે અને એમ પણ કહી શકે છે કે આ જાતની ઉદારતા દર્શાવવાનું
પ્રથમ માન ગૂજરાતને જ છે. વર્તમાનમાં તો પ્રાકૃત વગેરે ભાષા-
ઓને શીખવા માટે કે પ્રાચીન ભાષાઓના અભ્યાસને માટે કોઈપણ
દેશના વિદ્યાર્થીને ગૂજરાતના આ બૃહદ્વ્યાકરણ તરફ જ ખેંચાવું
પડે છે—ગૂજરાતનું આ ગૌરવ કાંઈ સાધારણ ન કહેવાય.” પાનું
૩૦૭, પેરા ૪૩૭.

તેવીજ રીતે “સમયસ્ર, સુધારક, ન્યાયશાસ્ત્રી અને યોગવેતા”
યશોવિજયજી ત્રિપે પાનું ૬૩૦. પ્રજાચક્ષુ પાંડિત શ્રી સુખલાલના
“યોગદર્શન તથા યોગવિશિક્ષા”માં હિંદીમાં આવેલ પરિચયમાંથી (નોંધ,
પાનું ૬૩૨) લેખક અવતરણ કરે છે કે “ભાષાદષ્ટિએ પ્રાકૃત, સંસ્કૃત,
અને ગૂજરાતીમાં પુષ્કળ કૃતિઓ રચી. વિષયો પરત્વે ન્યાય, યોગ,
અધ્યાત્મ, દર્શન, ધર્મનીતિ, ખંડનાત્મક ધર્મસિદ્ધાંત, કથાગરિત,
મૂલ તેમજ દીકારૂપે રચનાઓ કરી. તેમના જેવી સમન્વયશક્તિ
રાખનાર, જૈન જૈનેતર મૌલિક ગ્રંથોનું હિંદુ દોહન કરનાર, પ્રત્યેક
વિષયના અંત સૂધી પહોંચી તેના પર સમભાવપૂર્વક પોતાના સ્પષ્ટ
અંતવ્ય પ્રકાશનાર, શાસ્ત્રીય અને લૌકિક ભાષામાં વિવિધ સાહિત્ય
રચી પોતાના સરલ અને કદિન વિચારોને સર્વ જિજ્ઞાસુ પાસે પહોં-
ચાડવાની ચેષ્ટા કરનાર અને સંપ્રદાયમાં ગહીને પણ સંપ્રદાયના બંધ-
નની પરવા નહિ કરીને જે કંઈ ઉચિત જણાયું તેના પર નિર્ભય-
તાપૂર્વક લખનાર, કેવલ શ્વેતાંબર-દિગંબર સમાજમાંજ નહીં બલ્કે
જૈનેતર સમાજમાં પણ તેમના જેવો કોઈ વિશિષ્ટ વિદ્વાન અત્યાર
સુધી અમારા ધ્યાનમાં આવેલ નથી. પાઠક સ્મરણમાં રાખે કે આ
આત્યુક્તિ નથી. ✕✕નિઃસંદેહ શ્વેતાંબર અને દિગંબર સમાજમાં અનેક

બહુશ્રુત વિદ્યાનું થઈ ગયા છે, વૈદિક અને બૌદ્ધ સંપ્રદાયમાં પણ પ્રચંડ વિદ્યાનતી કમી રહી નથી; ખાસ કરીને વૈદિક વિદ્યાન તો હંમેશથી ઉચ્ચ સ્થાન લેતા આવ્યા છે; વિદ્યા તો માનો કે તેમના આપની છે; પરંતુ એમાં શક નથી કે કોઈ બૌદ્ધ યા કોઈ વૈદિક વિદ્યાન આજ સુધી એવો થયો નથી કે જેના અંતરના અવલોકનથી એવું જાણવામાં આવે કે તે વૈદિક યા બૌદ્ધ શાસ્ત્ર ઉપરાંત જૈન શાસ્ત્રનું પણ વાસ્તવિક ઉંડું અને સર્વવ્યાપી જાણપણું રાખતો હોય. આથી ઉલટું ઉપાધ્યાયજીના અંતરે ધ્યાનપૂર્વક જેનાર કોઈ પણ બહુશ્રુત દાર્શનિક વિદ્યાન એવું કહ્યા વગર નહિ રહેશે કે ઉપાધ્યાયજી જૈન હતા તેથી જૈનશાસ્ત્રનું ઉંડું જ્ઞાન તો તેમને માટે સહજ હતું પરંતુ ઉપનિષદ, દર્શન આદિ વૈદિક અંતરે તથા બૌદ્ધઅંતરે આટલું વાસ્તવિક પરિપૂર્ણ અને સ્પષ્ટ જ્ઞાન તેમની અપૂર્વ પ્રતિભા અને કાશીસેવનનુંજ પરિણામ છે.” પાનાં ૬૩૧-૬૩૨, પૈરા ૯૨૭.

દ્વિલસુક્રીના વિષયમાં, વ્યાકરણમાં, ને યોગમાં જૈનસાહિત્યનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કર્યો પછી આવી સુંદર સ્તુતિ જૈનલેખક કરે છે; ને જૈનેતર અભ્યાસી તે સાથે સંમત થાય પણ ખરો, પણ પ્રશ્ન એ થાય છે કે આવો તુલનાત્મક અભ્યાસ જૈનોએ લખેલાં નાટકો, કાવ્યો, ચરિતો, લોકકથાઓ ને તેમનાં સૂત્રો ને તેમનાં આગમો, એ બધાંનો થયો છે ખરો? એ તમામ સાહિત્યમાં જૈનેતરને પણ હિન્દના સાહિત્ય જેટલી જ પ્રસાદી ધણે ઠેકાણે મળી શકશે. પણ તે પ્રસાદીઓને સાહિત્યના કોઈ ઇતિહાસમાં સ્થાન મળ્યું છે ખરું?

વેદની ઋચાઓમાં આપણે ભગ્ય કલ્પના, તીવ્ર મનોવેગ, અજબ ઉન્માદ, ને ચિત્તનો અનન્ય ઉદ્ધાસ જોઈએ છીએ. તેવાજ લક્ષણો કોઈ પણ વાચક જૈનસૂત્રોમાં સ્થળે સ્થળે જોઈ શકશે. જૈન આગમનું સાહિત્ય દ્વિલસુક્રીમાં ઉતરી પડે છે, કથાત્મક થઈ જાય છે, ક્રિયાત્મક જણાય છે, ને સાંપ્રદાયિક થઈ જાય છે; અનેક

વાર તે જોધાત્મક ને આદેશાત્મક થઇ જાય છે તો અનેકવાર તેમાં પંચમહાત્મતધારી જૈનમુનિનું અથવા રાગદેવને સર્વાંશે છતનાર “વીતરાગ”-તીર્થંકરનું વ્યક્તિત્વ દીપી નીકળે છે. જૈનોનાં કાવ્યોમાં નાટકોમાં, ચરિતોમાં, રાસાઓમાં, અને સ્તોત્રોમાં ઘણીવાર વાચકને જૈનેતર લખાણોની પ્રસાદી મળી શકે છે. માત્ર તેમનું નિરીક્ષણ થવું જોઇએ. વિક્રમની વીસમી સદીના લેખક શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની વાણી વાંચતા કાંઇ પણ જૈનેતર વાચક અનન્ય સાહિત્ય-ભાંડારની આવી હાથ લાગી હોય નહિ તેવો પ્રસાદ અનુભવશે.

આમાં થોડાંએક દૃષ્ટાંતો હું આપું:—શ્રી હર્ષના નૈપથ્યચરિત મહાકાવ્ય સાથે સ્પર્ધા કરતું હીરસૌભાગ્ય મહાકાવ્ય, જે પં ૦ દેવવિમલગણિએ સ્વોપજ્ઞ ટીકા સાથે રચેલું છે; કવિ કાલિદાસના રઘુવંશકાવ્ય સાથે સ્પર્ધા કરતું વિજયપ્રશસ્તિ કાવ્ય, જે પં ૦ હેમ-વિજયગણિએ સોળ સર્ગ સુધી લખેલું ને અપૂર્ણ રહેલું ૧૭ થી ૨૧ સર્ગ પર્યંત ટીકાકાર ગુણવિજય ગણિએ પૂર્ણ કર્યું હતું; જૈનેતર પંચકાવ્યો સાથે સ્પર્ધા કરતાં બીજાં કાવ્યો, જેવાં કે જયશેખર-સૂરિનું જૈનકુમાર સંભવ, મહામાત્ય વસ્તુપાલનું નરનારાયણાનંદ, બાલચંદ્રસૂરિનું વસંતવિલાસ, મેરુતુંગસૂરિનું જૈન મેઘદૂત, કવિ હરિશ્ચંદ્રનું ધર્મશર્માચ્યુદય, કવિ વાગ્ભટ્ટનું નેમિનિર્વાણ, મુનિભદ્ર-સૂરિનું શાંતિનાથચરિત, અભયદેવસૂરિનું જયંતવિજય, વગેરે. (આગમોપ-દેયસમિતિથી પ્રકાશિત ભક્તામરસ્તોત્રની પાદપૂર્તિરૂપ કાવ્યસંગ્રહનાં દ્વિતીય વિભાગ ઉપર પંડિત લાલચંદ્ર ભગવાનદાસ ગાંધીનો અભિ-પ્રાય, ઇ. સ. ૧૯૨૭.)

સવાલ એ છે કે પૂર્વે કે હમણાં આવો અભ્યાસ કેમ થયો નહિ? પ્રથમ તો આ કૃતિઓ જૈનેતરોને અજ્ઞાત હતી ને તેઓ તેમને ઘણી સાંપ્રદાયિક લાગી છે. બીજું જૈન અભ્યાસનાં સ્થળો વિદ્ય.પીઠોની કોટિમાં આવ્યાં નહોતાં—

આવી જાતનો જ વિચાર ગ્રંથકર્તા થોતે જૈનતીર્થ વિશે

લખતાં પ્રકટ કરે છે—“આખા હિન્દમાં જૈનતીર્થ તો એવું એકે નથી કે જ્યાં વિદ્યાધામ હોય, વિદ્વાનોની પરિષદ હોય, વિચારકોની ગોષ્ઠી હોય અને એમની ગંભીર પ્રાણુપૂરક વિદ્યાના આકર્ષણથીજ ભરતો અને વિદ્યારસિકો આકર્ષાઈ આવતા હોય. વધારેની આશા તો બાળુએ રહી પણ કોઈ એક તીર્થમાં એક પણ એવું જૈન વિદ્યાલય નથી, જૈન વિદ્યાપીઠ નથી કે એકાદ પણ એવો સમર્થ વિદ્યાશ્રવી વિદ્વાન નથી કે જેને લીધે ત્યાં યાત્રીઓ અને જિજ્ઞાસુઓ આકર્ષાઈ આવતા હોય, અને પોતાના વિવિધ પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરતા હોય. તીર્થોની પ્રાકૃતિક જડતા અને નૈસર્ગિક રમણીયતામાં કાંતો તપ અને કાંતો વિદ્યા અને કાંતો બંને ચેતના પૂરે છે, જ્યારે આજનાં આપણાં તીર્થોમાં તપ અને વિદ્યાને નામે કાંઈ પણ આકર્ષે તેવું નથી. ગામ અને શહેરનાં દેરાસરોમાં પહેલાં ક્યાંક ક્યાંક ધાર્મિકશાળાઓ રહેતી તે પણ જોવામાં નથી આવતી. દરેક તીર્થમાં મોટા મોટા દેરાસરોના ભંડારમાં જ્ઞાનનિભિત્તેનું દ્રવ્ય હોય છે તેનો ઉપયોગ પણ થતો નથી ને તે એકઠું થયાં કરે છે. એવા મોટા ભંડારોના વાર્ષિક કે ત્રિ-વાર્ષિક કાર્યવૃત્તાંત—બહેવાલ પણ બહાર પડતા નથી. આ દુઃખદ સ્થિતિ છે.” પાનું ૭૮૩. પેરા ૧૧૨૪. “કોઈ પણ જમાનામાં જૈન તીર્થે નાલંદાના કે વિક્રમશીલાના વિદ્યાલયની સુગંધ નથી અનુભવી.” પાનું ૭૮૫. પેરા ૧૧૨૮.

જૈનોએ પોતે કાલિદાસ આદિ કવિઓને તેમના બીજા વિખ્યાત પુરોગામીઓને શ્રદ્ધાંજલિઓ આપવામાં મળ્યા રાખી નથી તે અહિં યાદ દેવાની જરૂર છે.

જૈનોએ જ્યારે સંસ્કૃતમાં ખૂબ લખવા માંડ્યું ત્યારે તે ભાષા રૂપે ને રંગે બદલાતી જતી હતી. જ્યારે જૈનોએ સંસ્કૃતમાં લખવા માંડ્યું ત્યારે સંસ્કૃત વાહ્મયમાં જૈનેતરોએ ક્યારનીયે ખ્યાલિની મોટી કમાણી કરી રાખી હતી અને તેમને તો તેવી કમાણી કરવાની રહી હતી. બીજું એ વખતે પ્રાકૃત ભાષા ને દેશી ભાષાઓ વધારે ઉપયોગમાં આવતી

હતી, ત્રીશ્રું, તેરમી સદીથી સતરમી સદી સુધીમાં હિન્દના હિન્દુઓ રાજ્યસત્તા ઉપરથી ખસી જતા હતા, કાશી વિદ્યાધામ રહ્યું નહોતું; જેનો ને જૈનેતરો-ગ્રધાને કારણે જાણવાની જરૂર જણાતી હતી; રાજસભામાં જૈનોને માત્ર બ્રાહ્મણ વિદ્વાનો ઉપર વિજય મેળવવાનો હતો, રાજસભામાં માત્ર પડ્દશર્નનો વિવાદ ન થતો; તેમને તો મુલતાનો, પાદશાહો, મૌલવાઓ, મૌલાનાઓ, મુક્તીઓ, ને પાદરીઓ સાથે પણ વાદ કરવો પડતો. આ વખતે પૂર્વજેની માફક જૈન મુનિઓ ઉપરનોમાં કે ઉઘાનોમાં જમ ચતુર્વર્ણોને ઉપદેશતા નહોતા; આણસમણુ ધર્મલામના જતુન સામે તેવો વ્યવહાર શક્ય નહોતો, વળી હસ્તિના તાડયમાનોડપિ ન ગચ્છેત્ જૈનમંદિરમ્ એવો તેમની સામે સામાજિક બહિષ્કાર ચતુર્વર્ણસમાજના બ્રાહ્મણ ધુરંધરો તરફથી ઉપદેશાતો હતો; તેથી તેઓ ઉપાશ્રયોમા બેસી વણિકજનોને પોતાનો અસલી ધર્મ સમજવવા માંડ્યા; તેમનું સંસ્કૃતમા લખાતું વાડમય તેમની પાસેજ રહ્યું; અને તેથી તેમની કૃતિઓ જૈનેતર વિદ્વાનમંડલમાં માન્ય થઇ શકી નહિ અને ખ્રિષ્ટિય અમલ પછી જ તે પ્રકાશમાં આવી.

આ જ કારણથી જૈન સાહિત્ય બીજી દિશામાં ઘણું દીપી નીકળ્યું. જૈન મુનિઓ વણિકોના બોધકો, ને શિક્ષકો બની ગયા હતા. આ વણિકસમાજ ગૂજરાતમાં, માળવામાં, અને રાજપુતાનામાં સારી રાજસત્તા ઉપર હતો; પણ તે રાજસત્તા મુસ્લીમોના વખતમાં આગળના જેવી વગવાળી નહોતી. વળી તે સમાજ બ્રાહ્મણ સમાજ જેટલો બહુશ્રુત નહોતો ને તેનો સ્ત્રી વિભાગ કોઈ કોઈ અપવાદો સિવાય લગલગ નિગ્ધર હતો. તેથી જૈન લેખકોએ પોતાના વાડમયનો પ્રવાહ બીજી દિશામાં વહેવરાવ્યો. તેમણે સરસ્વતીનું આરાધન પોતાના સમાજની ભાષામાં કરવા માંડ્યું. તેમણે સંસ્કૃત કાવ્યો ઉપરાંત રાસાઓ લખ્યા; છંદો ઉપરાંત દેશીઓ ગાઇ, બુની નાની નાની કથાઓને રાગરાગીણીવાળા રાસાઓમાં ઉતારી, ને ભવી

ચણિકાને ચારિત્રશીલ, ને જૈનમતના અનુરાગી રાખવા પ્રયત્ન કર્યો. તેમાં તેઓ સારી રીતે જરૂરનામી થયા. ઉપર કહ્યું તેમ તેઓ પાઠકો થયા, ભેટીઓ થયા, વૈદ્યો થયા, ને શિક્ષકો પણ થયા.

જૈનોનું આ રાસાસાહિત્ય ને લોકસાહિત્ય હજી ગરબર ભણાયું નથી. તે સાહિત્યમાં તેમણે જૈન ને જૈનેતર સમાજનું માનસ દેવી રીતે આલેખ્યું છે, તેનું પરિશીલન હજી યોગ્ય રીતે થયું નથી. ઉપરાંત તેનો તુલનાત્મક ને ઐતિહાસિક ને ક્રમબદ્ધ અભ્યાસ થયો નથી. તેમાં રહેલો જૈન દર્શનનો સંભાર કદાચ આવા પરિશીલનની આડે આવતો હશે; પણ અભ્યાસીઓએ તે સંભારની પેલી પાર થઈ તેને માત્ર ધાર્મિક સાહિત્ય કે સાંપ્રદાયિક લખાણ તરીકે નહિ પણ વાઙ્મય તરીકે જોવું ઘટે છે. વળી જૈન તે વખતના સમાજનો એક ઉપયોગી સમાજ હતો. તે સમાજ સમસ્ત પ્રદેશના આર્થિક ઇતિહાસમાં ને રાજકારણમાં પણ સારો ભાગ લેતો હતો. તેથી તેની તે વખતની પરિસ્થિતિ જાણવાનું માત્ર આ એકજ સાધન છે. એ દષ્ટિએ એટલે સામાજિક અભ્યાસ ખાતર પણ આ વાઙ્મય દરેક અભ્યાસીએ જોવું જોઈએ. અભ્યાસના વિષયમાં એટલી સહનશીલતા કેમ ન આવે ?

જૈન સાહિત્યનું ખીજું લક્ષણ હવે હું નોંધીશ. એ સાહિત્યમાં ચરિતાનુયોગને જેટલું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે તેટલું સ્થાન હિન્દના ખીજા સાહિત્યમાં જવલ્લે આપવામાં આવ્યું હોય, જૈન ધર્મ ચરિતાનુયોગી છે એમ કહીએ તો પણ ચાલે. રાગદ્વેષને છૂતનાર આત્માનાં વચનો હંમેશાં હરિભદ્રસૂરિની વાણીમાં “યુક્તિમત્” હોય છે અને તે માન્ય થવાં જોઈએ. આ જૈનદર્શનનું મુખ્ય સૂત્ર છે— આખું જૈન દર્શન આ સૂત્રના પાયા ઉપર ચણાએલું છે. ઉપરાંત, અધ્યાં દર્શનોમાં આચાર્યોનાં મંતવ્યોને સ્વીકારવામાં ને પૂજવામાં આવે છે ને તેમના ઉપર સંયમથી ને પૂજ્યશ્રદ્ધિથી ઊઠાપોઠ કરવામાં આવે છે, પણ જૈન વાઙ્મયમાં તો તેમનાં મંતવ્યો માત્ર નહિ; પણ તેમનાં ચરિતો પૂજનીય ને અનુકરણીયજ નહિ

પણ સુક્ષ્મતાથી વર્ણનયોગ્ય ગણવામાં આવે છે. આ કારણથી જૈનોએ પોતાના વાર્ત્તમયને ખાસ ચરિતાત્મક બનાવ્યું છે. તીર્થંકરોનાં-ગણધરોનાં મંત્રોના વિષયબૃત સાધુસાધ્વીઓના ને શ્રાવકશ્રાવિકાઓનાં, મૂર્વ આચાર્યોના ને સ્ત્રિઓના ને જૈન શાસનને દીપાવનાર રાજાઓનાં ચરિતો જૈનોએ ખૂબ વિસ્તાર્યા છે. એ ચરિતો ગદ્ય ને પદ્યમાં વિસ્તારવામાં આવ્યાં છે અને તેમનો વિસ્તાર કરતી વખતે પ્રાચીન વાર્ત્તમયશાસ્ત્રના બધા નિયમો પાળવાનો યત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

આ ચરિતોનાં કેટલાંક પાત્રો પ્રશસ્ત હતાં; તેથી લેખકોની દષ્ટિએ તેમનું વર્ણન અમુક દષ્ટિથી કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં આત્મ ચરિતાત્મક વાર્ત્તમય-Biography-ની બધી વૈશેષિકતા આવી શકી નથી; તેમાં ગુણોને અતિશયો તરીકે વર્ણવ્યા હશે, તેમાં દોષોને ઢાંકવામાં આવ્યા હશે, ચરિતનું વર્ણન સાંપ્રદાયિક ને ધાર્મિક ચર્ચ જતું હશે, તેમાં કથાવિભાગ જોડી દેવામાં આવ્યો હશે; યાત્રાનાં વર્ણનો, મંદિરોના ઇર્શોદારો, અમારિધોપણનાં જયવાક્યો, દીક્ષાઉત્સવો, શાસનનો હિસાબ, એ બધું તેમાં વિશેષ પણે આવતું હશે, છતાં તે સાહિત્યભાગ અવનવો છે, પરંપરાથી ખેડાતો આવ્યો છે, ને તેમાં અનેક વિધવિધ, અને ઉપયોગી વ્યક્તિ-ગત, ઐતિહાસિક, સામાજિક, ભૂગોલિક, ને રાજકારણી માહિતી ભરવામાં આવી છે. તેથી આ ગુણ બધાએ ખાસ તપાસવો ઘટે છે.

જૈન સાહિત્ય ચરિતાત્મક છે તેટલું જ ઐતિહાસિક છે. તેના પરિશીલનથી હિન્દના ઇતિહાસને નવો આકાર મળ્યો છે ને ભવિષ્યમાં મળશે. ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં તો તે સાહિત્ય અનેક સ્થાન લે છે.

છતાં એટલું કહેવું જોઈએ કે જૈન સાહિત્યની ઐતિહાસિક ઉપયોગિતા આપણી દષ્ટિએ કેટલીક બાજતોમાં અધૂરી રહી ગઈ છે. જૈન મુનિઓ એક વાર બ્રાહ્મણ પંડિતોનું સ્થાન ભોગવતા હતા. તેઓ આખા હિન્દમાં બધે સ્થળે વિચરતા હતા અને પોતાનાં

વિહારો દરમ્યાન તેઓ દેશના જુદા જુદા સમાજોના ખાસ પરિચય-
માં આવતા હતા. છતાં જૈનોએ દેશનો કે દેશના કોઈ ભાગનો
સ્પષ્ટ, સુરેખ, ને સુઘટિત ઇતિહાસ આપ્યો નથી. તેમણે આપેલો
સોલંકીઓનો ઇતિહાસ અધૂરો નથી લાગતો ? અલગત તે ઇતિ-
હાસ પુરાણોનાં ખ્યાનથી ઘણો ચડે છે; તેમ તે વખતના જૈનેતર
પણ હિન્દના એજ વિષય ઉપરના સાહિત્યની અપેક્ષાએ ઉચ્ચસ્થાન
ભાગવે છે: પણ પ્રશ્નોનાં ને કાવ્યોનાં ઐતિહાસિકરૂપ વાચકને ને
અભ્યાસીને સાંપ્રદાયિક, અતિશયોક્ત, ને અમંબદ્ધ અનેકવાર લાગે છે.

પ્રશ્નોના ને ઐતિહાસિક કાવ્યોના લેખકોમાના ઘણાઓ તે
વખતે સુલતાનોના પાદશાહોના પરિચયમાં આવતા હતા. કેટલાએકો
તેમના દરબારોમાંના માનીતા રાજપુરુષો હતા ને અશુભદ્રઝઝ જેવા
ઇતિહાસકારના પરિચયમાં આવ્યા હતા એટલું જ નહિ પણ મુસ્લીમ
ખાંડિત્યની ભાષા ફારસી ભાષા પણ જાણુતા હતા. તેઓ રાજ
મુસલમાની તવારીખ નજરે નજર જેતા હતા. કોઇ કોઈ તો પાદ-
શાહી પ્રવાસમાં સહભાગી થયા હતા ને કોઇ શાહઝાદાઓના શિક્ષકો
બન્યા હતા. ઘણાઓ ક્ષત્રિય રાજાઓના ગુરુઓ, શિક્ષકો, ને ઉપ-
દેશકો હતા. છતાં તેમણે મુસલમાનોએ લખી તેવી ગદ્યમાં તવારીખો
આપણને આપી નહિ, કોઇએ પાદરીઓએ લખી તેવી રાજનીતીઓ
ન લખી; કોઇએ સમાજનો સુરેખ ખ્યાલ ન આપ્યો; બધાએ
યાત્રાઓ વર્ણવી; પણ કોઇએ પ્રવાસ ન વર્ણવ્યો; બધાએ જન
મંદિરોનાં ને તીર્થોનાં વર્ણન આપ્યું; પણ કોઇએ તત્કાલીન દિંદ ને
મુસ્લીમ સ્થાપત્ય વર્ણવ્યું નહિ; કોઇએ પોતાના આશયદાતા નવ-
લખી કે મોગલ રાજ્યકર્તાનાં નામ સરખું પણ ઉવનગરિત ન આપ્યું.

ચરિતો લખના, પણ ધણે ભાગે જૈન ચરિતો લખતા; તેઓ પ્રબંધો લખતા પણ ધણે ભાગે જૈન પાત્રો વિષે. વળી તેમને વાઙ્મયના પૂર્વકાલીન નિયમો પાળવા પડતા. તેથી તેમનું ઐતિહાસિક સાહિત્ય મુસ્લીમોના ઐતિહાસિક જેવું કૃત્તિક, પૂર્વાપર સંબંધને બળવનારૂં, તારીખવાર રસિક ને વાચનચોગ્ય થઈ શક્યું નહિ.

અત્યારે પણ આ દોષ આલ્યો આવે છે. જૈન સાધુઓમાં, ને તેમાં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાયના સાધુઓમાં ને કોઈકવાર સાધ્વીઓમાં પણ પાંડિત્ય છે; પણ તેને કોઈને પશ્ચિમની વિદ્યાનો રંગ લાગ્યો નથી. આવકોને તે રંગ લાગ્યો છે તેથી તેમની કૃતિઓમાં પશ્ચિમની વિદ્યાના રંગની અસરો ખાસ જણાય છે. પરિણામે જૈન વાઙ્મયનો ને સાહિત્યનો ઐતિહાસિક ખ્યાલ આપણને હજી આ નવી પદ્ધતિવાળો મળી શકતો નથી ને કર્તાનો પ્રયાસ તે દિશામાં પહેલો છે એમ કહેવામાં ખીજ કોઈને અન્યાય નથી થતો. પણ તે પ્રયાસ, શરૂઆતનો કાળ જતો કરીએ તો શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાયના પ્રયાસનો ને તેમાં પણ ગૂજરાત સંબંધી થયો છે એમ લખતાં તેમની અથાગ મહેનતને અન્યાય તો નહિ થાય. દૂંકામાં હજી એ ઇતિહાસ સમગ્રપણે, તુલનાત્મક દષ્ટિથી, શાસ્ત્રીય રીતે, અને સુઘટિત થવાનું બાકી રહે છે. જેમ જૈનોના સ્વાહવાદને ચૂરોપની ફિલસૂફી, હિંદનાં પરદર્શન ને બૌદ્ધ દર્શન, વગેરેની દષ્ટિ-ઓથી ચાળી તેનું સમર્થન કરવાની જરૂર છે-શોકની વાત તો એ છે કે સ્વાહવાદનું નિરૂપણ પણ હજી ઈંગ્રેજીમાં કે શિષ્ટ ગૂજરાતીમાં જૈનેતરો સમજી શકે તેવું થયું નથી-જેમ જૈનોના પંચાસ્તિકાઓને તેજ દષ્ટિથી સમજાવવાની જરૂર છે-ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયનો વિચાર કેટલો બધો મૌલિક છે?—તેમ જૈન વાઙ્મયને પણ તેવું સમર્થન આપવાની જરૂર છે. આ કર્તવ્ય જૈન મુનિઓ તો કરશે, પણ તે હવે નવી વિદ્યા બાણેલા બહુશ્રુત શ્રાવકોએ પોતાને શિર લઈ લેવું જોઈએ. તેથી પણ વધારે સાહિત્યના,

દ્વિલસુરીના ને ઇતિહાસના અભ્યાસીઓએ આ કામ હવે ઉપાડી લેવું જોઈએ.

લેખકે સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના કામનો ક્યાંક ક્યાંક ઉલ્લેખ કર્યો છે પણ તે અધૂરો છે. કાંઈક અંશે તે માટે દીર્ઘસૂત્રી, ક્રિયાજડ, અને સંકાયવૃત્તિવાળો હાલનો તે સંપ્રદાય જવાબદાર હશે. પણ એટલું કહેવું જોઈએ કે મોહનલાલભાઈએ સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના મૂર્તિપૂજ સામેના વિરોધને વિશાળ દૃષ્ટિથી અવલોકવાની જરૂર હતી. એ વિરોધ માત્ર નવો મત ઉભો કરવા માટે નહોતો, તેમાં સિદ્ધાંત હતો, તર્ક હતો. સંસ્કૃત માનસના ઉંડા ને ઉંચા લક્ષણનો અભ્યાસ હતો, અને મૂર્તિપૂજથી કાળાંતરે પરિણમતા જડતા ને બહેમ સામે ખરો પ્રકોપ હતો. જૈન શાસનને જૈન આચારવિચારને સુધારવાની તેમાં તીવ્ર ઉત્કંઠા હતી. દુર્મોચ્યે સ્થાનકવાસી સુધારકોની આ શક્તિ મૂર્તિપૂજ સામે પ્રકોપ કરવામાં બધી ખર્ચાઈ ગઈ હોય નહિ તેમ તેનો સમાજ ક્રિયાજડ ને સંસ્કૃત તથા અર્ધ-માગધી વિદ્યાના અભ્યાસથી એકદમ વિમુખ થઈ ગયો.

જૈન શાસનમાં આવાં તડો અનેકવાર થયાં છે. પણ એ તેહાસિક કાળથી થએલાં તડોની અસરથી જૈનોમાં ઘણી અસહિષ્ણુતા આવી ગઈ. દિગંબરી કુમુદચંદ્ર ઉપર વિજય મેળવનાર શ્વેતાંબરી-ઓએ પોતાની રાજસત્તાને ધર્મસત્તાને દુરુપયોગ કર્યો હોય એમ નથી લાગતું ? મોહનલાલભાઈ પાના ૨૪૭-૨૪૮ પેરા: ૩૪૩ લખે છે કે:—સં. ૧૧૮૧ માં વૈશાખ શુદ્ધ પૂર્ણિમાને દિને સિદ્ધરાજની રાજસભામાં તેના અધ્યક્ષપણે જૈનધર્મની શ્વેતાંબર અને દિગંબર નામની બે મુખ્ય શાખાઓમાં પરસ્પર એક ચિરસ્મરણીય પ્રત્યંકવાદ થયો હતો. આ વિવાદમાં કણ્ઠાટકીય દિગંબરાચાર્ય કુમુદચંદ્ર વાદી હતા અને ગૂર્જરીય ઉક્ત શ્વેતાંબરાચાર્ય દેવસૂરિ પ્રતિવાદી હતા. સરત એ હતી કે જે હારે તેના પક્ષના દેશપાર-ગૂર્જરાત બહાર થાય. આમાં ઉક્ત શ્રીપલ કવિએ શ્વેતાંબર સંઘના એક પ્રમુખ નેતા

તરીકે પ્રચુપ ભાગ લીધો હતો. તે દેવચૂરિના પક્ષનો પ્રતાપી સમ-
ર્થક હતો. ૩૬ વર્ષની ઉંમરના હેમાચાર્ય પણ તે સભામાં હતા.
વાદના પરિણામે દિગંબરાચાર્ય હારતાં દિગંબરીઓને ગૂર્જરભૂમિ
તજવી પડી. આ વાદનું વર્ણન તે વખતમાં થએલા ધર્કટવણિગ
વંશમાં થએલા ધનદેવના પૌત્ર અને પદ્મચંદ્રના પુત્ર યશશ્વરે પાંચ
સર્ગમાં બનાવેલા મુદ્રિતકુમુદચંદ્ર નામના નાટકમાં યથાસ્થિત
વિસ્તૃત આપ્યું છે. આ છતથી દેવચૂરિ વાદિદેવચૂરિ તરીકે
પ્રસિદ્ધ થયા. ”

મારા વિદ્વાન મિત્ર પંડિત લાલચંદ્ર દિગંબરીઓની દેશપાર
થયાની હકીકતને વિશ્વસનીય ગણતા નથી. પણ જો સંગ્રાહકે જે
લખ્યું છે તે ખરું દરતું હોય ને દિગંબરીઓ શ્વેતાંબરીઓને હાથે
બહુધા દેશપાર થયા હોય તો તે જૈન સંપ્રદાયના અહિંસાના સિદ્ધાં-
તથી એકદમ વિરુદ્ધ છે ને તેની અયોગ્યતા સામે જેટલું લખાય
તેટલું ઝોણું છે. બહુ ભાગે આવી અસહિષ્ણુતા માટે સાધુવર્ગ
વિશેષ જવાબદાર હોય છે.

અત્યારે કેટલેક સ્થળે આવો વ્યવહાર જુદા રૂપમાં પળાય છે.
ઝાલાવાડમાં ને ગૂજરાતમાં એકજ નાતમાં જૈનો ને જૈનેતરો કે
વૈષ્ણવો, ને સ્થાનિકવાસીઓ ને દેરાવાસીઓ, એવાં બે નાતનાં તડો
થઈ ગયાં છે. જે બહિષ્કાર પ્રથમ રાજસત્તાથી અપાતો હતો તે
હવે ‘ધોળ’ દ્વારા અપાય છે. જૈન સાહિત્યમાં મંડનાત્મક ને
ખંડનાત્મક લક્ષણ આવી ગયું છે ને સાહિત્યનો ખરો મર્મ ધણે
ઢેકાણે હમણાં સુધી તો છુલી જવાયો હતો ! યાદ રહે કે જૈનેતરો-
એ ય આ સામાજિક બહિષ્કારનું બળ જૈનો સામે કાંઈ ઝોણું
અજમાવ્યું નથી !

જૈન સંપ્રદાયના આકરા ક્રિયાપાલનથી જૈન સંપ્રદાય પ્રાંતિક
ને એક જ નાતવાળો અત્યારે થઈ ગયો છે ને વચગાળાના વખતમાં
જૈન સાહિત્ય પણ તે વિકૃતિને પામી ગયું હતું. એજ આકરા ક્રિયા-

પાલનથી જૈન સંપ્રદાય ભારતની બહાર ન જઇ શક્યો એટલુંજ નહિ: કોઈ જૈન સાધુ તક્ષશીલાની પેલી પાર કે નેપાળની પેલીપાર ગયાનો હજુ પૂરાવો મળી શક્યો નથી. પરિણામે જૈન દર્શને બૌદ્ધ દર્શનના જેવો ભારતનો કે એશિયાનો દિગ્વિજય ન કર્યો તે જૈન આચારનું ક્રિયાજડત્વ સૂચવે છે. એટલુંજ માત્ર નહિ. હાલના જૈનો વેપારમાં જેટલા સાહસિક અને સહનશીલ છે તેટલા સંપ્રદાયની માન્યતાઓમાં સાહસિક ને સહનશીલ નથી. જો તેમણે પોતાના સાધુ-સાધ્વીઓના સંઘવિભાગના આચારપાલનમાં શાસ્ત્રસંમત કડકાઈને જરાક શિથિલ બનાવી દીધી હોત તો જૈન સંપ્રદાય હિન્દ બહાર જઇ શક્યો હોત ને જૈન વાડ્મય, ફિલસુફી, આચાર, ને કળા-પણ હિન્દ બહાર ગયા હોત.

અંકાર પોતે પોતાના સમાજનો આ સંક્રાંત્ય સહગત વીર-અંદ્ર રાક્ષસ ગાધીનો પરિચય કરાવતી વખતે આપણને કહી બતાવે છે:—“ પૂર્વે જૈનધર્મનો પ્રસાર અમેરિકા-ઈંગ્લાંડ-પરદેશ કરવા માટે કોઇ નહોતું ગયું તેથી વિદેશમાં જૈનધર્મનો પરિચય કરાવનારનું પ્રથમ માન આ યુગમાં થયેલ વિદ્વાન જૈન ગૃહસ્થને—શ્રાવકને ઘટે છે. વીરચંદલાઇ જે ધર્મપરિપક્વ આવી ગયા ત્યાં સ્વામી વિવેકાનંદ પણ પ્રથમ આર્યવેદાંત તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવવા આવ્યા હતા. તેઓ માસાહારી હતા જ્યારે વીરચંદ ધર્મચુસ્ત જૈનનું જીવન ગાળનાર નિર્દોષ અન્નાહારી હતા. બંને ભારતનાં રત્નો, લોકપ્રિય વ્યાખ્યાનકાર અને અમેરિકાના શ્રોતાઓને આકર્ષનાર તથા પોતાના વિચારોની છાપ પાડનાર હતા. બંને સ્વદેશમાં ટૂંકા જીવન ગાળી વિદેહ થયા—વિવેકાનંદ ૪૦ વર્ષની વયે સને ૧૯૦૨ માં બેલુરના મઠમાં અને વીરચંદ તેમની પહેલા એક વર્ષે ૧૯૦૧ માં ૩૭ વર્ષની હિમરે મુંબઈમાં. એકના વિચારોની પ્રબલ અસર નિજ શિષ્યમંડળે રામકૃષ્ણ સોમાયટી આદિ અનેક સંસ્થાઓ સ્થાપી જવલંત અને ચિરસ્થાયી રાખી, જ્યારે સ્વં વીરચંદના વિચારોની અસર કોઇ

પણ જૈન તરફથી જારી રહી નથી.” પાનું ૬૯૫. પેરા ૧૦૧૮.

છેવટે, આ જૈન સાહિત્યના અંક્ષિપ્ત ઇતિહાસના વાચનથી એટલું તો જણાઇ આવશે કે ગૂજરાતના ને રજપૂતાનાના જૈનોએ જૈન ને જૈનેતર સાહિત્યને સાચવી રાખવામાં ને તેને ખેડવામાં લગીરથ આત્મબોગ આપ્યો છે ને ઉત્તમ પુરુષાર્થ કર્યો છે. જેમ ગૂજરાતના ને રાજપુતાનાના ક્ષત્રિયોએ મુસ્લીમ આઘ્રાતો સામે આર્થ રાજ-કારણને બચાવ્યું તેમ ત્યાંના જૈન અંધોએ તે રાજકારણની પાછળ રહેલી અંસ્કૃતિને સમજવાનાં સાધનોને એટલે તેના શબ્દદેહને રક્ષણ આપ્યું ને તેને અનેક રીતે સંસ્કાર્યો. ઉપર જણાવેલી બધી ન્યૂનતાઓ જોતાં તે વખતના જૈન સમાજની વિદ્યાસેવા એવી ઉદાર ને સર્વ-વ્યાપી હતી !

આ પ્રયાસથી લાઇ શ્રી મોહનલાલ દેશાઈએ ગૂજરાતી બાપાના ને સાહિત્યના પ્રેક્ષેસરતું કર્તવ્ય કર્યું છે; તેઓ વકીલ છે ને છનાં એવા પ્રખર અભ્યાસી ને સંગ્રાહક થઈ શક્યા છે. જૈન ને જૈનેતર સમાજ-તેમની આ મુંદર કર્તવ્યશુદ્ધિનો ઓક્સ ઉપયોગ કરે અને કંદર ખૂંડે. એ શુદ્ધિથી તેમણે જૈન શાસનનેજ દીવાવ્યું નથી; તેથી ગૂજરાતી સાહિત્ય પણ દીપાયમાન થયું છે.

કોલેજ, વડોદરા. }
તા. ૨-૧૨-૩૧.

કામદાર કેશવલાલ હિંમતરામ-

સાંકેતિક અક્ષરોની સમજ.

૪

અ.=અધ્યયન.

અં.=અંગ્રેજી.

અપ.=અપભ્રંશ

આ.=આગમ (ગરુડ) (૨) આવૃત્તિ

આ. સ. ઇ=આર્કિયોલોજિકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા (Arch-
iological Survey of
India).

આ. સ. } આગમોદય
આ.સમિતિ } સમિતિ

આ. સભા=જૈન આત્માનંદ સભા,
ભાવનગર.

આં.=આંચલિક, અંચલ ગરુડીય

ઈ. ઍ.=ઈન્ડિયન ઍન્ટિકવરી
(Indian Antiquary)

ઇ. ઍ.=ઇન્ડિયા ઍફિસની હસ્ત
પ્રતોનું કૅટેલોગ

ઉ.= (૧) ઉદ્દેશ (૨) ઉપાધ્યાય.

ઉં } ઉપકેશ—ગ્રંથકેશ ગરુડીય
ઉપં }

ઐ=ઐતિહાસિક

ઓસ.=ઓસવાલ.

કા.=કાવ્ય.

કાચવટે રી.=કાચવટેના હસ્તપ્રતો.
વિષયક રીપોર્ટ.

નં. ૧ સને ૧૮૬૯-૭૦

નં. ૨ સને ૧૮૯૧-૯૫

કાસ.=કાસદહ ગરુડીય

કાં. વડો.=કાંતિવિજયજી પ્રવર્તકનો
પુસ્તક ભંડાર, વડોદરા

કા. છાણી= „—છાણી.

કી.=કીલ્ડોર્નના હસ્તપ્રતોવિષયક
રીપોર્ટ.

નં. ૧ સને ૧૮૬૯-૭૦

નં. ૨ સને ૧૮૮૦-૮૧

નં. ૩ સને ૧૮૮૧-૮૨

ખ.=ખરતર ગરુડીય

ગ.= (૧) ગરુડ, ગરુડીય (૨) ગદ્ય.

ગા. ઍ. ઇ.=ગાયકવાડ ઍરિયે-
ન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ વડોદરા.

ગા. ઍ. સી =ગાયકવાડ ઍરિ-
યેન્ટલ સીરીઝ, વડોદરા

ગુ =ગુલાબકુમારી લાયબ્રેરી, કલ-
કતામાનો હસ્તપ્રતોનો ભંડાર.

ગૂ.=ગૂજરાતી.

ગૂ. ભા.=ગૂજરાતી ભાષાંતર.

ગૂ. સા. પરિપદ્=ગૂજરાતી સાહિત્ય
પરિપદ્

ગો. ના.=ગોકળદાસ નાનછ

હસ્તકનો ભંડાર

અં.=અંક કુલ

ઓ.=ઓપદ

જ્યો.=જ્યોતિષ

જા.=જાલધર (ગરુડ)

જિ. ર.=જિનવિજય સંપાદિત
પ્રાચીન જૈનલેખસંગ્રહ,
ખીજો ભાગ

જૂ. ગૂ.=જૂની ગૂજરાતી

જેસ.=જેસલમેર ભંડારના ગ્રંથોની
સૂચી (ગા. ઓ. સી.
નં. ૨૧)

જેસ.પ્ર. } „ની પ્રસ્તાવના તેમાં
જે. પ્ર. } પાંડિત લાલચંદે લખેલ
ગ્રંથકર્તાપરિચય

જૈ. ગૂ. કવિઓ=જૈન ગૂર્જર
કવિઓ

જૈ. ધ. સભા } જન ધર્મપ્રસારક
જૈન ધ. સભા } સભા, ભાવનગર

જૈન સા સં.=જૈન સાહિત્ય
સંશોધક

ટિ.=ટિપ્પણ, ટિપ્પણી

ડા. ભાવ.=ડાસાભાઈ અભેચંદ
સંધનો ભંડાર, ભાવનગર

ત.=તપાગરુ, તપાગરુછીય

દિ.=દિગંબર

દે. લા.=શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ

: જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ, સુરત

નં.=નંબર (સંખ્યાનો અંક)

ના.=નાહર પૂરણચંદ્ર સંગ્રહીત
જૈન લેખસંગ્રહ કે જેના ત્રણ
ભાગ બહાર પડ્યા છે.

ના. પ્ર પ્ર { નાગરી પ્રચારિણી
નાગરી પ્ર પ્ર. } પત્રિકા, કાશી.

નિ. પ્રે.=નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઈ
પ્ર૦(૧)=પ્રકાશક, પ્રકટકર્તા, (૨)
પ્રકરણ (૩) પ્રસ્તાવના

પ્ર. ચ.=પ્રભાવક ચરિત

પ્રા૦=પ્રાકૃત

પં.=પંડિત, પંચાસ. (૨) પંક્તિ

પા. { પાટણના પુસ્તક ભં-
પા. સૂચી } ડારોની સૂચી (કે જે
ગા. ઓ. સી. માં
પ્રકટ થનાર છે તે)

પાર્શ્વ=પાર્શ્વચંદ્ર-પાયચંદ ગરુડીય

પિપ્પ.=પિપ્પલ ગરુડીય

પિપ્પ૦ ખ૦=પિપ્પલીક ખરતર
ગરુડ

પી૦=પીટર્સનના હસ્તપ્રતોવિષયક
રીપોર્ટ.

નં. ૧ સને ૧૮૮૨—૮૩

નં. ૨ સને ૧૮૮૩—૮૪

નં. ૩ સને ૧૮૮૪—૮૬

નં. ૪ સને ૧૮૮૬—૮૭

નં. ૫ સને ૧૮૮૭—૮૮

નં. ૬ સને ૧૮૮૮—૮૯

પુ.=પુસ્તક.

પૃ.=પૃષ્ઠ.

પો., પોર.=પોરવાડ.

પૌ.=પૌર્ણમિક, પૂર્ણિમાગમ્હીય.

ખં. એ. સો. જ.=મંગાલ એશિ-
યાટિક સોસાયટી જર્નલ.

ખાલા. ખાળા.=ખાલાવખોધ, ખા-
ળાવખોધ.

ખિ. ઈ.=ખિબ્લિઓથેકા ઇન્ડિકા.
(Bibliotheca Indica)

ખુ.=ખુદ્દિસાગરસૂરિ પ્રેરિત જૈન
ધાતુપ્રતિમા લેખસંગ્રહ (કે
જેના બે ભાગ બહાર પડ્યા છે)

ખુહ્.=ખુહ્લરના હસ્તપ્રતવિષયક
રીપોર્ટ,

નં. ૧ સને ૧૮૭૦-૭૧

નં. ૨ સને ૧૮૭૧-૭૨

નં. ૩ „ ૧૮૭૨-૭૩

નં. ૪ „ ૧૮૭૩-૭૪

નં. ૫ „ ૧૮૭૪-૭૫

નં. ૬ „ ૧૮૭૫-૭૬

નં. ૭ „ ૧૮૭૭-૭૮

નં. ૮ „ ૧૮૭૬-૮૦

ખૂ.=ખૂહત.

ખૂ. ટિ.=બૃહત્ ટિપ્પનિકા (કે
જે જૈન સા. સં. ના ખંડ ૧
અંક ૪ માં પ્રકટ થયે છે)

ખાડ.=ખાડલિયન.

ખૌ.=ખૌદ.

ભં.=ભંડાર.

ભા.=ભાગ.

ભાવ.=ભાવનગર.

ભાં.=ભાંડારકરના હસ્તપ્રત વિષ-
યક રીપોર્ટ.

નં. ૧ સને ૧૮૭૬-૮૦

નં. ૨ „ ૧૮૮૦-૮૨

નં. ૩ „ ૧૮૮૨-૮૩

નં. ૪ „ ૧૮૮૩-૮૪

નં. ૫ „ ૧૮૮૪-૮૭

નં. ૬ „ ૧૮૮૭-૯૧

ભાં. ઇ.=ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યૂટ,
પૂના (કે જેમાં કેટલેક કોલે-
જમાં પહેલાં રહેતી મુખ્ય
સરકારની બધી હસ્તપ્રતો
રાખવામાં આવી છે.)

ભી. મા.=ભીમશી માણેક (તે
નામની દુકાન પાયધુની
મુખ્યમોં છે.)

મિત્ર=મિત્રના હસ્તપ્રતોના રીપોર્ટ,
કલકત્તા.

મુ.=મુદ્રિત.

ય. ગ્રં.=યશોવિજય ગ્રંથમાલા-
મૂલ કાશી, હાલ ભાવનગર.

રા. ઇ.=રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ.

રી.=રીપાઈ.

રૂ. =રૂપદ્વિય ગચ્છ.

રો. એ. સો.=રોંગલ એશિયાટિક
સોસાયટી.

લ.=લલુ.

લોં.=લોંબીની મૂર્તિપૂજક મંથનો
પુસ્તકભંડાર.

લોં=લોંકા સંપ્રગાય-ગચ્છના.

વ્યા=વ્યાકરણ.

વિ.=વિભાગ.

વિવેક. ઉદે.=વિવેકવિજય યતિનો
પુસ્તકભંડાર, ઉદયપુર.વે.=વેદો. વેલણુકર મંપાદિત મુંબઈ
રો. એ. સો. ની હસ્તપ્રતોનું
કેટેલોગ.વેખર.=વેખરે કરેલ ખર્ચિનની લા-
યબેરીની હસ્તપ્રતોના કેટેલોગ.

વૈ.=વૈયાકરણ.

વૌ.=વૌલ્યુમ.

શ્રી.=શ્રીમાલી.

શ્રવે.=શ્રવેતામ્બર.

શિ.=શિષ્ય.

સ્ત.=સ્તવન.

સ્વ.=સ્વર્ગસ્થ.

સં.=(૧) સંપાદક (૨) સંતાનીય
(૩) સંસ્કૃતસં. ડૉ.=સંસ્કૃત ડૉલેજ, કલક
તાની હસ્તપ્રતોનું કેટેલોગ
વૉ. ૧૦ (જૈન હસ્તપ્રતો)

સમિતિ=આગમોદય સમિતિ

સાગર ભં.=સાગર ઉપાશ્રય, પાટ-
ણુમાંનો પુસ્તકભંડાર.

સૂ.=સૂત્ર.

સં. બુ. ઇ. } સંકેત બુકસ ઓફ
ધ ઇસ્ટ
S. B. E. } (Sacred Boo-
ks of the Eastહા. ભં.=હાલાલાઈ ભંડાર, ફેફ-
લીયાવાડા પાટણુમાંનો પુસ્ત-
કભંડાર.

હિં.=હીંદી.

હી. હં.=હીરાલાલ હંસરાજ પં.
ડિત, જામનગર (હાલ સ્વ.)

હે. ગ્રં.=હેમચંદ્ર ગ્રંથમાલા

ચિત્ર-પરિચય.

[આ ગ્રંથમાં બધાં મળી સાઠેક ચિત્રો છે. તેના આઠ પ્રકાર પાડી શકાય; (૧) ધાતુ તેમજ પાષાણની પ્રાચીન જિન મૂર્તિઓ (૨) પાષાણનાં આયાગપટ અને જિનમંદિરો. (૩) પાષાણની ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓની મૂર્તિઓ (૪) પાષાણપર કેતરેલ કાવ્યમય ચંત્ર (૪) હસ્તપ્રતો પૈકી તાડપત્રની પ્રત કે તેના કાષ્ઠફલક પરના ચિત્રિત ગ્રંથકારો-આચાર્યો આદિના ચિત્રો (૬) કાગળપરની કલ્પસૂત્રની પ્રતો માંનાં રંગિત ચિત્રો (૭) કાગળ પર લિખિત પ્રતોમાંના કવિના સ્વહસ્તાક્ષરોના નમુના બતાવવા તેનાં પાનાંઓ (૮) અર્વાચીન સમયની વ્યક્તિઓના ફોટાઓ. તે સર્વે ગ્રંથના આકારને કદને અનુરૂપ હતા તેજ પસંદ કરી મૂકેલ છે. શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદ અને રાજ-આધ ટાવરના બ્લૉક શ્રી કૉન્ફરન્સ ઑફિસના ખર્ચે કરાવવા પડ્યા હતા. બાકી અન્ય બધા માગણી કરતાં તુરંતજ મોકલી આપવામાં નીચેની વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓએ સૌજન્ય બતાવ્યું છે તે માટે તે સર્વેનો ઉપકાર છે:—

૧ બાબુ પૂરણચંદ નાહર M. A. B. L. કલકત્તા, ૨ બી. બી. એંડ સી. આર્ચ. રેલ્વે, ૩ શેઠ જીવણચંદ સાકરચંદ, સુરત, ૪-૫ દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ અને આગમોદય સમિતિ ૬ ગાયકવાડ ઓરિયેંટલ ઈન્સ્ટિટ્યુટ, વડોદરા, ૭ જૈન આર્તમાનંદ સભા. ભાવનગર, ૮ જૈન સરસ્તી વાંચનમાળા પાલીતાણા, ૯ ડૉ. ત્રિભોવનદાસ લહેરચંદ શાહ, મુંબઈ, ૧૦ મુંબઈ માંગરોળ જૈન સભા. આ પૈકી મારા મુરબી શ્રી પૂરણચંદ નાહરનો ફાળો જખરો છે. તેમણે તો પોતાની પાસેનો બધો સંગ્રહ પૈકી જેટલું માંગ્યું તેટલું વિના આંચકે અને પ્રસન્નતાથી મને મોકલી આપ્યું

પરંતુ દિલગીર છું કે તેમાંથી આ ગ્રંથના કદ કરતાં વધુ મોટા ખ્લોકો ધણી સુંદર શિલ્પકૃતિઓના હોવા છતાં તેનો લાભ લઈ શકાયો નથી. આવા નિઃસ્વાર્થ સાહિત્યના કાર્યમાં કયો સાહિત્યરસિક નિઃસ્વાર્થ સહાય આપવાની તક ન લે ? લાગ્યેજ રડયાખડયા એક બે હતા કે જેનાથી નિઃસ્વાર્થભાવે સહાય ન આપી શકાઈ. જે જૈન હોય તે તો આપે, પણ જૈનેતર સંસ્થા જેવી કે બી. બી. એન્ડ સી. આદિ રેલ્વે અને ગાયકવાડ ઓરિયેન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટે માંગ્યા બેગા તુરતજ પ્રતિકૃતિના ખ્લોકો મોકલી આપ્યા તે માટે તેઓ વિશેષ ધન્યવાદને પાત્ર છે. આવી ભાવના જૈનોમા જૈનેતરો પ્રત્યે સદા રહો એમ ઇચ્છીશું.

નવા ખ્લોકો અનેકના બનાવી શકાય એમ હતું છતાં ફંડના અભાવે તે બની શક્યું નથી. આથી તૈયાર ખ્લોકો પરજ મુખ્યત્વે આધાર રાખવો પડ્યો છે.]

૧ કમઠ તાપસ અને પાર્થિનાથ રાજકુમાર—(મુસલમાન પૂર્વના સમયના કલ્પસૂત્રમાંથી). ભૂમિકામાં

૨ શ્રી પાર્થિનાથ કુમાર અને કમઠ તાપસ—(મુગલ સમયના કલ્પસૂત્રમાંથી). ભૂમિકામાં.

—આ ચિત્ર રંગીન છે. આવાં ચિત્રો કલ્પસૂત્રની અનેક પ્રતિઓમાં સાંપડે છે. કલ્પસૂત્ર મૂલ લગભગ બારસો ગાથામાં છે, અને તે ચર્યુપણુ પર્વમાં ઉપાશ્રયોમાં આવકસમુદાય પાસે વંચાય છે, અને તેની પ્રતમાંનાં ચિત્રો બતાવાય છે. આ પ્રથાથી પૂર્વે કલ્પસૂત્રની અનેક પ્રતો સુવર્ણ અને રૌપ્ય અક્ષરોમાં લખાયેલી અને રંગીન ચિત્રોથી ચિત્રાયેલી, અનેક ભંડારોમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. જે બે પ્રતમાંથી આ ચિત્ર લેવાયા છે તેમાંથી એક મુસલમાન આવ્યા તે પહેલાની પ્રત છે ને બીજી મુગલ સમયની છે તેથી તે તે વખતે ચિત્રકળા કેવી હતી તેનો નમુનો આપવા ખાતર તેને અત્ર મૂક્યાં છે. પહેલાં શ્રી ખૂરણુચંદ્ર નાદરજીએ તેના ખ્લોક કરાવી પોતાના Epitome of Jainism નામના અંગ્રેજી પુસ્તકમાં મૂક્યાં હતા. પ્રસંગ એ છે કે

કમઠ નામનો તાપસ અગ્નિનો તાપ લઈ તપશ્ચર્યા કરતો હતો. તે તપશ્ચરણુ ધ્યેય વગરનું છે અને મોક્ષદાયક નથી એમ સિદ્ધ કરવા પાર્શ્વનાથ કુમારે આવીને જે સળગતાં લાકડાથી અગ્નિ કરવામાં આવ્યો હતો તેમાંથી બળતો સર્પ કાઢી બતાવ્યો હતો તે આવી હોળીના તાપમા અનેક જીવો બળી મરે છે તો તેવા હિંસક તપથી આત્મિક લાભ નથી એમ સમજાવ્યું હતું.

૩ શ્રી આદિનાથની ધાતુ-પ્રતિમા સં. ૧૦૭૭ પૃ ૩

—આ પ્રાચીન મૂર્તિ ભારતના વાયવ્ય પ્રાંતમાંથી બાણુ પૂર-ણ્યુંદ નાહરને પ્રાપ્ત થઈ છે. બંને બાણુ કાયોત્સર્ગમા ઉભી રહેલી અને મધ્યમાં પદ્માસનમાં બેઠેલી મૂર્તિઓ છે. સિંહાસનની નીચે નવ ગ્રહ અને તેની નીચે વૃષભ-યુગલ છે. આ કારણે મૂલ મૂર્તિ શ્રી આદિનાથજીની છે અને તે યક્ષ યક્ષિણી આદિ સહિત બહુ મનોરુ અને પ્રાચીન છે. દરેક ધાતુની પ્રતિમાની પાછળ લેખ પ્રાયઃ કોતરેલ હોય છે તે પ્રમાણે આની પાછળનો લેખ આ પ્રમાણે છે:—‘પન્નક મુત અબદેવેન ॥ સં. ૧૦૭૭’ [ના. ૨, નં. ૧૦૦૧] આના કરતાં પ્રાચીન સંવત્વાળી પ્રતિમા અતિ વિરલ-કોકળ લેખવામાં આવી છે. પ્રાચીન શિલાલેખોમાં મથુરા અને કલિંગના લેખો એક બાણુએ મૂકતાં હસ્તિકુંડનો સં. ૯૯૬ નો ને સં. ૧૦૫૩નો (જિ. ૨ નં. ૩૧૮ તથા ના. ૧, નં. ૮૯૮) સાંપડે છે અને સં. ૧૦૮૮ માં વિમલવસહિતું સ્થાપત્ય આવે છે. ત્યારપછી ૧૦૯૧, ને ૧૧૦૦ (જિ. ૨, નં. ૪૨૭ ને ૫૪૪)ના સાંપડે છે; એટલે ૧૦ માં અને ૧૧મા સૈકાના કોક લેખ મળે છે તે તે પહેલાંના શ્વેં લેખો મથુરા ને કલિંગ સિવાય બીજે ક્યાંય પ્રાયઃ બિલકુલ મળતા નથી. શ્રી જિનવિજયજીએ સં. ૧૯૭૭માં લખ્યું હતું કે “ભારતના ઇતિહાસમા જેને ‘મધ્યયુગ’ કહેવામાં આવે છે તે યુગના જૈન લેખો ભાગ્યેજ મળ્યા આવે છે. જૈન ઇતિહાસ માટે આ એક વિચારણીય પ્રશ્ન છે. કેવળ લેખોની દૃષ્ટિએજ નહિ, પરંતુ સમુચ્ચય જૈન સાહિત્યની દૃષ્ટિએ પણ આ પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે. શ્વેતાં-

પરીય સૂત્ર સાહિત્યને બાદ કરતાં બીજું સાહિત્ય પણ એ યુગમાં જૈનોના હાથે વધારે લખાયું નથી, તેમજ સ્થાપત્ય પણ બાણવા જેવું કે નોંધવા જેવું મંડાયું નથી. હિંદુસ્થાનના રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ પૂર્ણ જહોજલાલીવાળો ગણાતો એ કાળ જૈન ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ખડબજ અપ્રકાશિત દેખાય છે...” આના ઉત્તરમાં જણાવીશું કે તે યુગના ઇતિહાસને માટે જોઈએ તેટલી શોધખોળ તે વખતે થઈ નહોતી. હમણા મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજીએ પ્રાચીન આગમ-ચૂર્ણિઓ વગેરે પરથી અનેક ઐતિહાસિક તત્ત્વો ખોળી કાઢ્યા છે કે જે તેમણે ‘વીર નિર્વાણ સંવત્ ઔર જૈન કાલગણના’ નામના હિંદી વિશાલ નિબંધમાં તેમજ પ્રભાવક ચરિતની પ્રસ્તાવનામાં પ્રકટ કર્યા છે તે ધીમે ધીમે વિશેષ શોધખોળ થતાં વધુ પ્રકારા પડશે એ નિર્વિવાદ છે.

૪ ભગવાન્ શ્રી મહાવીર ૫. ૪

—આ એક હમણાનું નવીન ચિત્ર છે. કમલમાં પદ્માસનસ્થ મહાવીર પ્રભુની મૂર્તિ છે. પાસે તેમના લાઇન-ચિ-હરપી સિંહને મૂકેલ છે. આસપાસ ચમર ઢોળાય છે. પોતે ઉપદેશ દેતા હોય તેને સાંભળનાર એક બાળુ જણાવેલ છે. મસ્તક પાસે અશોકનું વૃક્ષ છે ને ઉપર ત્રણ છત્ર છે.

૫. ઇ. સ. પ્રારંભનો અર્હતપૂજા માટેનો આયાગપટ-મંથુરા પારા ૧૭૪ ૫. ૧૨૪

—મથુરાના નૈઋત્ય ખુણા પાસે આગ્રા અને ગોવર્ધનના રસ્તાની વચ્ચે આવેલી કંકાલી-તીલા નામની ટેકરી છે તે ખોદાવતા સને ૧૮૭૦ માં મળેલ ઘણા શિલાલેખો અને બીજી વસ્તુઓમાં ‘અ’ંડિત અને અખંડિત જૈન પ્રતિમાઓ, થાંભલાઓનું વર્ણન કર્નિગહામે કરેલું છે. આ માટે જુઓ વિન્સેન્ટ સ્મિથનું પુસ્તક નામે ‘જૈન ઍન્ડ અધર ઍન્ટિક્વટીઝ ઑફ મથુરા’ અને ‘આર્કિઓલોજિકલ સર્વે ઑફ ઇડિઆ સને ૧૮૭૦’ તે ચૈકી આ આયાગપટ પણ છે. તે શિલા છે ને સિંહનાદિકે સ્થાપેલ છે. તેની વચ્ચે જૈન તીર્થંકરની

પ્રતિમા કાતરેલી છે અને આસપાસ જૂદી જૂદી જાતની પવિત્ર નિશાનીઓ છે. અષ્ટમંગલમાં દર્પણ, ભદ્રાસન, વર્ધમાન, શ્રીવત્સ, મત્સ્ય યુગ, સ્વસ્તિક, કુંભ અને નંદાવર્ત ગણાતા પૈકી કેટલાક જોવામાં આવે છે, તે પટ પર ઘણી પ્રાચીન લિપિમાં લખાયેલો લેખ છે કે જે પ્રાયઃ કનિષ્ઠના રાજ્યના સમયમાં-ઈ. સ. પ્રારંભ લગભગ લખાયેલો હોવો જોઈએ તે આ પ્રમાણે છે:—

૧ નમો અરહંતાણં સિંહકસ વણિકસ પુત્રેણ કોશિકિપુત્રેણ
૨ સિંહનાદિકેન આયાગપટો પ્રતિથાપિતો અરહંતપૂજયે

—અહંતોને નમસ્કાર, સિંહક વણિકના પુત્ર અને કૌશિકીના પુત્ર સિંહનાદિક (સિંહનાંદિક)થી આયાગપટ અહંતની પૂજા અર્થે પ્રતિસ્થાપિત-પ્રતિષ્ઠાપિત થયો.

૬ સં. ૮૫ માં જૈન યતિ કણ્હની મૂર્તિ-મથુરા ૫ ૧૨૪

—આ એક જૈન સ્તૂપનો ભાગ છે કે જે ઉક્ત મથુરાની કંકાલી સ્તીલા ટેકરીમાંથી નીકળેલ છે. તે સ્તૂપના બે ભાગ પાડેલા છે. ઉપરોક્ત ભાગ સાંકડો છે અને તેના મધ્યમાં સ્તૂપની આકૃતિ છે અને સ્તૂપની બંને બાજુએ જિનની બબ્બે આકૃતિઓ છે. કુલ તે ચાર આકૃતિઓ (મૂર્તિઓ) છેલ્લા ચાર તીર્થંકર નમિ, નેમિ, પાર્શ્વ અને વર્ધમાનની છે. નીચેના ભાગમાં કણ્હ (?) ની મૂર્તિ છે કે જેના માનમાં આ સ્તૂપ બનાવવામાં આવ્યો હતો. કણ્હની મૂર્તિને વસ્ત્ર પહેરાવેલાં હોવાથી તે શ્વેતાંબરમૂર્તિ માની શકાય. આમાં આવેલ મૂળ લેખ કોઈ અનિર્ણીત લિપિમાં છે. આરંભમાં ૮૫ (?) ની સાલ હોવાનું જણાય-છે કે જે વખતે વાસુદેવનું રાજ્ય હતું. તે લેખ આ પ્રમાણે છે:—

૧ (સિ)દ્ધમ સં. ૯૫ (?) ગ્રો ૨ દિ ૧૮ કોટ્ટય (૧) તો
ગણાતો થાનીયાતો કુલાતો વરર(તો) (સા)લાતો આર્ય
અરહ (મહ)

૨ સિસિનિ ધામથાયે (?) ગ્રહદત્તસ્ય ધિ...ધનહથિ

—સિદ્ધ સંવત ૯૫ (૧) માં ખીખ (માસ) માં ૧૮ દિવસે ક્રોટ્ય (ક્રોટિક) ગણનાં થાનીય કુલના વૈરશાખાના આર્ય મહા(દિન)ની શિષ્યણી ધામથ (૧) ની વિનતિથી શૃહદત્તની પુત્રી અને ધનહથી (ધનહરિત) ની સ્ત્રીની (બેટ)

આમાં કણ્વની વસ્ત્ર પરિધાનવાળા મૂર્તિ ઉપરાંત ચાર તીર્થ-કરની પ્રતિમાઓ ક્રોતરેલી છે.

૭ ધાતુની અર્ધ પદ્માસનસ્થ જિનમૂર્તિ—જૂની કણ્વ-ટકી લિપિલેખ સહિત—પૃ. ૧૬૦

—જિનમૂર્તિ સામાન્યરીતે વિશાલપ્રમાણમાં પદ્માસનસ્થ જોવામાં આવે છે અને જે કેટલીય ઉભી-કાર્યોત્સર્ગસ્થ હોય છે તેને ‘કાઉસ-ગીઆ’ કહેવામાં આવે છે. અર્ધપદ્માસનસ્થ જિનમૂર્તિ વિરલ જોવાય છે, જ્યારે તેવી યુદ્ધની મૂર્તિઓ ઘણી દેખાય છે. રખેને આ યુદ્ધમૂર્તિ હોય એવો કોઇને ભ્રમ થાય તો તે દૂર કરવા માટે આમાં અનેક યોગો એવા છે કે જે આ મૂર્તિને જિનમૂર્તિ તરીકે સિદ્ધ કરે છે. (૧) આની કણ્વટકી લિપિનો ઉકેલ શ્રી પૂરણચંદ્રજી નાહરે મહા મહોપાધ્યાય રાય બહાદુર પંડિત ગૌરીશંકરજી ઝોઝા અને ડા० હીરાનન્દ શાસ્ત્રી જેવા બે મહાવિદ્વાનો પાસે વંચાવી કરાવ્યો છે તે અનુક્રમે આ રીતે છે:—શ્રી જીનવલ્લભન સજ્જન મજીયવય મહિસિદ પ્રતીમ; શ્રીજિનવલ્લભન સજ્જન ચેટિય મય મહિસિદ પ્રતિમે ‘મહિસિદ’ નો અર્થની વિનતિથી—ના કહેવાથી એમ થાય છે. શ્રીજિનવલ્લભની સજ્જન લગ્નીયબય—ચેટિયલયના કહેવાથી પ્રતિમા—એવો કંઈ અર્થ છે ને તેમાં જિનનું સ્પષ્ટ નામ છે. (૨) આખી બેઠકની નીચે નવગ્રહની નવ નાની આકૃતિઓ છે, કે જે કોઈ પણ યુદ્ધમૂર્તિમાં મળી આવતી નથી (૩) શિર ઉપર ત્રણ છત્ર છે અને શાસન દેવ અને દેવી છે, આ સર્વ પરથી જિનમૂર્તિ સિદ્ધ થાય છે. આ પીનળની મૂર્તિની કણ્વટકી લિપિ આઠમી સદીની આસપાસની જૂની છે એમ ઝોઝાજીનું કહેવું છે. આ મૂર્તિ શ્રી પૂરણચંદ નાહારને ઉદયપુર પ્રાસેના ગામ સ્ત્રવીનાખેડામાંથી પ્રાપ્ત થઈ છે ને તે તેમની પોતાની

પાસે કલકત્તામાં હજી સુધી છે. વળી નાહરજી જણાવે છે કે 'વીર'ના મહાવીર જયંતી અંક વર્ષ ૪ અંક ૧૨-૧૩ માં પૃ. ૩૦૦ પર એક ચિત્ર-ફોટો મૂકેલ છે કે જેમાં પારીસના પ્રદર્શનમાંથી એક ધાતુની મૂર્તિનો એક ખંડાક છે કે જે આ મૂર્તિના જેવો છે. વળી આવી જાતની એક બીજી જિનમૂર્તિ પણ નાહરજીને ઉપલબ્ધ થઇ છે તેમાં ૧૦-૧૧ સદીનો કણાંટકી શિલાલેખ છે, કે જેને ત્રિમાસિક "રૂપ" માં (નં. ૧૭ જાન્યુ. ૧૯૨૪ પૃ. ૪૮ ઉપર) પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે.

૮. અજંટા પાસે જૈનમંદિરનો દ્વાર મંડપ પૃ. ૧૭૬

—અજંટાની ગુફા એ ભારતની એક જોવા લાયક પ્રસિદ્ધ સ્થળ છે. તેમાં મુખ્ય બૌદ્ધ મંદિરો અને તેમાંના રંગીન ચિત્રો બહુ પ્રાચીન હોવા છતાં તેની સુંદરતા ને રંગો જળવાઈ રહ્યા છે. આ ગુફામાં જૈન મંદિરો પણ હતાં કે જે હાલ શીર્ણુ વિશીર્ણુ દશામાં છે તે ચૈકી એકનો ફોટો સને ૧૮૬૬ માં પ્રકટ થયેલ Architecture at Ahmedabad માં પ્રસિદ્ધ થયેલ હોતો તે અત્ર મૂકેલ છે. તેનું શિખર નાશ પામ્યું છે પણ તે ધણું મોટું અને પિરામિડ આકારનું હોવું જોઈએ કારણકે તેનો મંડપ અતિ વિશાલ છે. તેના મંડપના થાંભલા ને તે દરેકની કારીગરી અતિશય સુંદર છે. તે મંદિર આઠમા સૈકાનું અનુમનાય છે.

૯. આખૂ પર વિમલશા મંત્રીનું દહેજ—'વિમલ વસહિ' પારા ૨૮૯ પૃ. ૨૦૮

૧૦ આખૂ 'વિમલવસહિ'ના ધુમટનું અપ્રતિમ નકશો કામ પારા ૨૮૯ પૃ. ૨૦૯

—પહેલું ચિત્ર સન ૧૮૬૬મા પ્રકટ થયેલ 'Architecture at Ahmedabad' નામના પુસ્તકમા આવેલા ફોટાનો ખંડાક છે, બીજું ચિત્ર શ્રી પૂરણચંદ નાહરે પોતાના Epitome of Jainism

માં પ્રગટ કરેલ છે તે છે ને તે તેમના સૌજન્યથી અમને પ્રાપ્ત થયું છે કે જે વાત ચિત્રપર નોંધવી જૂલથી રહી ગયેલ છે. ‘આ મંદિરો પ્રેક્ષકને તેના અણીશુદ્ધ નકશી કામથી વિચારમાં ગરક કરી દે છે. તેના ખ્યાલમાં આ મનુષ્યકૃતિ હોય એમ આવી શકતું નથી. તે એટલાં તો પ્રભુ છે કે તેમાં કાંઈ ફેરફાર કરી નજ શકાય. દહેરાના પ્લાનની વ્યવસ્થા એવી છે કે ચારે બાજુ દહેરીઓ અને વચમાં મુખ્ય મંદિર છે, અને તેવી વ્યવસ્થા ગિરનાર પરનાં દેવળોમાં છે. પ્રવેશદ્વાર આગળ એક મંડપ છે, તે મંડપ આગળ ૬ સ્તંભવાળો એક લંબ ચોરસ ચોરડો છે, કે જેમાં હાથીઓ પર અંબાડીમાં બેઠેલા વિમળશા તથા તેના કુટુંબીઓ વિરાજે છે. હાથીનાં પુતળાં કદમાં નહાનાં પણ પ્રમાણુસર છે ને અંબાડીનું કામ ઘણું સાફ કર્યું છે. વિમાનમાં ઋપલદેવ-આદિનાથની પદ્માસને બેસાડેલી મૂર્તિ છે. શિખર નીચું છે. તદ્દન આગળના ભાગના મંડપનું કામ પણ બહુ સરસ છે,

‘મંડપ અને વિમાન વચ્ચે ગર્ભગૃહ છે. મંડપ પ્રમાણુસર ઉંચા-ઇનો અને તેમાં સફેદ ચારસ પરના નકશી કામથી એટલો તો ચુંદર લાગે છે કે તેને જોઈને પ્રેક્ષક તો સ્તબ્ધજ બની જાય છે. ઉપરનો ધુમટ અષ્ટકોણમાં આવેલા થાંભલા પર ઉંચકવામાં આવ્યો છે ને તેનાં ચરો અંદરથી જુદી જુદી નકશી કામમાં કરેલાં છે. આ નકશીકામમાં આલેખન કરતાં જ હાલના જમાનામાં માણુસોની ધીરજ ન રહે તેમ છે. આ દરેક થર પરનું કામ એવું તો એક બીજાને ઘટવું કર્યું છે કે તેમાં કોઈપણ જાતનો ફેરફાર થતે નહિ, લગભગ દરેક યુરોપિયન પ્રવાસી તો આને જોઈને પોતાનું અભિમાન ફેરે મુડી દે છે. અને તેજ વખતે તે આ કામની શ્રેષ્ઠતા પોતાના મનમાં લાવે છે અને સ્વીકારે છે. આ મુખ્ય મકાનની આસપાસ ચોડે છેટે ચારે બાજુ બેવડા થાંભલાની હારોવાળી ઝોશરી છે, ને તેમાં ચારે બાજુ નાની નાની દહેરીઓ છે. આ ઝોશરી પર અગામી છે. થાંભલા પર એક ચોરસની અંદર બીજો ચોરસ જેના પુણાઓ

પહેલાની બાબુના મધ્ય પર પડે એવી આકૃતિથી પત્થરો ગોઠવ્યા છે અને તે દરેક ખાતામાં જુદાં જુદાં કાલ્પનિક ચિત્રો કરેલાં છે. કોઈમાં ભૌમિતિક આકૃતિઓ તો કોઈમાં વેલો, તો કોઈમાં દેવદેવી-ઓનાં ચિત્રો કરેલાં છે.’—૨૧. પાઠક. વિશેષ માટે જુઓ મુનિ જય-તવિજય લિખિત ‘આખું’ નામનું પુસ્તક.

૧૧. જે. ભં. તાડપત્ર પુસ્તકના કાષ્ઠફલક પર ચિત્રિત જિનવલ્લભ સૂરિ પારા ૩૧૪-૬ પૃ. ૨૩૨

૧૨. જે. ભં. તાડપત્ર પુસ્તકના કાષ્ઠફલક પર ચિત્રિત જિનદત્ત સૂરિ પારા ૩૧૭-૩૧૯ પૃ. ૨૩૩

—જેસલમેરના ભંડારમાં પાંચસો વર્ષના જૂના પ્રાચીન તાડપત્રના પુસ્તકની કાષ્ઠપટ્ટિકા ૨૬ $\frac{1}{2}$ ×૩ $\frac{1}{2}$ ના માપની હતી તે પર જિનવલ્લભસૂરિ અને જિનદત્તસૂરિનું ચિત્રફલક હતું તે જિનકૃપાચંદ્ર સૂરિના પ્રસાદથી પં. લાલચંદે અપભ્રંશકાવ્યત્રયીના પુસ્તકમાં પ્રકટ કરાવ્યું તે અત્ર પુનઃ મૂકવામાં આવેલ છે. તે ચિત્ર જોતાં એમ જણાય છે કે ચિત્રકારો તે વખતે ગમે તેમ ચિતરતા, મૂલ પુરુષની આબાદ પ્રતિકૃતિ પર લક્ષ ન રાખતા, તેમજ ચિત્રનું દેહપ્રમાણ અંગોપાંગની યથાસ્થિતતા વગેરે પર પણ ધ્યાન રહેતું નહોતું. તે સમયના ચિત્રકલાના નમુના રૂપે આ ગણવાતું છે.

૧૩. ઇડર ગઢનું બાવન જિનાલય. પૃ. ૨૬૨

—આ ઇડરના ગઢ ઉપર આવેલું આદિનાથ મંદિર છે, તે કુમાર-પાલ રાજાએ બંધાવી તેમાં આદિનાથની પ્રતિમા સ્થાપિત કરી. ખસ્તરે ગચ્છના જિનપતિ સૂરિ કે જેઓ કુમારપાલના સમકાલીન હતા (વિ. સં. ૧૨૧૦ થી ૧૨૭૬) તેમણે પોતાની બનાવેલી તીર્થમાળામાં લખ્યું છે કે—

‘ફડરગિરૌ નિવિષ્ટં ચૌલુક્યાધિપકારિતં જિનં પ્રથમં ।

સોમસુંદર સૂરિના શિષ્ય પ્રશિષ્યમાથી એકે સં. ૧૫૩૩ લગભગ રચેલી. ઇડરગઢ ચૈલપ્રિપાટી (જૈનયુગ-માહતી ચૈત્ર સં. ૧૯૮૫

પૃ. ૩૪૧-૩૪૩)માં પણ જણાવ્યું છે કે—

ગદ ઉપરિ ગિરિસમીશ્રુંઘ, પ્રાસાદ કગવી
કુમર નરેસરિ આદિનાહ, પડિમા સંકાવી. ૧૦

× × × ×
'રાય વિહાર' વિહાર કંતિ ધણિ કારણિ કહીધ ૧૧

× × × ×
કુમાર નરવરધ કુમાર નરવરધ શુરુ અ વિહાર
ગિરિ ઉપરિ કારવીઆ આદિનાહ જિણુખિખ ઠાવિઅ ૧૭

× × × ×
'કુમર નરિંદ વિહાર' પૂઠિ પાસાય પધઠિય. ૧૬

આ પરથી તેને 'રાયવિહાર' 'કુમારવિહાર' કહેવામાં આવતો. આનો શુણ્ણોદ્ધાર ઇંડરના વચ્છરાજ શેઠના પુત્ર ગોવિંદશાહે સોમ-સુન્દર સૂરિના સમયમાં કરાવેલો એવું સોમસૌભાગ્ય કાવ્યમાં સર્ગ ૭ શ્લો. ૧૦ પૃ. ૧૦૭ માં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે:—

યઃ પર્વતોપરિ ગરિષ્ઠમતિઃ કુમાર-
પાલોર્વરેશ્વરચિહારમુદારચિત્તઃ ।
જીર્ણ સર્કર્ણમઘવાનઘવાસનાવાન્
દ્રવ્યવ્યયેન વહુલેન સમુદ્દધાર ॥

—જે મોટી શુદ્ધિવાળા, ઉદાર ચિત્તવાળા, વિક્કાનોમાં ઇંદ્રૃપ અને નિષ્પાપ વાસનાવાળા એવા તે ગોવિંદસાધુએ ઘણું દ્રવ્ય ખર્ચી પર્વતપર રહેલા કુમારપાલ પૃથ્વીનાથ-રાજના વિહારનો સારી રીતે ઉદ્ધાર કર્યો.

આ વાત ગોવિંદશાહના સમકાલીન શુણુરત્ન સૂરિએ પોતાના સં. ૧૪૬૬ના કિયારત્ન સમુચ્ચયની પ્રશસ્તિમાં કહી છે કે—

તેષ્વાઘો ગુણવાન્નિયદ્દરપુરે પ્રોત્તુંગમાચાર્હતો
યઃ પ્રાસાદમચીકરત્સ વિનયી ગોવિન્દસંઘાધિપઃ ।

(પી. ૬ પૃ. ૧૭-૧૮)

—તે (વચ્છરાજના) પહેલા પુત્ર ગુણવાન અને વિનયી ગોવિન્દ સંઘપતિએ ઇડર પુરમાં આદિનાથ જિનનો ઉચ્ચ પ્રાસાદ કર્યો. (આમાં ઉદ્ધાર કર્યો એવું ખાસ લખ્યું નથી) મુનિસુંદર સૂરિએ જિનસ્તોત્ર રત્નકોશમાં ઇલદુર્ગાલંકાર શ્રી ઋષભદેવ સ્તોત્ર રચ્યું છે તેમાં કુમારપાલ અને ગોવિન્દ બંનેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. (જૈન સ્તોત્ર સંગ્રહ ભા. ૨. પૃ. ૧૪૧-૨ પ્ર. યશો. ગ્રંથમાલા નં. ૯.)ને તં હેમવિમલ સૂરિના પ્રશિષ્ય જિનમાણિક્ય ગણિના શિષ્ય અનંતહંસ ગ. ઇડર ચૈત્યપરિપાટીમાં વળી એમ જણાવે છે કે:—

વચ્છરાજ પહિલુ ઉદ્ધાર ખીજુ કુંઅરપાલ

ત્રીજુ સાહ ગોવિંદરાજ ચઉપટ ચઉસાલ

અંપકસાહ કરાવીઉ એ ચઉથુ જીર્ણ ઉદ્ધાર

જાલટં હમડું ઉદ્ધસિઉ એ નિરં દેખી સિંહ દુઆર. ૨૦

—એટલે આ મંદિરના ચાર ઉદ્ધાર થયા—પહેલો વચ્છરાજનો, ખીજો (રાજા) કુમારપાલનો, ત્રીજો ગોવિંદરાજનો અને ચોથો અંપકશાહનો, આમાં પહેલો ઉદ્ધારક વચ્છરાજ કોણ હતો તે જણાવ્યું નથી. છેલ્લા અંપકશાહ સંઘમાં પણ વિશેષ હકીકત મળી નથી.

આ આદિનાથ મંદિરના આદિનાથનું બિંબ તં વિજયદેવસૂરિના સમયમાં તેઓ અમદાવાદ ચોમાસું હતા ત્યારે યવનોએ ભાંગી નાંખ્યું તેથી તેના પ્રમાણુ જેટલુંજ નવીન બિંબ પાછું આવકોએ કરાવ્યું અને નટીપદ્ર (હાલના નડીયાદ)ની મ્હોટી પ્રતિષ્ઠામાં તે બિંબની સૂરીશ્વરના હસ્તે પ્રતિષ્ઠા કરાવી ગિરિ ઉપર રહેલા તે ચૈત્યમાં ચૈત્યોદ્ધાર-પૂર્વક તેને સ્થાપિત કર્યું:—

રાજનગરે ચતુર્માસં સ્થિતાઃ । તન્નાવસરે ફલાદુર્ગે શ્રી ઋષભદેવબિમ્બં યવનૈ વ્યંગિતં તતસ્તત્પ્રમાણમેવ નવીનં બિમ્બં આદ્વૈર્વિધાપ્ય નટીપદ્રે મહત્યાં પ્રતિષ્ઠાયાં શ્રી સૂરિભિઃ પ્રતિ-
ષ્ઠાપ્ય ગિરિશિરઃસ્થ-ચૈત્યે ચૈત્યોદ્ધારપૂર્વકં સ્થાપિતં ।

એમ ગુણવિનય તપ ગણપતિ ગુણપદ્ધતિમાં જણાવે છે (જુઓ

વિજયદેવ સૂરિ માહાત્મ્યનું પરિશિષ્ટ). તેજ ગુણવિજય પોતાની સં. ૧૬૮૮ ની વિજયપ્રશસ્તિ ટીકાની પ્રશસ્તિમાં એજ પ્રકારનું જણાવે છે:—

જીર્ણે શ્રોમચુગાદીશે યવનૈર્વ્યંગિતે સતિ ।

તત્પદે સ્થાપિતો ચેન નૂતનઃ પ્રથમપ્રભુઃ ॥૧૬॥

આ મંદિરનો હમણા પુનઃ ઉદ્ધાર શ્રી ચેતાંબર સંઘ તરફથી કરવામાં આવ્યો છે ને તેનો રીપોર્ટ સં. ૧૯૭૫માં બહાર પડ્યો છે. જુઓ તે રીપોર્ટમાં અને જૈનયુગના ૧૯૮૨ના માગશરના અંકમાં મારો લખેલો ‘ઇડરનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.’

૧૪. કુમારપાલનું અજિતનાથ મંદિર—તારંગા. પા. ૩૭૪-૩૭૬ પૃ. ૨૬૪-૫.

—તારંગા—તારણદુર્ગ પર કુમારપાલે અજિતનાથનું સુંદર દેવાલય બંધાવ્યું હતું અને તેમાં અજિતનાથની મોટી પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠા પિત કરી હતી; પરંતુ તે પ્રતિમાને મ્લેચ્છોએ ભગ્ન કરતાં સોમસુંદર સૂરિના સમયમાં ઇડરના ગોવિન્દશાહે નવીન પ્રતિમા કરાવી તેમના હસ્તથી સ્થાપી હતી. સુનિસુંદર સૂરિએ તારણદુર્ગાલંકાર અજિત સ્વામિસ્તોત્રમાં પોતાના જિનસ્તોત્ર રત્ન કોશમાં (યશોવજ્યવંત્રમાલા નં. ૯ જૈનસ્તોત્ર સંગ્રહ ભા. ૨) તે બંનેનું સ્મરણ કર્યું છે કે:—

કુમારપાલસ્ય કર્થં ન મિત્રં

ગોવિન્દ સંઘાધિપતિ મૈવેત્સઃ ।

ગ્રીષ્મે કલૌ મ્લેચ્છદવાગ્નિતાપૈ-

સ્તન્ન્યસ્તર્વિવાપગમેન શુષ્કમ્ ॥૧॥

સોમસૌભાગ્ય કાવ્યમાં આ ગોવિન્દકૃત ઉદ્ધારનું વર્ણન આ પ્રમાણે આપ્યું છે:—

યસ્તારણક્ષિતિધરે કૃતચિત્તશૈલ્યે-

ચૈત્યે કુમારનૃપતે દ્યુપતે મહોભિઃ ।

ચિક્ષેપ દક્ષવિનતો નવભારપટ્તાન

સ્તંભાશ્ચ દંભરહિતો મહિતો નરેન્દ્રૈઃ ॥૧૧॥ સર્ગ ૭૯

—દક્ષ પુરૂષોથી નમેલા, દંભરહિત અને રાજાઓથી સન્માન પામેલા એવા (ગોવિંદ સાધુએ) તેજથી સૂર્ય જેવા એવા શ્રી કુમારપાલ નૃપતિના ચિત્તને શીતળ કરે તેવા તારંગાશ્રુના પર્વતના ચૈત્યમાં નવ ભારપદ (ભારવાડ) અને સ્તંભો નંખાવ્યા.

ત્યારપછી તેજ સર્ગમાં જણાવ્યું છે કે આરાસગુમાંથી મોટી શિલા મંગાવી તેમાંથી મોટું અજિતનાથનું બિંબ કરાવી તેને ઇડરના રાવ પુન્નના સમયમાં ભારે ઠાઠમાઠથી સોમસુંદર સૂરિના હાથે પ્રતિષ્ઠિત કરાવ્યું (શ્લો. ૮૩) તેનો સં. ૧૪૭૯ છે જુઓ પારા ૬૬૪. ગુરુગુણરત્નાકર પૃ. ૧૧ શ્લો. ૬૦માં ગોવિન્દકારિત ગજાંકજિ-નપ્રતિષ્ઠા, તારંગકેડથ મહતી ગુણરાજયાત્રા । એમ કહેલું છે. તે બિંબ હાલ વિદ્યમાન છે. આ મંદિરનો ઉદ્ધાર અઢીલાખ કોરી ખર્ચી શાહ વધંમાન અને પદમશી એ બે ભાઈઓએ સં. ૧૬૮૨ અને ૧૬૮૮ વચ્ચેમાં કરાવ્યો હતો એવો ઉલ્લેખ કલ્યાણસાગરસૂરિના રાસ (ઢાલ ૩૫) માં છે. આ સાથે કહીએ કે આખૂ પરના સં ૧૨૯૬ ના એક લેખ પરથી જણાય છે કે અજિતનાથના ગૂઢ મંડપમાં નાગપુરીય સા લાહડે આદિનાથનું બિંબ કરાવી ખતક-ગોખલામાં ભરાવ્યું હતું. તારંગા તીર્થ યાત્રા કરવા લાયક છે, વળી તેનું વાતા વરણ બહુ આરોગ્યપ્રદ છે.

૧૫ ‘કલિકાલસર્વજ્ઞ’ શ્રી હેમચંદ્ર સૂરિ, પરનાહતશ્રી કુમારપાલ ભૂપાલ પૃ. ૨૮૮

—આ ચિત્રો પૃ. ૩૮૪ સામે મૂકેલ (૧૨૯૪ની તાડપ્રત પર ચિતરેલા) ચિત્રઉપરથી પ્રસિદ્ધ વર્તમાન ચિત્રકાર ધુરંધર પાસે સુધરાવી તેને સુંદર રંગોથી સુશોભિત કરાવી તેનો રંગીન ખ્લોક જૈન આત્માનંદ સભાએ સોમપ્રભાચાર્ય કૃત કુમારપાલ પ્રતિષ્ઠાધના ગૂં ભાષાંતર (વિ. સં. ૧૯૮૩)માં મૂકેલ તેજ અત્ર વાપરેલ છે. જૂના પરથી વર્તમાનમા કેલું ‘ટચિંગ’ કરી રૂપ અપાય છે તે બન્નેને સરખાવાથી જણાશે. વધુ માટે જુઓ પૃ, ૩૮૪ સામેના ઉક્ત ચિત્રનો પરિચય. ચિત્ર નં. ૧૭.

૧૬ મહં. શ્રી વસ્તુપાલ-મહં. શ્રી લલિતાદેવી-મહં.
શ્રી વેંજલદેવી પૃ. ૩૫૨

—ગૂજરાતની ધંધુકાની ગાદી પર રાજ કરતા વીરધવલના પ્રસિદ્ધ મંત્રી વસ્તુપાલ મહાન યોધ્ધા હોવા ઉપરાંત એક સાહિત્યરસિક, અને સાહિત્યકાર પણ હતા; ને વિશેષમાં તેણે તથા તેના ભાઇ તેજપાલ મંત્રીએ અનેક સુંદર અને ભવ્ય સ્થાપત્યકલાના નમુનેદાર મંદિરો બંધાવી ગૂજરાતની શિલ્પકલામાં મહાન ફાળો આપ્યો છે. વસ્તુપાલ અને સાથે તેની બે સ્ત્રીઓનાં તથા તેના ભાઇ તેજપાલ ને તેની સ્ત્રી અનુપમા દેવીનાં બાવલાં આખરે પરની લૂણિગવસહીમાં છે તે તેના સમયમાંજ શિલ્પીએ બનાવેલાં છે. તે પૈકી મહત્તમ વસ્તુપાલ અને સાથે સાથે તેની સ્ત્રીઓ મહત્તમ લલિતાદેવી અને વેંજલદેવી હોવાથી તે બંધાનું એકી સાથે ચિત્ર અત્ર મૂકવામાં આવ્યું છે; જ્યારે તેજપાલ ને તેની સ્ત્રીનું ચિત્ર મૂકવામાં નથી આવ્યું. આ મૂર્તિઓનું ચિત્ર ગા. ઓ. સી.માં પ્રગટ થયેલા વસ્તુપાલ કૃત નરનારાયણાનંદ નામના મહાકાવ્યમાં પ્રથમ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.

૧૭ સં. ૧૨૯૪ની તાડપત્રની પ્રતમાં ચિત્રિત શ્રી હેમાચાર્ય અને રાજન્ કુમારપાલ પૃ. ૩૮૪

—આ પાટણના ભંડારમાંની હેમાચાર્યકૃત ત્રિપષ્ઠિ શલાકા પુરુષ ચરિત્રની તાડપત્રની પ્રત ઉપરના ચિત્રનો ફોટો લઇ તે પરથી કરેલ ખ્લોક છે, તેમાં હેમાચાર્ય અને કુમારપાલ સ્વર્ગસ્થ થયે લગભગ ૬૨ વર્ષ ગયા પછી ચિત્રેલ તેમનાં ચિત્રો છે તે પર પ્રથમ ધ્યાન પ્રસિદ્ધ જૈન સાક્ષરશ્રી સદ્ગત ચીમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલ એમ. એ.નું ત્યાં ભંડારોની ફેરિસ્ત કરવા જતાં ગયું ને તેમણે ફોટો લઈ તેની નકલ મારાપર મોકલતાં તેનો ખ્લોક જૈન શ્રવે. ડૉ. દેવદાસ તરફથી કરાવી તેના મુખપત્ર શ્રી જૈન. શ્રવે. ડૉ. હેરહના જીલાઈ-અક્ટોબર ૧૯૧૫ના જૈન ઇતિહાસ-સાહિત્ય અંકના વિશેષાંકમાં તૃતી

તરીકે મેં પૃ. ૨૭૫ પાસે પ્રગટ કર્યો હતો તે આટલા વર્ષે પુનઃ પ્રગટ થાય છે તેથી બ્લોક સારો નથી રહ્યો ને સારી પ્રતિકૃતિ આવી શકી નથી.

૧૮ મહામાત્ય વસ્તુપાલ તેજપાલનાં મંદિર-ગિરનાર (પારા પર ૭ અને પર ૭૬) પૃ. ૪૦૦

—ગિરનાર પર નેમિનાથ મંદિરના મૂળ દ્વાર સામે વસ્તુપાળ તેજપાળનાં મંદિર આવેલાં છે. ‘જ્ઞાનની વ્યવસ્થામાં મને આ સર્વ કંઈ કરતાં સારાં લાગે છે. મુખ્ય મંડપની ત્રણ બાજુ પર વિમાનો ગોઠવેલાં છે અને તેને ફરતો ઓટલો છે. symmetry—સમમાન-ત્વથી આ મંદિરો ધણાં લવ્ય લાગે છે.’ (રા. પાઠક). ત્યાંના એક શિલાલેખ પર (જિ. ૨ નં. ૪૪) લખેલ છે કે વિ. સં. ૧૨૮૯ ના આશ્વિન વદિ ૧૫ સોમ દિને મહામાત્ય શ્રી વસ્તુપાલે પોતાના કથ્યાણુ માટે, જેની પાછળ કપર્દિ યક્ષનું મંદિર છે એવું ‘શત્રુંજયાવતાર’ નામનું આદિનાથનું મંદિર, તેના અગ્રભાગમાં ડાબી બાજુએ પત્નિ લલિતાદેવીના પુણ્યાર્થ ૨૦ જિનોથી અલંકૃત એવું ‘સંમેત શિખ-રાવતાર’ નામનું મંદિર, તેમજ જમણી બાજુ બીજી પત્નિ સોમ્પુ-કાના શ્રેય સાં ૨૪ જિન વાળું એવું ‘અષ્ટાપદાવતાર’ નામનું મંદિર એમ ચાર મંદિરો કરાવ્યાં.

૧૯ કચ્છ—ભદ્રેશ્વરનું પ્રસિદ્ધ મંદિર (જગડશાનું) પૃ. ૪૦૧

—કચ્છના પૂર્વ કિનારે હાલના ભદ્રેશ્વરથી જૂનું ભદ્રેશ્વર—ભ-દ્રાવતી મોટા વિસ્તારમાં આવેલું છે. હાલ ત્યાં જૈન દેવાલય, શિવમં-દિરના ધુમટના થાંભલા વગેરે તથા દુદાવાવ અને તેની પાસે બે મસ્જિદના બાકી રહેલા ખંડેરો છે. જૂનું જૈન દેરાસર છે તેને જગ-દેવશાહ—જગદ્દેવશાહનું દેવળ કહેવામાં આવે છે. તે પ્રાચીન કૃતિ છે તે પર સુધારા વધારા થયા છે; કેટલા ને ક્યારે તે જણાયું નથી. દેવળનો નીચલો ભાગ સૌથી જૂનો લાગે છે. બાકીનો ભાગ હાલની બાંધણી મુજબનો છે, અથવા તે સાવચેતીથી દુરસ્ત થયો હોય અને

તે જગદુશાહે સં. ૧૩૧૨ માં સમરાવેલ હોય. દેરાસરના તૂટેલા ભાગના ટેકામાં મૂકાયેલી કમાનો જૂના વખતની હશે અને બાકીનો બહારનો ભાગ પાછળથી બનાવેલો છે. દેવળના થાંભલા પર લેખ હતા. હાલ માત્ર 'સં. ૧૧૩૪ ના વૈશાક શુદ્ધ ૧૫' એટલા શબ્દો વંચાય છે તે જીર્ણોદ્ધારની મિતિ સમજાય છે. તેની આસપાસની દેરીઓ તેરમા સૈકાથી યાત્રાળુઓએ બંધાવેલી લાગે છે. આના જૂના કિલ્લાની દિવાલો સને ૧૭૬૩ માં પાડી નાંખાઈ હતી અને સને ૧૮૧૦ માં મુંદ્રાગામ વસાવવામાં આ મંદિરના પથરો વપરાયા છે.

ભદ્રેશ્વરના દેરાસરની રચના આખૂ પરનાં જૈન મંદિરો જેવી છે. તેને ૪૮×૮૫ ફૂટનો ચોક આવેલો છે—ફરતી પર દેહરીઓ છે અને ભમતી છે. પછી દેરાસર છે કે જેના આગલા ભાગમાં થાંભલાવાળા ત્રણ ધુમટ છે. મોટા ધુમટ નીચે રંગમંડપ છે. તેના એક સ્તંભપર સં. ૧૩૨૩ અને એક ઉપર ૧૩૫૮ કોરેલા હતા. એક બાજુ પ્રતિમાઓ સંતાડવા ચોરડીઓ છે ને તેની નીચે ખીજ ખડો છે કે જેમાં ભોંપરના પથર ઉપાડી જઈ શકાય છે. મુસલમાન વગેરેના ત્રાસ વખતે તેમાં પ્રતિમાઓ પધરાવી ઉપર રેતી નાંખી જમીન જેવો દેખાવ કરવામાં આવતો. દેરાસર ચોતરાદા બારનું છે. (એવા બારનું સામાન્યતઃ હોતું નથી). ગલારામાં શ્વેત આરસની ત્રણ પ્રતિમા છે. મૂળનાયક અજિતનાથ છે, તેની નીચે ફરર (? ૧૬૨૨) ની સાલ હોવાનું જણાય છે. તેની જમણી બાજુએ ફણાવાળા પાર્શ્વનાથ છે તેના પર સં. ૧૨૩૨ ની સાલ છે. ને ડાબી બાજુના શાંતિનાથ પર પણ તેજ સાલ છે. પીઠની દીવાલ ઉપર મૂળનાયકની આસપાસ કહિસગીઆ છે, જમણી બાજુના છેડે શામળા પાર્શ્વનાથજી છે (વિશેષ માટે જુઓ રા. બ. દલપતરામ બખ્ખરનો રીપોર્ટ આન ધ ઍન્ટિક્વિટીઝ ઓફ કચ્છ ઍન્ડ કાઠિયાવાડ પાનું ૨૦૬-૨૦૯ તથા રા. મગનલાલ દ. બખ્ખરનું જડાફૂ ચરિતનું ભાષાતર)

આ ભદ્રાવતીનું પ્રાચીન મંદિર સંપ્રતિ રાજ્યે કરાવેલ કહે-

વાય છે તે તેમાં મુખ્ય નાયક પાર્શ્વનાથ હતા. વર્ધમાનશા અને તેના ભાઈ પદ્મસીએ સં. ૧૬૮૨ અને ૧૬૮૮ વચ્ચેમાં તેનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો એ વાત કલ્યાણસાગર સૂરિના રાસ (હાલ ૩૫) માં આ પ્રમાણે છે:—

ભદ્રાવતી નગરી માંહેજી, પ્રાચીન જેહ પ્રાસાદ

પાર્શ્વ પ્રભુનું જેહ કહેજી, સંપ્રતિનો જશવાદ.

ગુર ઉપદેશે કરાવીયોજી, તેહનો જીર્ણોદ્ધાર

દોઢ લાખ કોરી ખરચીજી, તેઓએ તિહાં મનોહાર.

૨૦ જિનદત્તસૂરિની મૂર્તિ પ્ર૦ સં. ૧૩૩૪ પાટણ (પારા ૩૧૭-૩૧૯) પૃ. ૪૧૬.

—પાટણના ટાગડિયાવાડા નામના વાડામાં જિનમંદિર છે ત્યાં આ મૂર્તિ છે કે જેનો પ્રતિષ્ઠાલેખ નીચે પ્રમાણે છે:—

‘સંવત્ ૧૩૩૪ વૈશાખ વદિ ૫ શ્રી જિનદત્તસૂરિ મૂર્તિ: શ્રી જિનેશ્વર સૂરિશિષ્ય શ્રી જિનપ્રબોધસૂરિણા.....(પ્રતિષ્ઠિતા)

આ પ્રતિષ્ઠા કરનાર જિનપ્રબોધ સૂરિ-મૂળ પ્રબોધ મૂર્તિ ગણિ કે જેણે સં. ૧૩૨૮ માં કાતંત્ર દુર્ગપદ પ્રબોધ નામની કાતંત્ર વ્યાકરણ પર ટીકા રચી (પારા ૫૯૬), તે જિનદત્તસૂરિના શિ. જિનપતિ શિ. જિનેશ્વર સૂરિના શિષ્ય ને પદ્ધર હતા ને તેની મૂર્તિ પણ પાલણપુરમાં તેના શિષ્ય જિનચંદ્રસૂરિએ સં. ૧૩૫૧માં પ્રતિષ્ઠિત કરેલી તે ખંભાતમાં વિદ્યમાન છે. આ જલ્લાક પંડિત શ્રી લાલચંદ સંશોધિત જિનદત્તસૂરિ કૃત અપભ્રંશકાવ્યત્રયી પ્ર. ગાયકવાડ ઓ. સીરીઝ નં. ૩૭માં પ્રથમ પ્રકાશિત થયેલ છે.

૨૧ રાણકપુરનું ધરણાશાનું મંદિર સં. ૧૪૯૭ પારા ૬૬૫ પૃ. ૪૫૬.

—આ ખાસ જોવા લાયક મનોરમ્ય અને આકર્ષણીય મંદિર છે, તેના સંબંધી ટુંકી હકીકત પારા ૬૬૫માં અને ૬૬૮માં આવી છે અને વિશેષમાં જેણે જાણવું હોય તેને શ્રી જિન વિજયના પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ ભાગ બીજાના અવલોકનનાં પૃ. ૧૮૫થી ૧૯૭વાંચવાં.

તેના સંબંધમાં સર જોમ્સ ફર્ગ્યુસને જણાવ્યું છે કે 'તેના દરેક સ્તંભ એક એકથી જુદો છે તથા તે બધા ઉત્તમ રીતે ગોઠવ્યા છે અને તેમના ઉપર ભિન્ન ભિન્ન ઉચ્ચાર્ઘના ધુમ્મટો ગોઠવેલા છે. આ બધા ઉપરથી મન ઉપર ઘણી સારી અસર થાય તેમ છે. ખરેખર, આવી સારી અસર કરે એવું તથા સ્તંભોની સુંદર ગોઠવણી વિષે મૂલ્યના કરે એવું હિંદુસ્તાનમાં બીજું એકપણ દેવાલય નથી. ગોઠવણીની ઉત્તમતા ઉપરાંત બીજી જાણવાલાયક બાબત એ છે કે તેણે રોકેલી જગ્યા ૪૮૦૦૦ ચો. ફુટ છે એટલે કે મધ્યકાલીન યુરોપીય દેવળોના જેટલી છે અને કારીગરી તથા સુંદરતામાં તે તેમના કરતાં ઘણી રીતે ચઢે તેમ છે.'—History of Indian and Eastern Architecture પૃ. ૧૪૧-૨

સ્વ. મણીલાલ વ્યાસ લખે છે કે 'મારવાડમાં સાદડી ગામની પાસે રાણકપુરનું જૈન દેહરાસર બહુ જોવાલાયક છે. એ દેહરાસરની સામે હજાર બારસે વર્ષ પહેલાંનું એક જૂનું દહેરું છે, અત્યારે તેમાં જૈન તીર્થંકરની મૂર્તિ પધરાવી છે, પણ મૂળમાં તે સૂર્યનું મંદિર હતું એમ કહેવાય છે. એ દહેરા ઉપર જે કંઈ પૂતળાં ગોઠવ્યાં છે તે જોઈએ તો તેમાં તદ્દન બિભત્સ સ્વરૂપે કાકનાં ચોરાસી આસનો ગોઠવ્યાં છે. જોનાર આશ્ચર્યચકિત થાય કે ધર્મના દેવળ ઉપર આ શું ? આવું આ એકજ દેહરા ઉપર હોય એમ પણ નથી, જૂના અનેક દહેરાં આવાં ચિત્રોથી મઢાયા છે. આ સ્થિતિ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઈ ?' (સુરત ગ્રૂપ સાં પરિષદ રીપોર્ટ—અદર્શન વિભાગ પૃ. ૧૬) કહેવાતા પહેલાના સૂર્ય મંદિર અને હાલ જૈન મંદિરમાં ઉપલી સ્થિતિ છે એમ અમે ત્યાં ગયા હતા તે વખતે અમારા લક્ષમાં આવ્યું નથી. આ મંદિર તે ધરણાશાના મુખ્ય મંદિરથી અલગ—જૂદું છે.

આ ધરણાકના મંદિરનો શિલાલેખ સમજવામાં આગ્રાજીની કંઈક ગેરસમજણ થઈ છે (જુઓ તેમના રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ પૃ. ૬૨૫ નું પ્રિમ્પણ; તેમાં ધરણાક—ધરણાશાહનું નામજ નથી. તેણે,

નહિ કે રતના તથા તેના પુત્રપૌત્રોએ, તે બંધાવ્યું ને તેણે, નહિ કે ગુણરાજે, અબ્બહરી આદિનાં મંદિરો બંધાવ્યાં ને જીર્ણોદ્ધાર કર્યો.)

૨૨ સાદહીનું જૈનમંદિર. પૃ. ૪૫૭

—આ સ્વ. શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદના ઉત્તેજનથી The Committee of Architectural Antiquities of Western India માટે સને ૧૮૬૬માં Antiquities of Western India Architecture at Ahmedabad—the Capital of Goozerat કે જેમા કનૈલ પ્રિન્સના લીધેલા ફોટો, થિયોડોર હોપનો ઐતિહાસિક અને વર્ણનાત્મક દિગ્દર્શનરૂપી વૃત્તાંત અને જેમ્સ ફર્ગ્યુસનની શિલ્પકળાવિષયક નોંધો અંગ્રેજીમાં લંડનમાં છપાયેલ છે તેમાથી આ ખંડોક લીધો છે. ફર્ગ્યુસન જણાવે છે કે સ્થંભોની એવી ગોઠવણી કરવી કે જેથી ધમારતની અંદર સૂર્યનો તડકો જરાપણુ પ્રવેશ ન પામે અને તે છતાં પ્રકાશ reflect થઈને —પ્રતિબિંબિત થઈને આવે, આવી રીતિ અમદાવાદની મસીદોમાં પૂર્વે વપરાય છે. પ્રકાશ લાવવાની આવી રીત કોઈપણ જૈન મંદિરોમાં હજી સુધી માલુમ નથી પડી, પણ તે છતાં તેના જેવી કંઈક વ્યવસ્થા સાદહીના જૈન મંદિરમાં છે. આ મંદિરમાં મુખ્યપણે પ્રકાશ અંદરના મંડપોમાંથી આવતો હોવાથી સ્તંભોની જે વ્યવસ્થા કરવાથી પ્રકાશ આવે તેવું મુખ્યપણે આ મંદિરમાં નથી. આ ખંડોક અત્યારથી છાસઠ વર્ષ જૂનો છે તેથી આજ પ્રમાણે સાદહીમાં તે મંદિર જળવાય રહ્યું છે કે કેમ તે હું કહી ન શકું. સંભવતઃ જળવાય રહ્યું હશે.

૨૩ ચિતોડનો જૈન કીર્તિસ્તંભ. (પૃ. ૪૫૫ ટિ. ૪૪૪) પૃ. ૪૯૨

—સુપ્રસિદ્ધ ઓઝાજી કહે છે કે ચિતોડપર ‘લાખોટાની ખારી’ નામની ખડકીથી રાજટીલા સુધી સડક સીધી દક્ષિણુમા ગઈ છે. માર્ગમા પહેલાં ઢાખી બાજુ સાત માળવાળો જૈન કીર્તિસ્તંભ આવે છે કે જેને દિગંબર સંપ્રદાયના બધેરવાલ મહાજન સા (સાહ, શેઠ) નાયના પુત્ર જીજ્ઞાએ વિ. સં. ની ચૌદમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં બના-

ઘર્ષે શ્રીગુણરાજ સાધુ તનયાઃ પંચાષ્ટરત્નપ્રભે
ન્યાસ્યન્ત પ્રતીમામિમામનુપમાં શ્રી ઘર્ધમાનપ્રભોઃ ॥૯૧॥

×

×

×

પ્રાગ્વંશસ્ય લલામ મંડપગિરિં શોભાં નયન્નૈષ્ટિક-

પ્રષ્ઠઃ પ્રત્યહમષ્ટધા જિનપતેઃ પૂજાઃ સૃજન દ્વાદશ ।

સંઘાધીશ કુમારપાલ સુકૃતી કૈલાસલક્ષ્મીહૃતૌ

દક્ષં દક્ષિણતોડસ્ય સોદરમિવ પ્રાસાદમાદીધપત્ ॥૯૫॥

આ શાર્દૂલનો ભાવાર્થ પુરાતત્ત્વશ્રી ડી. આર. ભાંડારકરે
એવો મૂક્યો છે:- ‘પહેલાં તો આપણને ખબર મળે છે કે આ રચના
એટલે કે કીર્તિસ્તંભના પહેલાં પ્રથમ સંઘનાયક પ્રાગ્વંશ એટલે
પોરવાડ વંશના, ગિરિ જેવા મંડપની લક્ષ્મી આપતા એવા, અને-
જિનપતિની આઠ પ્રકારે યાર પૂજા હમેશાં કરતા એવા કુમારપાલે
આંધ્યો હતો’ (આજ કારણે મેં ટિ. ૪૪૪ માં તે પ્રમાણે જણાવ્યું
છે. પરંતુ આ ચિત્રપરિચય લખતાં પુનઃ વિચાર કરતાં આ ભાવાર્થ
ચુકવાળો લાગે છે. ને ખરે એ લાગે છે કે પ્રાગ્વંશના ભૂષણરૂપ
મંડપગિરિ-માડવગઢને શોભા આપતો એટલે તેનો નિવાસી નૈષ્ઠિ-
કમાં ઉત્તમ, જિનપતિની યાર પૂજા અષ્ટ પ્રકારે હમેશાં કરતો એવો
જે સંઘપતિ ધન્ય કુમારપાલ તેણે આની (મંદિર કે કીર્તિસ્તંભની)
દક્ષિણે એક ખીજે ભાઈ હોય તેવું ખીજું મંદિર બંધાવ્યું. આજ
રીતે પછીના શ્લોકમાં જણાવ્યું છે કે:-

ઊકેશવંશતિલકઃ સુકૃતોરુતેજા-

સ્તેજાત્મજઃ પ્રતિવસન્નિહ ચિત્રકૂટે

ચાચાહ્વયઃ સુજનલોચનદત્તચૈત્યં

ચૈત્યં ચ ચારુ નિરમીમપદુત્તરસ્યામ્ ॥૯૬॥

—ઉકેશ (ઓશવાલ) વંશના તિલક રૂપ સુકૃત રૂપી મહા
તેજવાળો તેજનો પુત્ર અહીં ચિત્રકૂટ (ચિતોડ) માંજ વસતો આત્યા
(નામનો હતો) તેણે આની ઉત્તરમાં સળંગનોનાં લોચનને ટાઢક
આપતું એવું સુંદર ચૈત્ય બંધાવ્યું.

૨૪ ચિતોડમાં ‘અષ્ટાપદ’ જૈનમંદિર—‘શૃંગાર ચાવડી’—
સિંગાર ચૌરી સં. ૧૫૦૫ યુ. ૪૯૩

—ચિતોડપર મહેસોની પાસે ઉત્તરે સુંદર કાતરણીવાળું એક નાનું મંદિર છે તેને સિંગાર ચૌરી (શૃંગાર ચૌરી)—શૃંગાર ચાવડી કહે છે. આના મધ્યમાં એક નાની વેદી પર ચાર સ્તંભવાળા છત્રી બનાવેલી છે. લોક કહે છે કે અહીં રાણા કુંભાની રાજકુમારીનો વિવાહ થયો હતો ને તેની આ ચૌરી છે. વાસ્તવમાં ઇતિહાસના ઇતિહાસના અંધકારમાં—અજ્ઞાનપણામાં આ કલ્પનાની સૃષ્ટિ થઇ છે કારણકે તેના એક સ્તંભ ઉપર કાતરેલા વિ. સં. ૧૫૦૫ (ઇ. સ. ૧૪૪૮)ના શિલાલેખથી વિદિત થાય છે કે રાણા કુંભાના ભંડારી (કાપાધ્યક્ષ) વેલાક કે જે સાહ કેલ્હાનો પુત્ર હતો તેણે શાંતિનાથનું આ જૈન મંદિર બંધાવ્યું અને તેની પ્રતિષ્ઠા ‘ખરતરગચ્છના જિનસેન (? જિનચંદ્ર) સૂરિએ કરી હતી. જે સ્થાનને લોકો ચૌરી બતાવે છે તે ખરી રીતે ઉક્ત મૂર્તિની વેદી છે અને સંભવ છે કે મૂર્તિ ચોમુખ (જેની ચારે બાજુએ એક એક મૂર્તિ હોય છે એવી) હોય. શૃંગાર ચૌરીની થોડે છેટે નવલખખા (નવકોઠા) નામનું સ્થાન છે. જુઓ પારા ૭૧૯ ને ટિ. ૪૬૬ માં જણાવેલાં પ્રમાણ.

૨૫ ગિરનારપરની સંગ્રામ સોની (? સમરસિંહ)ની હંક (સં. ૧૪૯૪) યુ. ૪૯૬

—સંગ્રામ સોની કાણુ ને ક્યારે થયા તેને માટે વિશ્વસ્ત પ્રમાણોની ખોટ છે અને અમે તેમના સંબંધી આ ગ્રંથમાં કંઈ જણાવ્યું નથી તેથી જે કંઈ ઉપલબ્ધ થાય છે તેનો વિચાર કરીશું. આ સંગ્રામસોની તે સમરાશાહ કે જેણે શત્રુંજયનો ઉદ્ધાર કર્યો તે સાથે ભેળવી દેવાના નથી. તે એક ભિન્ન વ્યક્તિ લાગે છે. ગિરનાર સંબંધી દેવચક્રધ્રસંખેવો (ગદ્યપ્રાકૃત), જિનપ્રત્નસૂરિકૃત ઉજ્જયન્તસ્તવ (સં.) અને શ્રી દૈવતકલ્પ (ગદ્ય પ્રાં.), શ્રી ઉજ્જયન્ત મહાતીર્થકલ્પ (પ્રા. ગદ્ય), અને તથા ધર્મધોષસૂરિકૃત શ્રી ગિરિનારકલ્પ (સં. ગદ્ય) કે જે

સર્વ પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્ય સંગ્રહના પરિશિષ્ટ તરીકે પ્રગટ થયેલ છે તેમજ ત્યાં પ્રકટ થયેલ વસ્તુપાલતીર્થયાત્રાવર્ણનમાં તથા તેની અંદરના વિજયસેનસૂરિકૃત રેવંતગિરિ રાસુમાં કયાંયપણુ સંગ્રામ કે સમરસિંહ સોનીનો ઉલ્લેખ નથી. એટલે તં ધર્મધોષસૂરિ સુધીમાં તે થયા નહોતા એમ કહી શકાય. પ્રથમ તં સોમસુંદરસૂરિના શિષ્ય પ્રશિષ્યમાંના એક હેમહંસગણિએ ત. રત્નશેખર સૂરિના રાજ્યે (સં. ૧૫૦૨થી ૧૫૧૭ વચ્ચે) ગિરનાર-ચૈત્ર અવાહી ગૂર્જરાતીમાં રચી છે (પ્ર. પુરાતત્ત્વ ૧-૩ પૃ. ૨૯૨) તેમાં એસવાલ-સોની સમરસિંહ-માલદેવનો (સંગ્રામસિંહનો નહિ) ઉલ્લેખ આવે છે:-

સમરસિંહ-માલદેવ તણુ ઉદ્ધાર નિહાલઉ
મંડપિ મંડિય અતિ વિસાલ ચઢિવીસ જિણુલઉ. ૬

x

x

x

x

ધન ધન સોની સમરસિંહ માલદે વ્યવહારિય
જેહિં કલ્યાણુત્રય-વિહાર-ઉદ્ધાર કરાવિય
ચિહ્ન દિસિ ત્રિહ્ન ભૂમીહિં મૂલનાયક તિહાં બાર
કાસગિ રહિઆ પ્રથમ ભૂમિ સિરિ નેમિકુમાર
ધડતાં જસુ આતલિ અંજલિઈ સવે ટલંતા રોગ
સેવિઉ સ્વામી પૂરવધ્ નિરમાલડીએ અતુદિન ભોગસંયોગ ૨૫ ? (૨૧)
દિકખ-નાણુ-નિવ્વાણુ તિહાં સિરિ સોહધ હધત્ર
જીરણુ પ્રતિમા વામ પાસિ ધુરિ તાસુ સનાત્ર
મંડપ સયલ વિસાલ મેધમંડપ રહિઆલઉ
ત્રિહ્ન દિસિ ભદ્રતણુ પ્રસાદ બાવન્ન જિણુલહિ
એસવંસિ શ્રી સમરસી માલદેવિ મનરંગિ
સંવત ચઢિદ ચુરાણુવધ્ નિરમાલડીએ ઉદ્ધરિઉ ઉતંગ. ૨૬ ? (૨૨)

આ પરથી જણાય છે કે એસવંશના સોની સમરસિંહ-માલદેવ નામના વ્યવહારી-વણિકેએ સં ૧૪૯૪માં (એટલે કવિનાજ કાલમાં) કલ્યાણુત્રય વિહારનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો હતો. ચારે બાજુ ત્રણ

ભૂમિ. વિશાલ મંડપ-મેઘમંડપ રળીયામણો છે. ખીજાં ત્રણ મંદિરો ભદ્ર જાતનાં હતાં ને બાવન બિણ્ણાલય હતાં. (ચાર દ્વારવાળા મંદિરના ફરતાં-મુખ્ય દરવાજા સિવાય બાકીના એ ત્રણ દરવાજાઓની સન્મુખ-ખીજાં ત્રણ મંદિરો હોય તેને 'ભદ્ર' પ્રાસાદ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રવાડીની જૂની પ્રત મને પ્રાપ્ત થઈ છે.) આ ઉધ્ધારમાં આસપાસ ત્રણ દહેરાવાળો ભદ્ર જાતનો પ્રાસાદ પોતે કરાવેલો લાગે છે, અને તેથી તેને સમરસિંહ-માલદે સોનીની ટુંક સં. ૧૪૯૪માં થયેલી કહી શકાય. અત્યારે જે મંદિર સંગ્રામસોનીનું કહેવામાં આવે છે તેનું વર્ણન આને મળતું આવે છે. તે ટુંકનું દેડે પ્રાચીન છે. રંગમંડપ સુંદર છે, તેની ઉપર બેઠક છે. ગર્ભાગાર પણ વિશાળ છે. તેની ભમતીમા ત્રણ દેરાસર છે. જેમ્સ બર્નેસ કહે છે કે સ્વરામ સોની ૧૬ મા સૈકાના પાછલા અર્ધ ભાગમાં થયો છે (તે યથાર્થ નથી). શેઠ પ્રેમાભાઈ હેમાભાઈએ આશરે ૧૮૪૩માં આ ટુંક સમરાવી છે. આ દેડે ગિરનાર પર સૌથી ઉંચું લાગે છે. હમણાં મૂર્તિ-પ્રતિમાઓના ધણા હેરફેર થઈ ગયા છે.

સંગ્રામ સોની સંબંધી વૃદ્ધ પૌશાલીય પદ્માવલીમાં કહેલું છે કે 'શ્રી ઉદયવલ્લભ સૂરીશ્વરપદ્મે શ્રી જ્ઞાનસાગરસૂરિ ગુરવઃ કથંભૂતાઃ ? સત્યાર્થાઃ, શ્રી વિમલનાથ ચરિત પ્રમુખાનેક નવ્ય ગ્રન્થ લહરી પ્રકટનાત્ સાર્થકાહ્વા યેષા શ્રી જ્ઞાનસાગર સૂરીણાં મુખ્યાત્ મંડપદુર્ગ નિવાસી વ્યવહારિવર્યઃ પાતશાહિ શ્રી ખલચી મહિમ્મદ ગ્યાસદીન સુરત્રાણુ પ્રદત્ત 'નગદ્દભલિક' બિરુદ્ધરઃ સાધુ શ્રી સંગ્રામ સૌવર્ણિક નામા સવૃત્તિં શ્રીપંચમાંગં શ્રુત્વા ગૌયમેતિ પ્રતિપદં સૌવર્ણિકકે-મમુચત્ । પટત્રિંશતસહસ્ત્રપ્રમાણાઃ સુવર્ણટંકકાઃ સંજતાઃ, યદુપદેશા-તદ્ દ્રવિણુવ્યયેન માલવકે મંડપદુર્ગ પ્રભૃતિ પ્રતિનગરં ગુર્જરધરા-યામણુહિલ્લપુર પત્તન-રાજનગર-સ્તંભતીર્થ-ભૂગુકચ્છ પ્રમુખં પ્રતિપુરં ચિત્કોશ મકાર્પીત્ । પુનર્ચદુપદેશાત્ સમ્યક્ત્વ સ્વદાર સતોષ વ્રત વાસિતાન્તઃકરણેન વન્ધ્યાવ્રતરુઃ સક્ષીયકે । તથાહિ...'

—આ પરથી જણાય છે કે વૃદ્ધપૌશાલિક-વૃદ્ધ કે બૃહત્ તપા-
ગચ્છના ઉદયવલ્લભસૂરિના શિષ્ય જ્ઞાનસાગરસૂર કે જેમણે વિમલ-
નાથ ચરિત (જુઓ પાના ૭૧૯) પ્રમુખ અનેક નવ્ય ગ્રંથો રચી
પોતાનું નામ સાર્થક કર્યું હતું તેમના મુખ્યથી-આદ્યશાહશ્રી ખિલચી
મહિમ્મદ ગ્યાસદીન સુલતાને આપેલી ‘નગદલમલિક’ પદવીના ધારણ
કરનાર માંડવગઢવાસી વણિકશ્રેષ્ઠ સંગ્રામ સોનીએ ભગવતી નામનું
પાંચમું અંગ સદીક સાંભળીને તેમાં જે ગાયમ-ગૌતમ એ શબ્દ આવતાં
એક સુવર્ણટંક-સોના મહોર આપી એમ ૩૬ હજાર સોનૈયા થયા
તે, તેમના ઉપદેશથી માલવામાં માંડવગઢ આદિ દરેક નગરમાં અને
ગૂર્જરધરામાં આજુહિલપુર પાટણ, રાજનગર, ખંભાત, ભરૂચ આદિ
દરેક નગરમાં જ્ઞાનભંડાર કરાવ્યા અને જેના ઉપદેશથી તેણે સમ્ય-
કત્વ અને સ્વસ્ત્રીસંતોષવ્રતથી વિશુદ્ધ મનવાળા થઈને વંદ્ય આત્ર
વૃક્ષને સફલ કર્યું હતું. (પછી તે આત્રવૃક્ષની કથા કહી છે અને
ગૂર્જરાતના દરિદ્ર બ્રાહ્મણે માંડવગઢમાં આવી તેની સ્તુતિ કરતાં
પોતાનાં આભૂષણો ને લાખ રૂ. દાન કર્યું તે વાત જણાવી છે-ગિર-

જ ખૂબીની વાત એ છે કે આવીજ વાત રત્નમંદિર ગણિએ પોતાના
ઉપદેશ તરંગિણી ગ્રંથમાં (પૃ. ૧૧૫-૬ લાખાં. લી મા.) અને પેથડના
અન્નિરચે રચેલ સુકૃતસાગરમાં (પૃ. ૧૧૦-૧ આ. સલા) પેથડશાહ-ધર્મ-
ધોષ સૂરિના સંબંધે નોંધી છે:—

‘શ્રી ધર્મધોષસૂરિજીના ઉપદેશથી પેથડશાહે તેમના મુખ્યથી (તેમના શિષ્ય
મુનિના મુખથી સુ. સા.) અત્યારે અંગે સાંભળવા માંડ્યાં, તેમાં પાંચમા અંગ
મધ્યે (પાંચમું અંગ સાંભળવા માંડ્યું ને તેમાં સુ. સા.) જ્યાં જ્યાં ‘ગાય-
માએ’ એવી રીતનો શબ્દ આવતો ગયો, ત્યાં ત્યાં તે નામથી આનંદ પામીને
દરેક નામે તેણે એકેક સોનામહોર મુકી અને એવી રીતે તેણે છત્રીસ હજાર
સોના મહોરોથી તે આગમની પૂજા કરી, અને તે દ્રવ્યથી તેણે સર્વ શાસ્ત્રો
લખાવીને હાથકચ્છાદિક દરેક શહેરોના ભંડારમાં (સાત મોટા ભંડારમાં સુ. સા.)
રાખ્યાં. (તે સર્વ પુસ્તકોને માટે પદ્મસૂત્ર, રેશમી દોરાનું વેષ્ટન અને સુવર્ણ-
ણીની પાટલીઓ કરાવી તે મંત્રીએ પોતાનું ધન કૃતાર્થ કર્યું. સુ. સા.)

નાર ગદ્ય પ્ર૦ હંસવિજય જૈન શ્રી લાયબ્રેરી અમદાવાદ). આ પદ્મ-
વલીની સાલની માહિતી નથી, પરંતુ આમાં પણ સંગ્રામ સોનીએ
ગિરનાર પર મંદિર બંધાવ્યું કે ઉદ્ધાર કર્યો તેનો કિચિન્માત્ર ઉલ્લેખ
નથી. જ્ઞાનસાગરસૂરિના સમય સં. ૧૫૧૭થી ૧૫૫૧ સુધી તેમના
અતિષ્ઠાલેખ પરથી નિશ્ચિત છે, તે દરમિયાન સંગ્રામસોની થયા ગણાય.
ઉપરોક્ત સમરસિંહ ને આ સંગ્રામસોનીના નામના સેળભેળ થવાને
લીધે સમરસિંહને બદલે સંગ્રામ સોની થઇ ગયું લાગે છે.

પ્રસિદ્ધ ભાતુચંદ્ર ઉપાધ્યાયના શિષ્ય ઋદ્ધિચંદ્રે સંગ્રામસોનીનો
૨૦ કડીનો ટુંકો રાસ રચ્યો છે તેમાં વાઝીઆ આંબાના ફળ્યાની
એકંજ વાત જણાવી છે; બ્યારે તે અને શાસ્ત્ર લખાવવાની વાત
શીલવિજયે સં. ૧૭૪૬-૪૮માં રચેલી તીર્થમાલા (પ્રા. તીર્થમાલાસંગ્રહ
પૃ. ૧૧૨)માં જણાવી છે:—

નયરી અવંતી આગલી વલી, માંડવગઢ દીપ્તિ મહાબલી
શ્રી સુપાસ સેવું જિનરાય, આદિ વીરના પ્રણમું પાય. પર
એસવંશ અનોપમ નામ, સંગ્રામ સોની એણિ ઠામ,
શીલિ સદ્ગત કર્યો સહકાર, બહુ જસવાદ લલો સંસારિ. ૫૩
જિણિ સિદ્ધાંત સુણી ભગવતી, હેમમુદ્રા મેહેલી દોપતી,

છત્રીસ સહસ ગૌતમનિં નામિ, શાસ્ત્ર લિખાવ્યા પુન્યનિ કામિ. ૫૪

જ્ઞાનસાગરસૂરિના વ્યાખ્યાન અને ઉપદેશથી સંગ્રામસોનીએ
અર્ચેલ સોનીયાની વાત વીરવંશાવલી (જૈન સા. મંજીશિક્ષક ખંડ ૧
-૩ પૃ. ૫૬)માં તેનો લેખક પોતાના પૂર્વજ સોમસુંદરસૂરિથી થઈ
એમ કહે છે. તેનો સાર એ છે કે—

ગૂજરાતના વઢીયાર ખંડના લોલાહા ગામના પ્રાગ્યાટ અવટ કે
સોની સંગ્રામ સપરિવાર માંડવગઢમાં જઈ ત્યાં વ્યાપારદિથી સારી
સંપત્તિ મેળવી પાદશાહ ગ્યાસુદ્દીનનો મંત્રી થયો. ત્યાં ત. સોમસુંદર
સૂરિ આવતાં તેમના ભગવતીસૂત્રના વ્યાખ્યાનમાં દરેક ‘ગાયમા-
ગૌતમ’ એ શબ્દ આવતા એક સોનીયો—કુલ છત્રીસહજાર સોનીયા

આખ્યા ને તે શુરુના ઉપદેશથી તે દ્રવ્યને તથા એક લાખ હજાર સોનૈયાને જ્ઞાનખાતામાં એટલે વિ. સં. ૧૪૫૧ માં કલ્પસૂત્ર અને કાલકસૂરિ કથા સચિત્રિત મુવર્ણાક્ષરે તથા રૂપાક્ષરે લખાવી સકલ સાધુઓને લાળુવા આપવામાં ખર્ચ્યા અને કેટલીક પ્રતો જ્ઞાનકોશમાં સ્થાપી. માંડવગઢમાં સુપાશ્વપ્રાસાદ, મગસીતીર્થમાં મગસીપાશ્વનો ખિંબપ્રાસાદ સં. ૧૪૭૨ માં સ્થાપેલ. ભેધ, મંદસોર, બ્રહ્મંડલ, સામલીયા, ધાર, નગર, ખેડી, ચંદ્રાઉલી-ચંદ્રાવતી પ્રમુખ નગરમાં તેણે સત્તર પ્રાસાદ કરાવ્યા ને સોમસુંદર સૂરિએ તમામ પ્રતિષ્ઠિત કર્યાં. એકાવન મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો '—આમાં આંખો ફળવાની પણ હકીકત છે. આમાં ઘણો વિસ્તાર છતાં ને સોમસુંદરસૂરિને સંબંધ છતાં સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય કે જે તે સૂરિના જીવનવૃત્તાંત રૂપેજ રચાયેલું છે તેમાં એક પણ શબ્દ નથી; વળી પ્રસ્તુત ગિરનાર પરના સંગ્રામ સોનીના કહેવાતા મંદિર સંબંધી આ વીરવંશાવલીમાં પણ કંઈ ઉલ્લેખ નથી. તેથી અમારું અનુમાન તે સમરસિંહ—માલદેવનું મંદિર હોવાનું ખરું હોય એમ જણાય છે. સંગ્રામ સોની પણ ઐતિહાસિક ભિન્ન વ્યક્તિ જણાય છે કે જેણે ઘણું દ્રવ્ય પુસ્તક લખાવવામાં ખર્ચ્યું છે.

૨૬ જામનગરનું જિનમંદિર સં. ૧૬૭૮ (પારા ૮૨૮) પૃ. ૪૯૭—લાલજી વંશીય ઓસવાલ વર્ધમાન અને પદ્મસિંહ એ બે ભાઈઓએ પ્રાયઃ આ મંદિર કરાવેલું છે; પ્રતિષ્ઠા અંચલગચ્છના કન્યાણુસાગર સૂરિએ સ. ૧૬૭૮ માં કરી. તે સૂરિનો રાસ તેમના શિષ્યના પ્રશિષ્ય ઉદયસાગરસૂરિએ સં. ૧૮૦૨ માં રચ્યો છે, (પ્ર. કચ્છવરાડીયાવાલા શાહ ઘેલાભાઈ તથા દેવજીભાઈ માણેક) તેમા ઢાલ ૧૪મીથી ૨૭, ૨૯ મી પછીના દુહા, ૩૨મી ઢાલ પછી ઢાલ ૪૦ સુધીમા આ બંને ભાઈના જીવનવૃત્તાંત વિસ્તારથી આપેલ છે. લાલજી તે પારકર દેશના પરમાર રાજા રાવજીનો પુત્ર હતો ને તેને અં. જયસિંહસૂરિ (સં. ૧૨૩૬ થી ૬૮) એ દુષ્ટ રોગથી મુક્ત કરતાં સરત પ્રમાણે રાવજી

જૈનધર્મી થયો. તેની ચૈદ પેઢી ગયા પછી અમરશી કૃત્ત-આરી-ખાણામાં થયા તેને વર્ધમાન નામનો પુત્ર સં. ૧૬૦૬ આ. શુ. ૫ ને દિને અને પદમસી નામનો પુત્ર સં. ૧૬૧૭ માં થયો. પછી બંને મહાકાલીના પ્રતાપે શ્રીમંત થઈ ભદ્રાવતીમાં ગયા ને ત્યાં ચીનદેશ સાથે સાકર રેશમ અને અપ્રીણનો વેપાર કર્યો. ત્યાંથી કલ્યાણસાગર સ્થરિના ઉપદેશથી શત્રુંજયનો સંઘ બંનેએ કાઢ્યો. નાવમાં નામના બંદર આવી રણ ઉતરી નવાનગર આવતાં તેના રાજાએ ત્યાં તેઓ આવાસ કરે તો પોતે વેપારમાં અધુરું દાણ લેશે એમ કહ્યું. ત્યાંથી નીકળી શત્રુંજય પહોંચી જત્રા કીધી ને ત્યાં ગુરના ઉપદેશથી બે પ્રાસાદનું ખાત સં. ૧૬૫૦ માગ ૦ વદ ૯ ને દિને કર્યું. સાથે આવેલ નવાનગરના નાગડગોત્રી રાયસીએ પણ એક જિનપ્રાસાદનું વદ તેરસને દિને ખાત કર્યું. પછી એક માસે નવાનગર આવી ત્યાંના રાજાના આગ્રહથી ત્યાં પાંચહજાર ગ્રાસવાલ સાથે રહ્યા. સંઘમાં ૩૨ લાખ કોરી ખર્ચી.

નવાનગરમાં બંને લાઇએ જખરો વેપાર કરી ૧૫ વર્ષમાં ખૂબ નાણું મેળવ્યું. પછી સં. ૧૬૬૮ માં ત્યાં જિનમંદિરનું ખાત કર્યું (આ. શુ. ૫). હસો કારીગરો કામે લગાડ્યા. દશહજાર મહોર આપી રાજા પાસે જગ્યા લીધી. તે મંદિરનું શિખર પૂરું થયું. સલાટોએ લાંચ લઈ તે ઉંચા મંદિરનું શિખર જોટલું ઉંચું જોઈ એ તેટલું ન કર્યું. ભમતીની દહેરી અર્ધી થઈ હતી ત્યારે ગુરને બોલાવી તેમાં શાંતિજિનની ત્રણ મૂર્તિ સં. ૧૬૭૬ ના વૈ. શુ. ૩ દિને સ્થાપી. વળી રાજસીના બંધુ નેણસીએ રાજસીમંદિર બંધાવી તેમાં ભેળવી દીધું ને તેમાં ચોમુખ સંલવદેવ સ્થાપ્યા. પછી વર્ધમાન ને પદ્મસિંહ બંને ગુરને લઈ પાલીતાણાનો સંઘ લઈ ગયા ને ચાર લાખ કોરી ખર્ચી. સં. ૧૬૭૬. ત્યાંથી નવાનગર આવી સં. ૧૬૭૮ ના વૈ. શુ. ૫ દિને જિનમંદિરની ભમતીની વર્ધમાનશાએ પ્રતિષ્ઠા કરી.

નવાનગર રાજાના હડમત ઠાકર નામના ખજાનચીએ રાજ

પાસે નવહજાર કોરીની ચીઠી વર્ધમાનશાપર લખાવી તેમાં બે મીંડા પોતે ઉમેરી નવલાખની ચીઠી વર્ધમાનશાના હાથમાં આપી. પરાંતમાં નવહજાર એટલે મુંઝાયા. રાજ અંતઃપુરમાં હોધ ન મળ્યો. રસ્તામાં એક જોગીએ ચિત્રાવેલી આપી ને તેથી નવલાખ તોલી આપી. પછી બંને બંધુઓ આ રાજ્યમાં રહેવું સારું નહિ એમ કરી પ્રજાતે ચાર હજાર ઓસવાલને સાથે લઈ ભદ્રાનગરી તરફ ચાલ્યા. રાજ્યએ ઘણા માણસ પાછા બોલાવવા મોકલ્યા પણ તેનું ન માનતા કચ્છ ગયા. રણુમલ્લ રાજ્યએ માન આપ્યું ને ભદ્રાવતીમાં રહ્યા. પછી પાવાગઢમાં જઈ મહાકાલીના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો. સં. ૧૬૮૨ માં ભદ્રાવતીમાં રત્નાદિતી અનેક પ્રતિમાઓ ભરાવી. બે લાખ ખરચી આગમ ગ્રંથો લખાવી ગુરૂના ભંડારમાં રાખ્યા. ભદ્રાવતીના પ્રાચીન પ્રાસાદ (પાર્શ્વનો-સંપ્રતિ રાજ્યએ બંધાવેલ કહેવાતો)નો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો. નવાનગરના મંદિરના ખર્ચ માટે નવ વાડી ને ચાર ખેતર આપ્યાં. ગિરનારપર નેમિ મંદિરનો, તારંગામા અજિતમંદિરનો, આખૂપર વિમલવસહિનો ને વસ્તુપાલ તેજપાલનાં મંદિરોનો ઉદ્ધાર કર્યો. સંમેતશિખરપર પાદુકા બંધાવી. શત્રુંજયપર ધ્વજ ચડાવી દેવદ્રોવ્યમાં બે લાખ કોરી આપી. વૈભાર, ચંપા, કાકંદી, પાવાપુરી રાજગૃહી, વાણારસી, હસ્તિનાપુર વગેરેની જત્રા કરી બે વર્ષ ગાળી ભદ્રાવતી આવ્યા. સં. ૧૬૮૫ માં અમરસાગરને સૂરિપદ અપાયું તેનો ઉત્સવ કર્યો. સં. ૧૬૮૮ માં વર્ધમાનશાનો સ્વર્ગવાસ થયો. દાહસ્થલે છત્રીવાલી દહેરી કરી ત્યાં શાંતિનાથ ચરણો સ્થાપ્યાં. પદ્મ-સીએ વહુઓમાં કુસંપનાં બીજ જોઈ સંપત્તિના ભાગ પોતાના ને પોતાના ભાઈના પુત્રોમાં વહેંચી દીધા. ચિત્રાવેલ પણ ચાલી ગઈ. મારીવાયુ જલપ્રલયથી ભદ્રાવતીનો નાશ સંવત ૧૬૮૯ માં દૈવી-કાપથી થયો ને પદ્મસિંહ પુત્રો સહિત માડવી જઈ વસ્યા ને વર્ધમાનના પુત્રો ભુજમાં જઈ વસ્યા.

પદ્મસિંહે વર્ધમાનશાનું મરણ થયા પછી તેમનો મરૂ ભાષામાં

ગદ્યબંધ પ્રબંધ ચોપડામાં લખાવ્યો, તેમજ મેરુજી નામના ચરણે પોતાની બાપામાં તેના મંબંધમાં સાતસો કવિત કથા. વર્ધમાનના પુત્ર જગદ્દેના કહેવાથી કલ્યાણસાગરચરિત્રે વર્ધમાન શેઠનું સંસ્કૃતમાં ચરિત સ્વશિષ્ય અમરસાગરજીને રચવા કહ્યું કે જેણે સં. ૧૬૬૧ આ. શુ. ૭ મે રચી સંપૂર્ણ કર્યું. આ બધાં ચરિત્રોનો સાર લઈ આ રાસ રચવામાં આવ્યો છે તેથી તેમની હકીકતો ઐતિહાસિક છે. વળી તે રાસમાં પ્રસ્તુત મંદિર સંબંધી જણાવ્યું છે (લાલ ૫૧ મી પછીના દુહામાં) કે:—

સં ૧૭૨૫ માં મુસલમાનોની ફોજ હાહારમાં આવતાં નવાનગરના શ્રાવકોએ બધાં મંદિરોની પ્રતિમા ઉથાપી ભોંયરામાં ભંડારી દીધી. (સોરઠના ફોજદાર કુતુબુદ્દીને નવાનગર હાથ કરી તેનું નામ ઈસલામનગર પાડી તેને ખાલસા સરકાર સાથે જોડી દીધું. ગૂજરાતના સુબા જોધપુરના જસર્વતસિંહે જામ તમાચીને સં. ૧૬૭૩ માં માદી પાછી અપાવી પણ ઔરંગઝેબ જીવતો રહ્યો ત્યાં સુધી નવાનગર મુસલમાનોના હાથમા રહ્યું. ઈ સ. ૧૭૦૬ માં જામ રાય-સિંગ ગાદીએ બેઠો પણ ત્યારપછી ધણાં વર્ષ સુધી મુસલમાનોનો ત્રાસ રહ્યો. કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ પૃ. ૪૫૭-૪૫૮). આથી મંદિરો ઉજાડાં જેવાં સં. ૧૭૮૭ સુધી રહ્યાં. તે દરમિયાન મુસલમાનોએ જિનમંદિરોનાં દારો તોડી તેમાં ધણીવાર માલ ભર્યો. વર્ધમાનના વંશજ તલકશી શાહે સં. ૧૭૮૮ આ. શુ. ૭ ગુરૂએ પુનઃ પ્રતિમા-માઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવી બધાં મંદિરો સમરાવ્યાં.

આ બંને લાઈઓનાં વૃત્તાંત ઉક્ત રાસ છપાઈ પ્રસિદ્ધ થયો તે પહેલાં પંડિત (લાલ સ્વ.) હીરાલાલ હંસરાજે શ્રી વિજયાનંદાબ્યુદય કાવ્યમાં પૃ. ૩૬૨-૬૫ ઉપર આપેલ છે કે જે શ્રીજિનવિજયે પ્રાચીન લેખસંગ્રહ ભાગ ૨ ના લેખ નં. ૨૧ ના અવલોકનમાં ઉતારી લીધેલ છે.

૨૭ શત્રુંજયપરનું મુખ્ય આદિનાથ મંદિર. પૃ. ૫૦૪

—આ મંદિરનો સવિસ્તર ઇતિહાસ વાંચવો હોય તો જુઓ શ્રી જિનવિજય સંપાદિત ‘શત્રુંજય તીર્થોદ્ધાર પ્રબન્ધ’ પરની તેમની પ્રસ્તાવના પૃ. ૨૭ થી ૩૭. શત્રુંજય સંબંધી જુઓ ધનેશ્વરસૂરિકૃત શત્રુંજય માહાત્મ્ય, ત. ધર્મઘોષસૂરિકૃત પ્રાકૃત શત્રુંજયકલ્પ. વર્તમાનમાં મુખ્ય મંદિર જે છે તેનું આ ચિત્ર છે. તેનો ઉદ્ધાર ગુર્જર મહામાત્ય, બ્રહ્મ (સંસ્કૃત વાગ્બટ) મંત્રી દ્વારા થયો. સં. ૧૨૧૧ (પારા ૩૮૪ પૃ. ૨૬૯) તે માટે પ્રબંધ ચિંતામણીમાં પૂરો વૃત્તાત આવ્યો છે. પછી તેની પ્રતિમાનો ભંગ સં. ૧૩૬૯માં મુસલમાનોના હાથે થયો તેથી તેનો પુનઃઉદ્ધાર સમરસિંહ-સમરાશાહે સં. ૧૩૭૧ માં કર્યો (પારા ૬૧૯ થી ૬૨૨ પૃ. ૪૨૫ થી ૪૨૭). તેણે સ્થાપિત કરેલી મૂર્તિનો ભંગ વળી મુસલમાનોએ કર્યો ને તે ખંડિતરૂપમાં ધણો વખત રહી, પછી કર્મશાહે સં. ૧૫૮૭ ચૈત્ર વદિ ૬ રવિને દિને ઉદ્ધાર કર્યો. (જુઓ પારા ૭૩૨ થી ૭૩૫). આ મુખ્ય દેવળ જે માળનું અને ‘ઉંચા શિખરવાળું’ છે. તેની આસપાસ નાની નાની દહેરીઓ આવી રહેલી છે કે જે જૈન દહેરાની ખાસ ખાસીયત જણાય છે.

૨૮ શત્રુંજયપરનાં જૈન મંદિરોનું વિહંગાવલોકન. પૃ. ૫૦૫

—આ ચિત્ર સને ૧૮૬૬ લગભગ લેવાયું છે ને ‘આર્કિટેક્ચર ઍન્ડ અહમદાવાદ’ ના પુસ્તકમાં પહેલા પાને પ્રસિદ્ધ થયું છે. તેમાં આખો ગઢ જોઈ શકાય છે અને તેની અંદર અને બહારનાં મંદિરોના શિખરો દેખાય છે એ પરથી તે પર્વત જાણે ‘The City of Temples’—મંદિરોનું એક નગર બની ગયું હોય નહિ એમ સ્પષ્ટ દીસે છે. તે મંદિરો તપાસતાં જુદા જુદા શતકોની શિલ્પકળાનાં જીવંત નમુનાઓ સાંપડે છે. જુલાર્ધના ૧૯૦૬ ના Dawn નામના માસિકમાં એક વિદ્વાન બંગાલી મહાશયે લખ્યું છે કે :—

The Jainas choose wooded mountains and the most lovely retreats of nature for their places of pilgrimage and cover them with exquisitely carved shrines in white marble or dazzling stucco. Their contribution to Indian Art is of the greatest importance and India is indebted for a number of its most beautiful architectural monuments such as the splendid temples of Abu, Girnar and S'atrunjaya in Gujrat.

અત્ર દહેરાના સમૂહની આસપાસ એક ઉંચી દિવાલ આઘેલી છે, તેને 'ગઢ' કહે છે. તે દહેરાના સમૂહોના અમુક રીતસર ભાગો કયાં છે કે જેને 'ટુંક' કહે છે. તેમાં મુખ્ય મંદિર આદીશ્વરની ટુંક ઉપરાંત આઠ ટુંકો છે તેનો પરિચય 'શત્રુંજયપરનાં જૈન મંદિરો પૃ. ૬૭૪' એ ચિત્ર માટે લખતા આપીશું.

૨૯ શ્રી સુમતિનાથની ધાતુ-મૂર્તિ સં. ૧૫૧૨ રાજગૃહ. પૃ. ૫૧૨.

—આ એક સુંદર મૂર્તિ છે અને તે વખતની—સોળમા સૈકાના પ્રારંભના મૂર્તિનિર્માણનો નમુનો છે. હાલ તે રાજગૃહના ગામના મંદિરમાં પંચતીર્થી તરીકે છે ને તેની પાછળ કોતરેલ લેખ નીચે પ્રમાણે છે:—

‘સંવત્ ૧૫૧૨ વર્ષે વૈશાખ સુદિ ૧૩ ઉદેશ સા. ભાદ્ર ભાર્યા ભરમાદે પુત્ર સા. નાયક ભાર્યા નાયકદે કદેક પુત્ર સા. અદાકેન ભા. સોનાઈ બ્રાત્ર સા. જોગાદિ કુટુંબસુતેન શ્રી સુમતિનાથ ધિયં કારિતં પ્રતિષ્ઠિતં શ્રી મુરિભિઃ ॥ વદલી વાસ્તવ્યઃ ॥ શ્રી ॥ (નાહર ૨, નં. ૧૮૪૩)

૩૦ પ્રસિદ્ધ થાલુકશાહની પ્રશસ્તિ—સોદયા મંદિર સં. ૧૬૭૫ (પારા ૮૪૬) પૃ. ૫૧૩

—લોદ્રવામાં મૂળ મંદિરના ડાબી બાજુના ઉત્તર દિશાના મંદિરમાં મૂલનાયકજીની શ્યામ પાષાણની ધણી મનોરુ સહસ્ત્ર રૂણવાળી મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠિત છે તેની ચરણ ચોકી-પાસન પર આ લેખ કેતરેલો છે:—૧ સં. ૧૬૭૫ માર્ગશીર્ષ સુદિ ૧૨ તિથૌ ગુરૌ ભાંડશાલિક સા. શ્રીમાલ ભા. ચાંપલદે પુત્રરત્ન થાહરૂકેણ ભાર્યા કનકાદે પુત્ર હરરાજ મેધરાજદિયુજ શ્રી ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ બિગ્ન કાં ૦ પ્ર ૦ ચ યુગ-પ્રધાન શ્રી જિનસિંહ સૂરિ પદ્મ પ્રભાકર ભ ૦ શ્રી જિનરાજસૂરિભિઃ પ્રતિષ્ઠિતં । (પછી ઉપર જણાવ્યું છે કે:) ॥ શ્રી લોદ્રવા નગરે । શ્રી બૃહત્પરતર ગચ્છાધીશૈઃ ॥ (નાહર ૩, નં. ૨૫૭૨) જીઓ ચિત્ર નં. ૪૦.

૩૧-૩૨ શિલ્પકલાનો નમુનો-પત્થરની બે મૂર્તિઓ જેસલમેર સં. ૧૫૮૩ પૃ. ૫૨૦

—આ ચિત્ર શ્રીપૂર્ણચંદ્ર નહારથી સંગૃહીત જૈનલેખ સંગ્રહ-જેસલમેર (તૃતીય ખંડ)ની ભૂમિકામાં પૃ. ૩૩માં મૂકેલું છે. તેમાં ‘શિલ્પકલા’ સંબંધી લખતાં તેઓ જણાવે છે કે ‘વિશેષતા તો એ છે કે આ સ્થાન (જેસલમેર) આટલું દુર્ગમ હોવા છતાં પણ ત્યાં ભારતના શિલ્પકલામાં કુશલ કારીગરો દ્વારા જે મંદિર વગેરે બનાવાયેલાં છે તે કેવલ ત્યાંના ધનાઢ્ય લોકોની ધર્મપરાયણતા અને શિલ્પ પ્રેમનું જવલંત ઉદાહરણ છે. ત્યાંની મનોરુ શિલ્પકલાના બે નમુના આ આપેલાં છે. પાષાણમાં કેટલા નૈપુણ્યથી શિલ્પીએ એ મૂર્તિઓ બનાવી છે તે ચિત્રોના ભાવથીજ અનુભવવામાં આવશે. પાઠક એ પણ જોશે કે ત્યાંના શ્રી શાંતિનાથજીના મંદિરના ઉપરનું દૃશ્ય કેટલું સુંદર છે!’ વગેરે.

૩૩ ‘જગદ્ગુરુ’ શ્રી હીરવિજયસૂરિ મૂર્તિ. પૃ. ૫૪૪

—આ મૂર્તિ હીરવિજયસૂરિનું આબેહુબ ચિત્ર નથી, પણ એક મહાન આચાર્ય સ્વર્ગસ્થ થાય ત્યારપછી તેના સ્મારક તરીકે એક બે વર્ષમાં ધડાવેલી મૂર્તિ છે કે જે પહેલાં ખંભાતમાં હતી અને પાછળથી તેના પર ખાસ લેખ કેતરેલો હોવા છતાં તે જોયા કે

જોવરાવ્યા વગર ગૌતમસ્વામીની મૂર્તિ ગણીને મહુવામાં આવકો લઈ આવ્યા ને હાલ તેના મુખ્ય મંદિરના મુખ્યમંડપની પાસેના ભાગમાં તે બિરાજે છે ને તે મેં જોયું છે, તેના પર શિલાલેખ નીચે પ્રમાણે છે:-

‘ ૧૬૫૩ પાતસાહિ શ્રી અકબર પ્રવર્તિત સં. ૪૧ વર્ષે
ફા. સુદિ ૮ દિને શ્રી સ્તંભતીર્થ વાસ્તવ્ય શ્રા. પડમા (મા.)
પાંચી નામ્ન્યા શ્રી હીરવિજયસૂરીશ્વરાણાં મૂર્તિઃ કા. પ્ર.
તપાગણે (જી) શ્રી વિજયસેનસૂરિભિઃ ’

આ મૂર્તિના પર ચાંદીનાં ટીલાં ચોંટાડ્યાં છે અને તેના પર આવકો કેસરના તિલકો કર્યે જઈ તેની જિનપૂજા જેવી પૂજા કરે છે. આ ચાંદીનાં ચગદાંઓથી મૂળ મૂર્તિની જે કંઈ સુંદરતા હોય તેથી ઓર ઘટાડો થાય છે.

૩૪ અકબરનું હીરવિજયસૂરિને દરમાન પૃ. ૫૪૫

—આ દરમાન ઉર્દુમાં છે અને તેનો ગૂજરાતી અનુવાદ નીચે પ્રમાણે છે:—

અલ્લાહુ અકબર.

જલાલુદ્દીન મુહમ્મદ અકબર બાદશાહ ગાળનું દરમાન.

અલ્લાહુ અકબરના સિક્કા સાથે શ્રેષ્ઠ દરમાનની નકલ અસલ મુજબ છે.

મહાન્ રાજ્યને ટેકો આપનાર, મહાન્ રાજ્યના વફાદાર, સારા સ્વભાવ અને ઉત્તમ ગુણવાળા, અજિત રાજ્યને મજબૂતી આપનાર, શ્રેષ્ઠ રાજ્યના ભરોસાદાર, શાહી મહેરબાનીને ભોગવનાર, રાજાની નજરે પસંદ કરેલ અને ઉંચા દરજ્જાના ખાનોના નમૂના સમાન મુબારિજ્જુદ્દીન (ધર્મવીર) આઝમખાને બાદશાહી મહેરબાનીઓ અને બક્ષીસોના વધારાથી શ્રેષ્ઠતાનું માન મેળવી બાબુલું જે-જૂદી જૂદી રીતભાતવાળા, ભિન્ન ધર્મવાળા, વિશેષ અતવાળા અને ભિન્ન પંથવાળા, સભ્ય કે અસભ્ય, નાના કે મોટા, રાજા કે રંક, અથવા દાના કે નાદાન-દુનિયાના દરેક દરજ્જા કે જાતના લોકો, કે જેમાંની

દરેક વ્યક્તિ પરમેશ્વરના નૂરને જાહેર થવાની જગ્યા છે; અને દુનિયાને પેદા કરનારે નિર્માણ કરેલા જાગ્યને જાહેર થવાની અસલ જગ્યા છે; તેમજ સૃષ્ટિ સંચાલક (ઈશ્વરની અજ્ઞયગ્રી ભરેલી અનામત છે; તેઓ પોત પોતાના શ્રેષ્ઠ માર્ગમાં દૃઢ રહીને તથા તન અને મનનું સુખ ભોગવીને પ્રાર્થના અને નિત્ય ક્રિયાઓમાં તેમજ પોતાના હેતુઓ પ્રાપ્ત કરવામાં લાગેલા રહી, શ્રેષ્ઠ બક્ષીસ કરનાર (ઈશ્વર) તરફથી લાંબી ઉમર મળે, અને સારાં કામ કરવાની ઔરણ થાય, એવી દુવા કરે, કારણકે—માણસજાતમાંથી એકને રાજાને દરજ્જે ઉંચે ચઢાવવામાં અને સરદારીનો પહેરવેશ પહેરાવવામાં પૂરે-પૂરું ડહાપણ એ છે કે—તે સામાન્ય મહેરબાની અને અત્યંત દયા કે જે પરમેશ્વરની સંપૂર્ણ દયાનો પ્રકાશ છે, તેને પોતાની નજર આગળ રાખી જે તે બધાઓની સાથે મિત્રતા મેળવી ન શકે, તો ક્રમમાં ક્રમ બધાઓની સાથે સલાહ-સંપનો પામે નાખી પૂજવા લાયક જાતના (પરમેશ્વરના) બધા બંદાઓ સાથે મહેરબાની, માયા અને દયાને રસ્તે ચાલે, અને ઈશ્વરે પેદા કરેલી બધી વસ્તુઓ (બધાં પ્રાણીઓ) કે જે હંચા પાયાવાળા પરમેશ્વરની સૃષ્ટિનાં ફળ છે, તેમને મદદ કરવાની નજર રાખી તેમના હેતુઓ પાર પાડવામાં અને તેમના રીતરીવાજો અમલમાં લાવવામાં મદદ કરે, કે જેથી બળવાન નિર્બળ ઉપર જીવ્મ નહિં ગુજરતાં, દરેક મનુષ્ય મનથી ખુશી અને સુખી થાય. આ ઉપરથી યોગાભ્યાસ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ, હીરવિજયસુરિ સેવકા (સં.શ્વેતપટ-શ્વેતાંબર) અને તેમના ધર્મને પાળનારા, કે જેમણે અમારી હજુરમાં હાજર થવાનું માન મેળવ્યું છે અને જેઓ અમારા દરબારના ખરા હિતેચ્છુઓ છે, તેમના યોગાભ્યાસનું ખરાપણું, વધારો અને પરમેશ્વરની શોધ ઉપર નજર રાખી હુકમ થયો કે—

તે શહેરના (તે તરફના) રહેવાસીઓમાંથી કોઇએ એમને હરકત-અડચણ કરવી નહિં, અને એમના મંદિરો તથા

ઉપાશ્રયોમાં ઉતારો કરવો નહિ. તેમ તેમને તુચ્છકારવા પણ નહિ. વળા જો તેમાંનું (મંદિરો કે ઉપાશ્રયોમાંનું) કંઈ પડી ગયું કે ઉજ્જડ થઈ ગયું હોય, અને તેને માનનારા આહ-નારા કે ખેરાત કરનારાઓમાંથી કેાઈ તેને સુધારવા કે તેનો પાયો નાખવા ઇચ્છે તો તેનો, કેાઈ ઉપલક્ષ્ય જ્ઞાનવાળાએ (અજ્ઞાનીએ) કે ધર્માન્ધે અટકાવ પણ કરવો નહિ. અને જેવી રીતે ખુદાને નહિ ઓળખનારા, વરસાદનો અટકાવ અને એવાં બીજાં કામો કે જે ઇશ્વરના અધિકારનાં છે તેનો આરોપ, મૂર્ખાઈ અને બેવકુફીને લીધે બાદુનાં કામ બાણી, તે બીજાના ખુદાને ઓળખનારા ઉપર મૂકે છે અને તેમને અનેક પ્રકારનાં કષ્ટો આપે છે; એવાં કામો તમારા રક્ષણ અને બંદોબસ્તમાં, કે જે તમે સારા નસીબવાળા અને બાહોશ છો, થવાં જોઈએ નહિ.

વળા એમ પણ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે હાજી હુખી-ખુલ્લાહ^૧ કે જે અમારી સત્યની શોધ અને ખુદાની ઓળખાણ વિષે થોડું જાણે છે, તેણે આ જમાતને ઇજા કરી છે, એથી અમારા પવિત્ર મન કે જે દુનિયાનો બંદોબસ્ત કરનાર છે તેને ઘણું ખોટું લાગ્યું છે. (દુખનું કારણ થયું છે); માટે તમારે તમારી રીયાસતથી એવા ખબરદાર રહેવું જોઈએ કે-કેાઈ કાઈના ઉપર જુલમ કરી શકે નહિ.

---

૧. આ સુલતાન હુખીખલા એ નામે ઓળખાતો ખંભાતનો ખાન હતા. તેણે સૂરિજીવું અપમાન કરી તેમને ખંભાત બહાર કાઢ્યા હતા. આથી તેમના શિષ્ય ધનવિજય દિલ્હી જઈ ત્યાં દરગાહ પાસે રહેતા શાંતિચંદ્ર ઉપાધ્યાયને મળ્યા કે જેણે બાદશાહ પાસેથી ફરમાન મેળવ્યું. પછી તે ખાનએ સૂરિને ખોલાવી ભારે સ્વાગત કર્યું ને તેમના ઉપદેશથી બંદીવાનોને મુક્ત કર્યા ને આખા ગામમાં 'અમારી પડહ' વગાડાવ્યા. (સૂરીશ્વર અને સત્રાદ પૃ. ૧૮૮ થી ૧૯૧)

તે તરફના વર્તમાન અને ભવિષ્યના હાકેમો, નવાખો અને રીયાસતનો પૂરેપૂરો અથવા કેટલેક અંશે કારભાર કરનારા મુસદ્દીઓનો નિયમ એ છે કે રાજાનો હુકમ કે જે પરમેશ્વરના ફરમાનનું રુપાન્તર છે તેને પોતાની સ્થિતિ સુધારવાનો વસીલો જાણી તેનાથી વિરુદ્ધ વર્તન કરે નહિં, અને તે પ્રમાણે કરવામાં દીન અને દુનિયાનું સુખ તથા પ્રલક્ષ સાચી આખર જાણે. આ ફરમાન વાંચી તેની નકલ રાખી લઈ તેમને આપવું જોઈએ, કે જેથી હુમેશાની તેમને માટે સનદ થાય. તેમ તેઓ પોતાની ભક્તિની ક્રિયાઓ કરવામાં ચિંતાતુર પણ થાય નહિં; અને ઈશ્વરભક્તિમા ઉત્સાહ રાખે. એજ ફરજ જાણી એથી વિરુદ્ધનો દખલ થવા દેતા નહિં.

ધલાહી સંવત, ૩૫ (સં. ૧૬૪૭) ના અઝાર મહિનાની છઠ્ઠી તારીખ ને ખુરદાદ નામના દિવસે લખ્યું, મુતાબિક ૨૮ માહે મુહર્રમ સને ૯૯૯ હીજરી.

મુરીદો (અનુયાયીઓ)માના નમ્રમાં નમ્ર અબુલફઝલના લખાણથી અને ઈબ્રાહિમ હુસેનની નોંધથી.
નકલ અસલ મુજબ છે.

[સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ-પરિશિષ્ટ ૬]

૩૫ અકબરનું વિજયસેન સૂરિને ફરમાન પારા ૮૦૪ થ. ૫૫૨.

—આ ઉદ્દેશ ફરમાનનું ગૂજરાતી ભાષાંતર નીચે પ્રમાણે છે:—
અલ્લાહ અકબર

અબુ અલમુજફફર સુલતાન...નો હુકમ.

ઉંચા દરજ્જાના નિશાનની નકલ અસલ મુજબ છે.

આ વખતે ઉંચા દરજ્જાવાળા નિશાનને બાદશાહી મહેરબાનીથી નિકળવાનું માન મળ્યું (છે) કે-હાલના અને ભવિષ્યના હાકેમો, જાગીરદારો, કરોડીઓ અને ગુજરાત સુબાના તથા સોરઠ સરકારના મુસદ્દીઓએ,

સેવકા (જૈન સાધુ) લોકો પાસે ગાય અને આખલાને તથા ભેંસ અને પાડાને કોઈપણ વખતે મારવાની તથા તેનાં આમડાં ઉતારવાની મનાઈ સંબંધી શ્રેષ્ઠ અને સુખના ચિન્હ-વાળું ફરમાન છે, અને તે શ્રેષ્ઠ ફરમાન પાછળ લખેલું છે કે

‘દર મહિનામાં કેટલાક દિવસ એ ખાવાને ઇચ્છવું નહિ. એ ફરજ અને વ્યાજબી બાળવું.

તથા જે ગ્રાણીઓએ ધરમાં કે ઝાડો ઉપર માળા નાંખ્યા હોય, તેવાઓનો શિકાર કરવાથી કે કેદ કરવાથી (પાંજરામાં પૂરવાથી) દૂર રહેવામાં પૂરી કાળજી રાખવી.

(વળી) એ માનવા લાયક ફરમાનમાં લખ્યું છે કે ‘યોગા-બ્યાસ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ હીરવિજયસૂરિના શિષ્ય વિજયસેન સૂરિ સેવકા અને તેમના ધર્મને પાળનારા-જેમણે અમારા દરબારમાં હાજર થવાનું માન મેળવ્યું છે અને જેઓ અમારા દરબારના ખાસ હિતેચ્છુઓ છે-તેમના યોગાબ્યાસનું ખરાપણું અને વધારો તથા પરમેશ્વરની શોધ ઉપર નજર રાખી (હુકમ) થયો કે-એમના દેવલ કે ઉપાશ્રયમાં કોઈએ ઉતારો લેવો નહિ, અને એમને તુચ્છકારવા નહિ; તથા જે તે જીર્ણ થતાં હોય અને તેથી તેના માનનારા, આહનારા કે ખેરાત કરનારાઓમાંથી કોઈ તેને સુધારે કે તેનો પાયો નાંખે, તો કોઈ ઉપલક્ષિયા જ્ઞાનવાળાએ કે ધર્માન્ધે તેનો અટકાવ કરતો નહિ. અને જેવી રીતે ખુદાને નહિ ઓળખનારા વર-સાદનો અટકાવ અને એવાં બીજાં કામો, કે જે પૂજવા લાયક જાતનાં (ઈશ્વરનાં) કામો છે, તેનો આરોપ મૂખાંધ અને બેવકુફીના લીધે બાદનાં કામ બાણી, તે બિચારા ખુદાને માનનારા ઉપર મૂકે છે અને તેમને અનેક જાતનાં દુઃખો આપે છે, તેમ તેઓ જે ધર્મક્રિયાઓ કરે છે તેમા અટકાવ કરે છે. એવાં કામોનો આરોપ એ બિચારાઓ નહિ મૂકતાં એમને

પોતાની જગ્યા અને મુકામે સુખેથી ભક્તિનું કામ કરવા દેવું,
તેમ પોતાના ધર્મમુજળ ક્રિયાઓ કરવા દેવી.

તેથી (તે) શ્રેષ્ઠ ફરમાન મુજળ અમલ કરી એવી તાકીદ
કરવી જોઈએ કે-એ ફરમાનનો અમલ સારામાં સારી રીતે થાય
અને તેની વિરુદ્ધ કોઈ હુકમ કરે નહિ. (દરેકે) પોતાની ફરજ જાણી
ફરમાનથી દરગુજર કરવી નહિ, અને તેથી વિરુદ્ધ કરવું નહિ. તા. ૧લી
શહયુર મહિનો, ઇલાહી સને ૪૬, મુવાફિક તા. ૨૫ મહિનો સફર
સને ૧૦૧૦ હીજરી (સં. ૧૬૫૮)

પેટાનું વર્ણન

ફરવરદીન મહિનો; જે દિવસોમાં સૂર્ય એક રાશિમાંથી બીજી
રાશિમાં જાય છે તે દિવસો, ઈદ, મેહરનો દિવસ, દરેક મહિનાના
રવિવારો, તે દિવસ કે જે બે સૂર્યાના દિવસોની વચ્ચે આવે છે,
રજબ મહિનાના સોમવારો, આબાન મહિનો કે જે આદશાહના
જન્મનો મહિનો છે, દરેક શમરત મહિનાનો પહેલો દિવસ જેનું
નામ ઓરમઝ છે, અને બાર પવિત્ર દિવસો કે જે શ્રાવણ માસના
છેલ્લા છ અને બાદરવાના પ્રથમ છ દિવસો મળીને કહેવાય છે
(પર્યુષણ) (સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ પરિશિષ્ટ અ.)

૩૬ જહાંગીરનું વિવેકહુષ આદિને ફરમાન (પૃ. ૫૬૪
પારા ૮૨૦) પૃ. ૫૫૩.

આ ફરમાન ઉર્દુમાં છે તેનો ગૂજરાતીમાં અનુવાદ નીચે
પ્રમાણ છે:—

અલ્લાહ અકબર. નકલ

(તા. ૨૬ માહે ફરવરદીન અને ૫ ના કરાર મુજબના ફરમાનની.)

તમામ રક્ષણ કરેલાં રાજ્યોના મોટા હાકેમો; મોટા દીવાની
મહાન્ કામોના કારકુનો, રાજ્ય કારભારના બંદોબસ્ત કરનારાઓ,
જાગીરદારો અને કરોડીઓએ જાણવું કે—

દુનિયાને જીતવાના અભિપ્રાય સાથે અમારો ઇન્સાફી ઇરાદો પરમેશ્વરને રાજી કરવામાં રોકાયેલો છે અને અમારા અભિપ્રાયનો પૂરો હેતુ, તમામ દુનિયા કે જેને પરમેશ્વરે બનાવી છે તેને ખુશી કરવા તરફ રજુ થયેલો છે, (તેમાં) ખાસ કરીને પવિત્ર વિચારવાળાઓ અને મોક્ષ ધર્મવાળાઓ, કે જેમનો હેતુ સત્યની શોધ અને પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ કરવાનો છે, તેઓને રાજી કરવા તરફ અમે વધારે ધ્યાન દઇએ છીએ; તેથી આ વખતે વિવેકહૃષી, પરમાનંદ, મહાનંદ અને ઉદયહૃષી કે જેઓ તપાયતિ (તપાગચ્છના સાધુ) વિજયસેન સૂરિ, વિજયદેવ સૂરિ અને નંદિવિજયજી કે જેઓ ‘પ્રશસ્ત’ ખિતાબ-વાળા છે-તેમના ચેલાઓ છે, તેઓ આ વખતે અમારી હજુરમાં હતા, અને તેમણે દરખાસ્ત અને વિનંતિ કરી કે—

‘જો સમગ્ર રક્ષણ કરેલા રાજ્યમાં અમારા પવિત્ર ખાર દિવસો-જે લાદરવા પંચસણના દિવસો છે-તેમાં હિંસા કરવાની જગ્યાઓમાં કોઇપણ જાતના જીવોની હિંસા કરવામાં નહિ આવે તો અમને માન મળવાનું કારણ થશે અને ધણા જીવો આપના ઉંચા અને પવિત્ર હુકમથી બચી જશે. તેમ તેનો સારો બદલો આપના પવિત્ર-શ્રેષ્ઠ અને મુખ્યારક રાજ્યને મળશે.’

અમે બાદશાહી રહેમ નજર, દરેક નાત-જાતના અને ધર્મના હેતુ તથા કામને હિતજન આપવા બદલે દરેક પ્રાણીને સુખી કરવા તરફ રાખી છે, તેથી એ વિનંતિ કબુલ કરી દુનિયાએ માનેલો અને માનવા લાયક જહાગિરી હુકમ થયો કે—

મજકુર ખાર દિવસોમાં દર વર્ષે હિંસા કરવાની જગ્યાઓમાં તમામ રક્ષણ કરેલા રાજ્યની અંદર પ્રાણીઓને મારવામાં આવે નહિ, અને એ કામની તૈયારી કરવામાં (પણ) આવે નહિ. વળી એ સંબંધી દર વર્ષેના નવો હુકમ કે સનદ (પણ) માંગવામાં આવે નહિ.

આ હુકમ મુજબ અમલ કરી ફરમાનથી વિરુદ્ધ વર્તવું નહિ અને આડે માર્ગે જવું જોઈએ નહિ. એ ફરજ જાણવી જોઈએ.

નમ્રમાં નમ્ર અણુલખેરના લખાણથી અને મહમુદ સૈદની નોંધથી. નકલ અસલ મુજબ.

(સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ, પરિશિષ્ટ ગ).

૩૭ શ્રી હીરવિજય સૂરિનો અકબર ખાદશાહે કરેલો સત્કાર (પૃ. ૫૪૫ સામે) પૃ. ૫૬૦.

—આ ચિત્ર શ્રી જિનવિજય સંપાદિત કૃપારસકોશની હિંદી ભૂમિકા સાથે, તેમજ શ્રી વિદ્યાવિજય કૃત હિંદીમાં વિજયપ્રશસ્તિસારમાં પૃ. ૩૩ માં તેમજ આનંદકાવ્ય મહોદધિ મૌ. ૫ મું—ઋષભદાસ કવિકૃત હીરવિજય સૂરિસમા ભૂમિકા પહેલાં આપવામાં આવેલ છે. આ ચિત્ર ક્યાંથી પ્રાપ્ત થયું એ ક્યાંય જણાવવામાં આવ્યું નથી પણ છેલ્લા ઉક્ત ગ્રંથમાં તે ચિત્રમાંની દરેક વ્યક્તિનાં નામ આપેલ છે:— હીરસૂરિને અકબર બંને વચ્ચે મળે છે. હીરસૂરિ પાછળના સાધુ-ઓનાં અતુકમે ચંદ્રસૂરિ (?), જગમલ મહાત્મા અને માલદેવમહાત્મા એ નામ આપ્યાં છે, અને અકબરની તદ્દન પાછળ કર્મશાહ, તેની પાસે ખીરખલ અને તેની આગળ અને અકબરની પાછળ કાઝી એ નામ આપ્યાં છે. ને પ્રસંગ સં. ૧૬૩૯ નો પ્રથમ સમાગમ ખતાવ્યો છે. હીરસૂર સાથે તે વખતે ગયેલા સાધુઓ પૈકી ચંદ્રસૂરિ, જગમલ અને માલદેવ નામના સાધુઓ મળતા નથી. ગમે તેમ હો, આ ચિત્ર પાછળથી ચિતરાયું લાગે છે. આવુંજ ચિત્ર, ખરતર ગન્ધના જિન-ચંદ્રસૂરિ સાથે અકબરનો મિલાપ થયો છે એ પ્રકારનું ખીકાનેરના ખરતર લદ્દારક શ્રી પૂજ્ય પાસે છે એમ ‘મહાજનવંશ મુક્તાવલિ’ની પ્રસ્તાવના પૃ. ૫-૬ પરના ઉ૦ રામલાલ ગણીના કથન પરથી જણાય છે. તેમા અકબર સાથે ઉક્ત ત્રણ—ખિરખલ, કર્મચંદ ખજાવત તથા કાજી ખાનખા ગણાવ્યા છે ને શ્રીગુરૂ મહારાજ જિનચંદ્ર સાથે ત્રણ સાધુનાં નામ લખ્યાં છે કે ‘વેષહર્ષ’ (ખરૂં નામ વિવેકહર્ષ કે જે

તપાગચ્છના હતા), પરમાનંદ (કે જે નામના પણ તપાગચ્છના હતા) ને સમયસુંદર કે જે ખરતર ગચ્છના પ્રસિદ્ધ કવિ સાધુ. આ ને અત્ર છાપેલી છબી એક તો નથી એવી શંકા રહે છે તે વીકાનેરના ખં. શ્રી પૂજ્ય પાસેની જોવા મળે ત્યારે દૂર થઈ શકે.

૩૮ સમયસુંદરગણિના હસ્તાક્ષરમાં સ્વકૃત ગૂઠઆદિ-
નાથ સ્તંભ સં. ૧૬૯૯ (પારા ૮૪૭) પૃ. ૫૬૧.

(આ સ્તંભની એક પાનાની પ્રત પં. લાલચંદ બ. ગાંધી પાસે છે)

॥ કૃં ॥

ત્રિવિધર કરી ઉચ્ચંભ ॥ ભગવંત તુમ્હ હજૂરિ ।

વારવાર ભાંજી વલીભ ॥ છૂટક ખારકિ દૂરિ ॥ ૧૮ ॥ કૃં ॥

આપ કાજિ સુખ રાચતઘંભ ॥ કીધી આરંભ કોડિ ।

જયણા ન કરી જીવનીભ ॥ દેવદયા પર છોડિ ॥ ૧૯ ॥ કૃં ॥

વચન દોષ વ્યાપક કહાભ ॥ દાખ્યા અનરથ દંડ ।

કુડ કહાઈ બહુ કેલવીભ ॥ પ્રત કીધઈ સતખંડ ॥ ૨૦ ॥ કૃં ॥

અણુદીધું લીજઈ ત્રિણુંભ ॥ તઉ હિ અદતાદાન ।

તે દુપણુ લાગાં ધણુંભ ॥ ગિણુતા નાવધ ગાન ॥ ૨૧ ॥ કૃં ॥

અંચલ જીવ રહઈ નહોંભ ॥ રાચધ રમણી રૂપ ।

કામવિટંબણુ સી કહુંભ ॥ તું જાણુધ તે સરૂપ ॥ ૨૨ ॥ કૃં ॥

માયા મમતા મઈ પડયઉભ ॥ કીધક અધિકઉ લોભ ।

પરિગહ મેલ્યઉ કારિમઉભ ॥ ન ચડી સંયમ સોભ ॥ ૨૩ ॥ કૃં ॥

લાગા મુઝનઈ લાલચઘંભ ॥ રાત્રીભોજન દોષ ।

મઈ મન મૂંકયઉ મોકલઉભ ॥ ન ધર્યો પરમ સંતોષ ॥ ૨૪ ॥ કૃં ॥

છણુ ભવિ પરભવિ દુહવ્યાભ ॥ જીવ ચકિરાસી લાખ ।

તે મુઝ મિછામિ દુકડઉંભ ॥ ભગવંત તોરી સાખિ ॥ ૨૫ ॥ કૃં ॥

કરમાદાન પનર કહાભ ॥ પ્રગટ અદારહ પાપ ।

જે મઈ સેવ્યા તેહવધંભ ॥ બગસિ ર માય બાપ ॥ ૨૬ ॥ કૃં ॥

મુઝ આધાર છઈ એતલઉભ ॥ સરદહણા છધ સૂધ ।

બિનધર્મ મીઠઉ મનિ ગમઇછી । જિમ સાકરસું દુધ ॥ ૨૭ ॥ કૃં ॥
 રિપક્ષ દેવ તું રાજ્યઉછી । શેત્રુંજે ગિરિ સિંહુગાર ।
 પાપ આલોઆં આપણા ॥ કરિ પ્રભુ મોરી સાર ॥ ૨૮ ॥ કૃં ॥
 મર્મ એહ બિનધર્મનઉ છી ॥ પાપ આલોઆં જામ ।
 મનસું મિજામિ દુકડઉછી । દેતાં દુરિ પુલામ ॥ ૨૯ ॥ કૃં ॥
 તું ગતિ તું મતિ તું ધણી ॥ તું સાહિય તું દેવ ।
 આણુ ધરં સિરિ તાહરી ॥ ભવિ ૨ તોરી સેવ ॥ ૩૦ ॥ કૃં ॥

કલસ.

ધર્મ ચડિય સેત્રુંજ ચરણ ભેટયા નાભિનંદન જિણુ તણા ।
 કરજોડિ આદિ જિણુંદ આગમ પાપ આલોયા આપણા ।
 જિણુચંદ સૂર સૂરીસ સદ્ગુર પ્રથમ સિધ્ધ સુજસ ધણુઉ ।
 ગણિ સકલચંદ સુસીસ વાચક સમયસુંદર ગુણુ ભણુમ ॥૩૧॥
 ॥ ઇતિશ્રી સેત્રુંજયમંડણુ શ્રી આદિનાથ સ્તવનઃ ॥ સમાપ્ત ॥
 સંવત સોલ ૯૯ વર્ષે ભાદ્રવા સુદિ ૧૩ દિને લિખિત ॥ સ્વયમેવ ॥
 ૩૯ શેઠ શાંતિદાસ અને શ્રીરાજસાગરસૂરિ (પારા
 ૮૩૩-૪) પૃ. ૫૬૯.

—આ ચિત્ર ‘ગૂજરાતનું પાટનગર’ એ પુસ્તકના પૃ. ૬૦૧ સામે પ્રથમ પ્રકટ થયું છે તે ત્યાં જણાવ્યું છે કે ‘આ ચિત્ર નગરશેઠના વંશજોની દેખરેખમાં ચાલતા એક અપાસરામાં ચાંલલા ઉપર જડેલું છે. ચિત્ર ઓછામાં ઓછું બસો વર્ષનું જૂનું દેખાય છે. કાંઈ જૂના ચિત્રની નકલ હોય એમ લાગે છે. રંગ હજી પણ સારો રહેલો છે. હાંડીઓ વગેરે સામગ્રી પણ સારી ચીતરેલી છે. આ ચિત્ર રંગમાં મોટું કરવા જેવું છે.’

૪૦ સં. ૧૬૭૫ ના ભોદ્રવાના પાર્થનાથ મંદિરમાં શિલામાં કોતરેલ શતદલપદ્મ ચિત્ર. પૃ. ૫૭૬.

—ભોદ્રવા તે જેસલમેરની પશ્ચિમે પાંચ ગાઉ દૂર ગામ છે. પ્રાચીન સમયમાં તે રાજધાનીનું શહેર હતું તે સં. ૧૨૧૨ માં જેસલ-

મેરનો ગઢ બંધાયો પછી ત્યાંથી જેસલમેર રાજધાની થઇ. પ્રાચીન-કાલથી પાર્શ્વનાથ મંદિર લોદ્રવામાં હતું. હાલમાં તે એક નાનું ગામ માત્ર રહેલ છે. તેમાં આ પ્રશસ્તિનો શિલાલેખ ગર્ભદ્વારમાં ડાબી બાજુ દિવાલમાં લગાવ્યો છે. તેની લંબાઈ ૨૨×૧૭ ઇંચ છે. આમાં સો પાંખડીવાળું ક્રમળ હોય નહિ તેવા આકારમાં કાવ્ય ગોઠવ્યું છે કે જે અલંકારનો એક નમુનો છે. આ શતદલપદ્મ યંત્ર કે જે વચમાં કેતરેલું છે તેની સો પાંખડીઓમાં પચીસ શ્લોકોનાં સો ચરણ છે અને કેંદ્રમાં 'મં:' એ અક્ષર છે તે આ સર્વ ચરણોનો અંત્ય અક્ષર છે. શબ્દોના આદિ અક્ષરનું પદ બનાવવું તેના કરતાં છેલ્લા એક અક્ષરને લઈ કાવ્ય કરવું વધુ કઠિન છે. શ્રી જેસલમેર વાસી ઓસવાલકુલ ભૂપણ ખરતરગચ્છીય સંઘવી થાહરસાહ ભણુ-સાલીએ સં. ૧૬૭૫ માં આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. તેના ઉત્સવ પર આવી મળેલા સાધુમંડલમાંથી સહજકીર્તિ ગણિ નામના વિદ્વાને આ કાવ્ય રચેલ છે. આ લેખ પ્રથમ સને ૧૯૩૦માં 'જેસ-લમેર ભાડાગારીય ગ્રંથાનાં સુચી' (ગા. ઓ. સી. નં. ૨૧)ના પરિ-શિષ્ટના પૃ. ૭૧-૭૬ માં પ્રકાશ પામ્યો હતો, પછી નાહરજીએ શુદ્ધ કરી પોતાના જૈન લેખસંગ્રહ તૃતીયખંડ (જેસલમેર)ના પુસ્તકના પૃ. ૧૬૦-૧૬૬ માં પુનઃ પ્રકાશિત કરેલ છે.

મધ્ય ભાગમાં

૧ શ્રી નિવાસં સુરશ્રેણિસેવ્યક્રમં	૨ વામકામાગ્નિ સંતાપનીરોપમં
૩ માધવેશાદિદેવાધિકોપક્રમં	૪ તત્ત્વસંજ્ઞાન વિજ્ઞાનમવ્યાખ્યમં ॥૧
૫ નવ્યનીરાગતા કેલિકર્મ્મક્ષમં	૬ યસ્ય મવ્યૈર્મજે નામ સંપદ્રમં
૭ નીરસં પાપહં સ્મર્યતે સત્તમં	૮ તિગ્મમોહાર્તિવિધ્વંસતાપાત્રમં ॥૨
૯ લઘ્વપ્રમોદજનકાંદરસૌહ્યધામં	૧૦ તાપાધિક પ્રમદસગરામસ્તકામ
૧૧ ઘંટારવગ્રકટિતાદ્ભુતકીર્તિરામં	૧૨ નક્ષત્રરાજિરજના(ની)શનતામિરામં ॥
૧૩ ઘંટાપથગ્રથિતકીર્તિરમોપયામં	૧૪ નાગાધિપઃ પરમમક્તિવશાતસવામં ॥
૧૫ મંસીરધીરસમતામયમાજગામં	૧૬ મં(મ)ત્યાંનતં નમત તં જિનપંક્તિકામં ॥

- १७ संसारकांतारमपास्यनाम १८ कल्याणमालास्पदमस्तव्यामं ।
 १९ लाभाय वभ्राम तवाविरामं २० लोभामिभूतः श्रितरागधूमं ॥५
 २१ कर्मणां राशिरस्तोकलोकोद्गमः २२ संसृतेः कारणं मे जिनेशावमं ।
 २३ पूर्णपुण्याढ्य दुःखं विधत्तेऽतिमं २४ र्ण(न)क्षमस्त्वां विना कोऽपि तं दुर्गमं
 २५ कर्मणं निर्वृतेर्हृतुमन्योऽसमः २६ यं(य)क्षराट्पूज्य तेनोच्यते निर्ममं ।
 २७ श्रीपते तं जहि द्राग् विधायोद्यमं २८ दानशौडाद्य मे देहि रुद्धिप्रमं ॥
 २९ यस्य कृपाजलधेर्विभ्रामं ३० कंठगताशुभमसंप्रामं ।
 ३१ भयजनकव्यायामं ३२ जेनारं जगतः श्रितयामं ॥
 ३३ कक्षीकृतत्रसुभृतपुर्यामं ३४ लापोच्चारमहामं ।
 ३५ केशोच्चयमिह नयने क्षामं ३६ लिंगति कमलां कुरु ते क्षेमं ॥
 ३७ कलयति जगताप्रेमं ३८ लंभयति सौख्य पटलमुद्गमं ।
 ३९ कालं हंति च गतपरिणामं ४० महतमहिमस्तोमं ॥
 ४१ रसनयेप्सितदानसुरद्रुमं ४२ हितमहीरुहवृद्धिजलोत्तमं ।
 ४३ त(न)रणपुण्यरमोदयसंगमं ४४ समरसामृतसुंदरसंयमं ॥
 ४५ हिनरित सद्ययानवशातस्य मध्यमं ४६ तं तीर्थनाथं स्वमनःप्लवंगमं ।
 ४७ सुरसुराधोशममोघनैयमं ४८ रैः नाथसंपूजितपद्मयुगं स्तुमं ॥
 ४९ संसारमलाकुलचित्तमदिमं ५० सास्त्रार्थसंवेदनशून्यमभ्रमं ।
 ५१ रम्यसज्ञावस्थितपूर्णचिद्मं ५२ सर्पाकितः शेषिपापकर्दमः ॥
 ५३ रत्नत्रयालंकृतनित्यहेम ५४ सीमाद्विसारोपमसत्त्वसेम ।
 ५५ शोभामयो ज्ञानमयं विसामं ५६ षड्वर्ग मां देव विधेह्यकामं ॥
 ५७ भावविभासकनष्टविलोमं ५८ स्कंदिनस्कंदलतं प्रणमामं ।
 ५९ रंगपतंगनिवारण सुभीमं ६० कंबुदानं जिनग्रहं ते भौमं ॥
 ६१ मंत्रेश्वरः पार्श्वपतिः परिश्रमं ६२ लालाश्रितस्यापनया मनोरमं ।
 ६३ कर्मोत्थितं मे जिनसाधु नैगमं ६४ रंभाविलासालसनेत्रनिर्गम ॥
 ६५ समितिसारशरीरमविभ्रमं ६६ हरिनतोत्तमभूरिगमगमं ।
 ६७ श्रयत तं नितमानभुजंगमं ६८ फलसमृद्धिविधानपरकमं ॥
 ६९ णम्रैर्यशःसृजति शं जिनसर्वभौम.७० तारस्वरेण विबुधैः श्रित शतैर्होम

- ૭૧ શોકારિમારિવિરહયત્રવાત્તદમં
 ૭૩ મઘાંબુજધ્વંસવિઘ્નો મહદ્દિમં
 ૭૫ મત્રોપમં તે જિન રામ પંચમં
 ૭૭ કલિશૈલોરુ વ્યાધામ
 ૭૯ લઘ્વશ્રિતવમુત્રામં
 ૮૧ લોકોત્પત્તિવિનાશસંસ્થિતિવિદાં
 મુખ્યં જિનં વૈ સ્તુમં
 ૮૩ પરપક્ષસ્ય તવ રતવં ત્વન્નિ-
 મિત્તકરીંદ્રગે
 ૮૫ નયનાનનસદ્રોમં
 ૮૭ સ્યાવરાગ્નિ(નુ)મત્તાં સ્યામ
 ૮૯ દાસાનુદાસસ્ય મમ
 ૯૧ માદ્યતિ પ્રાપ્ય સુખં
 ૯૩ ક્ષમાગેહિત્યનિર્યામં
 ૯૫ ગુણિપૂજ્યં પ્રીણય મ
 ૯૭ સ્મરંતિ ચં સુંદરચન્દ્રકર્દ્દમં
 ૯૯ મિત્રો મિલિત્તા મ્બુજાઙ્ગ્યકુંકુરં
 ૭૨ મઘ્યૈઃ સ્તુતં નિહતદુર્મતદંઢષમં ॥
 ૭૪ ન વાજયત્યાશુ મનસ્તુરંગમ ।
 ૭૬ સ્ત્રવેન યુક્તં ગુણરત્નકુટ્તિમં ॥
 ૭૮ માહાત્મ્યં હૃદયંગમં ।
 ૮૦ યંતિવર્ગસ્તુતં નુમં ॥૨૦॥
 ૮૨ દ્રવ્યારક્તસમાધરં નમત મો
 પૂજાં વરાં પાશ્ચિમં ।
 ૮૪ તત્તદ્ભાવમયં વસ વદતલ્લૈકભ્ય-
 સ્તર્વદ ॥૨૧॥
 ૮૬ સંતતિં તત્ર જંગમ ।
 ૮૮ નયતે શમકૃત્રિમં ॥
 ૯૦ નવનંદ વિહંગમં ।
 ૯૨ નવા(નયા)ક્ષતાં મહાદ્રુમં ॥
 ૯૪ માનવાચર્ય મહાક્ષમ ॥
 ૯૬ રં(ર)ચિં સ્તૌમિ નમં નમં ॥
 ૯૮ રાગાત્ સમાદાય મહંતિ કૌકુમ ।
 ૧૦૦ ચંદ્રનનં તં પ્રવિલોકતાશ્મં ॥૨૫॥

કેંદ્રમાં લંબગોળમાં મં. ૧૦૦ છે તે સાંકેતિક વર્ણ છે, અર્થાત્ તે યંત્રની સો પાંખડીઓમાં લખેલા ૨૫ શ્લોકોનાં સો ચરણોનો અંત્ય અક્ષર મં છે.

તેના ઉપરના ભાગમાં કેરની પાસે જમણી બાજુએ ૨૫ મા શાર્દૂલ વિદ્યોદિત છંદમાં સં. ૧૬૮૮ની કાર્તિક શુદ્ધ પૂર્ણિમાએ વાચક રત્નસારની કૃપાથી સહજકાર્તિક ગણિએ લોહપુરમાં રહી આ શતદશોપેત પદ્મ દ્વારા પાર્શ્વનાથનું સ્તવન રચ્યું એમ જણાયું છે:—

इत्थं पार्श्वजिनेश्वरो भुवनदिक्कुम्भ्यगचंद्रात्मके
 वर्षे वाचक रत्नसार कृपया राकादिने कार्तिके ।

માસે લોદ્રપુરસ્થિતઃ શતદલોપેતેન પદ્મેન સન્
નૃતોયં સહજાદિકીર્તિ ગણિના કલ્યાણમાલાપદઃ ॥૨૬॥

ડાળી બાબુએ પ્રતિષ્ઠાપક શ્રી જિનરાજસૂરિ કે જે પાદશાહે
આપેલા યુગવર-યુગપ્રધાન બિરદવાળા જિનચંદ્ર સૂરિના પદ્મધર જિન-
સિંહસૂરિના પદ્મધર હતા તેમણે સં.૧૬૭૫ના સહસ્ર માસની શુકલ બારશે
પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરી તે જણાવતા શાદ્દલ છંદમાં બે શ્લોક છે,
તે પછી ત્રણ શ્લોક કે જેમાં પ્રસિદ્ધ થાહર્યે ચૈત્ય બંધાવ્યું તેની વંશાવલિ
સહિત વખાણુ છે, તે નીચેના ભાગમાં જમણી ને ડાળી બાબુ થઈને છે.

॥ ઈં નમઃ ॥ શ્રી સાહિર્ગુણયોગતો યુગવરે ત્યચ્છં પદં દત્તવાન્

ચેભ્યઃ શ્રી જિનચંદ્ર સૂરય ફલાવિખ્યાતસત્કીર્તયઃ ।

તત્પદ્મે મિત તેજસો યુગવરાઃ શ્રી જૈનસિંહાભિધા

સ્તત્પટ્ટાંબુજ ભાસ્કરા ગણધરાઃ શ્રી જૈનરાજાઃ શ્રુતાઃ ॥૧॥

તૈ ભાગ્યોદયસુંદરૈ રિષુસરસ્વત્ષોડશાબ્દે ૧૬૭૫ સિત

દ્વાદશ્યાં સહસ્રઃ પ્રતિષ્ઠિતમિદં ચૈત્યં સ્વહસ્તશ્રિયા ।

યસ્ય પ્રૌઢતરપ્રતાપતરણેઃ શ્રી પાર્શ્વનાથેશિતુઃ

જમણી બાબુ નીચેના ભાગમાં

સોયં પુણ્યભરાં તનોતુ વિપુલાં લક્ષ્મી જિનઃ સર્વદા ॥૨॥

પૂર્વે શ્રી સગરો નૃપો ભવદલંકારો ન્વયે યાદવે

પુત્રૌ શ્રીધરરાજ પૂર્વકધરૌ તસ્યાથ તામ્યાં ક્ષિતૌ ।

શ્રીમલ્લોદ્રપુરે જિનેશભવનં સત્કારિતં ષીમસી

તત્પુત્ર સ્તદનુક્રમેણ સુકૃતી જાતઃ સુતઃ પૂનસી ॥૩॥

તત્પુત્રો વરધર્મકર્મણિ રતઃ ય્યાતોઽશ્ચિલૈઃ સદ્ગુણૈઃ

શ્રીમલ્લ સ્તનયો થ તસ્ય સુકૃતી શ્રી થાહરૂ નામકઃ ।

શ્રી શત્રુંજયતીર્થસંઘરચનાદીન્યુત્તમાનિ ધ્રુવં

યઃ કાર્યાણ્યકરો તથા ત્વસરર્પી પૂર્ણા પ્રતિષ્ઠાક્ષણે ॥૪॥

પ્રાદાત્ સર્વજનસ્ય જૈનસમં ચાલેચયત્ પુસ્તકં

સર્વં પુણ્યભરેણ પાવનમલં જન્મસ્વકીયં વ્યધાત્ ।

તેનાયં ભુવનસ્ય यस્ય જિનપસ્યોદ્ધારકઃ કારિતઃ

સાર્થ સદ્ધરરાજ મેઘ તનયાભ્યાં પાર્શ્વનાથો મુદે ॥ ૬ શ્રીઃ

કેંદ્ર ઉપરાંતના વર્તુળના પરિધિમાં સો પાખડીઓના સો કોઠા છે, તે સર્વેનાં ચરણોનો જે પ્રથમ અક્ષર છે તેનાથી પણ નીચેના ત્રણ શ્લોક પાર્શ્વનાથ સ્તુતિરૂપ બને છે:—

શ્રી ધામાતનયં નીતિલતાવં ન ઘનાગમં

સકલાલોકસંપૂર્ણકાર્યં શ્રીદાયકં ભજે ॥૧॥

કલાકેલિં કલંકામરહિતં સહિતં સુરૈઃ ।

સંસારસરસીશોષભાસ્કરં કમલાકરં ॥૨॥

સહસ્રફળતા શોભમાન મસ્તક માલયં ।

લોદ્રપત્તન સંસ્થાન દાનમાનં ક્ષમા ગુરું ॥૩॥ સ્મરમિ ચ ॥

૪૧ આવક કવિ ઋષભદાસના હસ્તાક્ષરમાં સ્વકૃત
વ્રતવિચારરાસ સં. ૧૬૭૯ પૃ. ૬૦૮

—કવિના હસ્તાક્ષરમાં વ્રતવિચારરાસની મારી પાસે વ્રત હતી તે મેં શેઠ દેવચંદ લા. જૈન પુ. કંડના એક ટૂંકી શેઠ જીવણચંદ સાકરચંદને આપી હતી ને તેમાંથી છેલ્લા પૃષ્ઠનો બ્લોક કરાવી તેમણે આનંદ કાવ્ય મહોદધિના ૭ મા ભાગમાં તે કવિના જીવન-કવન સંગ્રહે લખેલા મારા નિર્ગંધ સાથે મૂક્યો હતો. તે નીચે ઉતારીએ છીએ:—
...અ માહાખેત્ર ભરતિં ભલુ । દેસ ગુજરાતિમ્હા સોય ગારથુ ।
રાય વીસલ વડો । વ્યતુર જે ચાવા(વ)ડો । નગર વિસલ તિણુઈ
વેગી વારથુ ॥ ૬૦ ॥ પૂણ્ય.

સોય નગરિં વસઈ । પ્રાગવંસિ વડો । મઈદઈરાજનો સૂત તે

સીહ સરીખો ।

તેહ ત્રંખાવતિ નગર વાંશિ રહુ । નામ તસ સંધવી સાંગણુ

પેખો ॥ ૬૧ ॥ પૂણ્ય૦

તેહનિં નંદનિં ઋષભદાસિ કથુ । નગર ત્રંખાવતી માંદિં ગાયુ ।

પૂણ્ય પૂર્ણ બયુ । કાજ સખરો થયુ । સકલ પદાર્થ સાર પાયુ ॥૬૨॥

પૂણ્ય પ્રગટ બયુ ॥ ૨ ॥

અ(ધ)તી શ્રી વરત વીચાર રાસ સંપૂર્ણ । સંવત ૧૬૭૯ વર્ષે
ચઈત્ર વદિ ૧૩ ગરૂવારે લખીતં ॥ સંઘવી ઋષભદાસ સાગણું
ગાથાં ૮૬૨

૪૨ જિનહર્ષના હસ્તાક્ષરમાં સ્વકૃત શત્રુંજય માહાત્મ્ય
રાસ સં. ૧૭૫૫ (પારા ૯૭૬)પૃ. ૬૦૯

—વિક્રમ અરાઢમા સૈકામાં જિનહર્ષ નામના સાધુએ ધણી કૃતિ-
ઓ ગૂજરાતી પદ્યમાં પ્રાયઃ પાટણમાં રચી છે તે માટે જુઓ મારો
'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' ખીજો ભાગ પૃ. ૮૧ થી ૧૧૯. તેના હસ્તાક્ષ-
રની તેની પોતાની ધણી કૃતિઓ પાટણના ફેફલીઆવાડાના ભંડારમાં
મેં જાતે જોઈ છે. ગૂજરાતી પદ્ય સળંગ પદ્મછેદ વગર એકજ પક્તિમાં
અગાઉ લખાતું ને જ્યાં ચરણ પૂરું થાય ત્યાં ઉભી લીટી કરવામાં આવતી
ને કડી પૂરી થતી ત્યાં જ ઉભી લીટી કરી ત્યાં ધ્રુવ પદનો પ્રથમ
અક્ષર કે શબ્દ કે શબ્દો મીઠાથી વાળી દેવામાં આવતા. તેની કૃતિ
નામે શત્રુંજય માહાત્મ્ય રાસ સં. ૧૭૫૫માં રચાઈ, તેની પ્રતના ૬૬
મા પત્રની ખીજી બાજુનો આ ખ્લોક છે ને તેનો પદ્મછેદ કરી નીચે
આપેલ છે:—

.....ભરત ચક્રીનઉ રે ।

સૂર્યચંદ્રા અયોધ્યા ધણી । સાર્વિકમાહિ નગીનઉ રે ॥ ૭ એ ॥

તે આઠિમ ચઉદિશિ સદા । પર્વ દિવસ તપ ભાવર્ધ રે ।

નિશ્ચયથી ન ચલધ તે કિમેહી । જઉ સુર તાસ ચલાવધ રે ॥૮ એ ॥

પૂર્વ તણી દિશિ જઉ છોડીનઈ । પછિમ દિશિ રવિ જયધરે ।

સાધર મર્યાદા તજધ । સુરગિરિ કાંપઈ વાયધરે ॥ ૯ એ ॥

સુરદુમ જઉ નિષ્ફલ હુવધ । તઉ પિણિ તે નવિ ચૂકધ રે

પ્રાણુ જતા પિણિ આપણા । જિન આણા નવિ મૂંકઈરે ॥૧૦ એ

ઉર્વશી સાલલિ તવ હસી । ચિંતધ ધમ મન માહેરે ।

ઊતર દેવા પ્રભુ ભણી । સકીયધ નહી સંખાહેરે ॥ ૧૧ એ ॥
 જોવડિ અવચાર્ય'ઈ કહધ । વિશ્વધાધિપ પિણિ એહવું રે ।
 મહૂઆ માણસની પરધ । ખોલધ જેહવું તેહવુંરે ॥ ૧૨ એ ॥
 સાત ધાતુથી ઊપનહિ । દેહ આહારધ અન્નો રે ।
 તે પિણિ દેવે નવિ ચલધ । માનધ કવણુ વચન્નો રે ॥ ૧૩ એ ॥
 અછધ ઉખાણે આગલહિ । પાસહિ પડત સુદાઓ રે
 ખોટો તેહનધ કુણુ કરધ । રાજ કરધ સુન્યાઓરે ॥ ૧૪ એ ॥
 પ્રભુ વચન ખોટહિ કરૂં । તેહનધ પાસધ જાઉં રે ।
 માણસનહિ સ્થહિ આસરહિ । વ્રતથી તાસ ચૂકાકરે ॥ ૧૫ એ ॥
 એહવી પ્રતિજ્ઞા કરી । ઉર્વશી રંભા લેધરે
 હાથે વીણા ધારતી । સ્વર્ગ થકી આવેધરે ॥ ૧૬ એ ॥
 નયરી અયોધ્યા ઉદ્યાનમધ । ચૈત્ય પ્રથમ જિનસ્વામી રે ।
 તાસ પ્રબંધ મહાવતી । રૂપધ મોહધ કામી રે ॥ ૧૭ એ ॥
 શાખિ શાખા બધકા હુતા । પંખી મૂઠ અજાણુરે ।
 તુણુ ચુણુંતા તે રહ્યા । નાદ સુણી મૂછાણુ રે ॥ ૧૮ એ ॥
 અર્ધ ચર્મિત મૃગલા પસૂ । નિશ્ચલ નયણુ જોવંતા રે
 ધટિત પાપાણુ તણી પરધ । મોહ્યા ગાન સુણુંતારે ॥ ૧૯ એ ॥
 સૂર્યચંદ્રા ધણિ અવસરધ । અસ્વકેલી કરિ વલીયારે
 શ્રવણે તે દેવી તણા । ગીત સરસ સાંભલીયારે ॥ ૨૦ એ ॥
 વાજ વિમુખ વાજ થયા । ગજ ગતિ સજ્જ ન થાયરે ।
 પાયક પિણિ પય નવિ ચલધ । સેના સહુ મૂંઝાયધરે ॥ ૨૧ એ ॥
 એહવી સેના દેખિનધ । રાજ ઇણિ પરિ ભાખધ રે ।
 મંત્રીસ્વર એ સ્થું થયક । સહુ ચેતના પાખધરે ॥ ૨૨ એ ॥
 સચિવ કહધ રાજ પ્રતર્ધ । સાભલિ તું ભૂપાલો રે ।
 એ જિનહરખ ઇકવીસમી । ત્રીજ ખંડની હાથો રે ॥ ૨૩ એ ॥
 સર્વ ગાથા ૬૮૬ ॥

દૂહા ॥

નાદઇ તૃસઇ દેવતા । ધર્મ નાદથી ધારિ ।
 સુખ પામઇ નૃપ નાદથી । નાદઇ વશિ હુઇ નારિ ॥ ૧
 નાદઇ પકડાવઇ સરપ । રહઇ રોતકે લધુ બાલ ।
 શિર આપઇ મૃગ નાદથી । એહવડિ નાદ રસાલ ॥ ૨
 નાદ એહ ગુર યોગથી । લહીયઇ તાસ પસાય ।
 આપઇ પરમાનંદ સુખ । દુખ ચિંતા સહુ જાઇ ॥ ૩
 ચૈલઇ જઇ જીહારીયઇ । શ્રી યુગાદિ જિનરાજ ।
 ગાન તણુકે રસ પામીયઇ । એક પંથ દુઇ કાજ ॥ ૪
 નરપતિ એહવું ચીંતવી । સૈન્ય સચિવ સંઘાત ।
 દેહરા માહે આવીયો । રાજ ઉલસિત ગાત ॥ ૫
 દીપ જોતિ પ્રગટી તિસઇ । દીદી વસુધાનાથ ॥

૪૩ શત્રુંજય પરનાં જૈન મંદિરો પૃ. ૬૭૨.

૪૪ શત્રુંજય પર શેઠ મોતીશાની ટૂંક પૃ. ૬૭૩.

—શત્રુંજય પરનાં મંદિરનું આ ચિત્ર હમણાં લીધેલું છે જ્યારે સન ૧૮૬૬માં લીધેલું ચિત્ર ‘શત્રુંજય પરનાં જૈન મંદિરોનું વિહંગાવલોકન’ એ નામથી અગાઉ અપાઇ ગયું છે, તેના પરિચયમાં જણાવેલી મુખ્ય મંદિરની સિવાયની આઠ ટૂંકો છે તે આ પ્રમાણે ૧ ચોમુખ-જીની—તે બે વિભાગમાં છે—બહારનાને ‘ખરતર વસહિ’ અને અંદરનાને ‘ચોમુખ-વસહિ’ કહે છે. આ પર્વતના સૌથી ઉંચા ભાગ પર છે. ચોમુખ એટલે ચતુર્મુખ—ચારે બાજુ મૂર્તિવાળો ચાર દ્વારવાળો ગ્રાસાદ, તેમાં આદિનાથની ચાર મૂર્તિ છે. અમદાવાદના સોમજી પુત્ર રૂપજીએ સં. ૧૬૭૫માં તે વસહી બંધાવી (પારા. ૮૪૬) ‘ખરતર-વસહી’ સંબંધી મારી ઐતિહાસિક નોંધ માટે જીઓ જૈનયુગ પુ. ૪ પૃ. ૫૨૩ ૨ છીપાવસહીની છીપા એટલે ભાવસાર લોકોએ બંધાવેલી—તેમાં ઉમોટાં મંદિર ને ૪ નાની દહેરી છે. સં. ૧૭૯૧ (પારા ૯૮૫) ૩ સાકરચંદ

ત્રેમયંદની-તેમાં ત્રણ મોટાં દહેરાં ને બાકીની નાની નાની દહેરીઓ છે. સં. ૧૮૯૩ (પારા ૯૯૧) ૪ ઉજમખાધની-નંદીશ્વર દ્વીપની. ઉજમખાધ તે અમદાવાદના નગરશેઠ ત્રેમાલાધની કુળ. ભૂતલ ઉપર નાનાં નાનાં ૫૭ પર્વત-શિખર સંગેમરમરનાં છે ને તે દરેક પર ચોમુખ પ્રતિમા મૂકી છે. આનાં શિખરોની ચોતરફ સુંદર કારીગરીવાળી બાળી લગાવી છે. (પારા ૯૮૬) આ સં. ૧૮૯૬માં બની. ૫ હેમાલાધની-અમદાવાદના નગરશેઠ હેમાલાધએ સં. ૧૮૮૨માં કરાવેલ ચાર મંદિર ને ૪૩ દહેરીઓ (પારા ૯૮૬), ૬ ત્રેમાલાધ મોદીની-તે પણ અમદાવાદના વાસી અને મહા ધનિક હતા. તેણે ૭ મંદિર ને ૫૧ દહેરીઓ બનાવી. ૭ બાલાલાધની-નાનાં મોટાં અનેક મંદિર સં. ૧૮૯૩ (પારા ૯૯૧) ૮ મોતીશાહ શેઠની ટુંક કે જે માટે નીચે તથા પારા ૯૯૧મા જુઓ. દરેક સંબંધી વિશેષ જાણવાના ઉત્સુકે શ્રી જિનવિજય સંપાદિત શત્રુંજય તીર્થોદ્ધાર ગ્રંથમા તેમનો ઉપોદ્ધાત જોવો.

મોતીશા મૂળ સુરતના આસવાલ, પછી તેમણે મુંબઈ રહી એક જગ્યા વ્યાપારી તરીકે ધણું ધન મેળવ્યું. તેમણે તેનો વ્યય અનેક સખાવતોમાં ને શત્રુંજય પર પોતાની ટુંક બાંધવામાં કર્યો, જ્યારે તેમના ભાગીઆ અને મિત્ર અમદાવાદના હઠીસિંહ કેસરીસિંહે ત્યાં એક મોટું બાવન જિનાલય બાંધ્યું. શત્રુંજયનાં બે શિખરો હતા કે જે જૈન મંદિરોથી વિભૂષિત હતા તેની વચ્ચે મોટી ખાધ હતી તેને કુંતાસરની ખાડ કહેવામાં આવતી. મોતીશાહે તેમના ઉક્ત મિત્ર હઠીસિંહને કહ્યું કે આ ખાડ ખટકે છે તો તે પૂરી તે પર ટુંક બનાવું એમ દિલમાં થાય છે. હઠીસિંહે કહ્યું 'મોટા રાજા અને મંત્રી-ઓ પૂર્વે તે કાર્ય ન કરી શક્યા તો તમારું શું ગણું?' મોતીશાહે હસી જણાવ્યું 'ધર્મ પ્રભાવથી તે ખાડને હું પૂરી શકું.' ત્યારથી ખાડ પૂરવાનું કામ ચાલુ થયું. તે પૂરું કરી તે પર લાખો રૂ. લગાવી બહુ બલ્ય અને સાક્ષાત્ દેવવિમાન જેવું મંદિર કરાવ્યું.

તે મંદિરની ચારે બાજુ શેઠ હઠીસિંહ, દીવાન અમરચંદ દમણી, આમા પ્રતાપમલ્લ આદિ પ્રસિદ્ધ ધનિકેએ પોતપોતાનાં મંદિર બંધાવ્યાં, તે તે બધાં આસપાસ કોટ કરાવ્યો. મંદિરોનું કાર્ય પૂરું થવા આવ્યું હતું ત્યાં મોતીશાનો દેહાન્ત થયો એટલે તેના પુત્ર ખીમચંદ સંઘ કાઢી યાત્રા કરી તેમાં પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૮૯૩માં કરાવી. સંઘ મોટો હતો, બાવન ગામના સંઘ જતો આવ્યા હતા. કહેવાય છે કે આ ટુંકમાં એક કરોડથી અધિક ખર્ચ થયો. લગભગ ૧૬ મંદિર તે સવાસો દહેરીઓ આ ટુંકમાં થઈ. જુઓ પારા ૯૯૧.

૪૫ શેઠ હઠીસિંહ કેસરીસિંહ—અમદાવાદ સ્વ. સં. ૧૯૦૧ પારા ૯૯૧ પૃ. ૬૭૪.

—આ ઓસવાલ શેઠનું મંદિર અમદાવાદમાં પ્રસિદ્ધ છે કે જેના ફાટાઓ આમાં આપેલ છે. તેમનો પહેરવેશ બતાવે છે કે કેવી પાધડી બાંધવામાં આવતી, વળી કડિયું લાખી બાંધવું અને કેડ સુધીનું વચમાં કસવાળું પહેરવામાં આવતું. ઉપર શાલ ઓઢવામાં આવતી. તેમના સંબંધી પૂરો ઇતિહાસ મેળવવાના જિજ્ઞાસુએ વીરવિજય નિર્વાણુરાસ (જૈન ઐ. ગૂર્જરકાવ્યસંચય પૃ. ૯૮), વીરવિજય કૃત હઠીસિંહની અંજન શલાકાનાં ઢાળાયાં—૬ ઢાળમાં સં. ૧૯૦૩ જેવા. તેમની પત્નિ હરકુંઅર શેઠાણી બહુ નામી અને શુદ્ધિશાળી હતા. શેઠાણીએ મંદિર—પ્રતિષ્ઠા કરાવી સિદ્ધાચલ ગિરનાર સંઘ કાઢી અનેક સુકૃત્યો કરી ભારે નામ કાઢ્યું હતું. હઠીસિંહ શેઠની ઓળખાણ તેના ઉક્ત મંદિરના પ્રતિષ્ઠાલેખમાં આપેલ છે કે ઓસવાલ નિહાલચંદ પુત્ર ખુશાલચંદને માણકી ભાર્યાથી થયેલ કેસરીસિંહના બાઈ સુરજથી થયેલ પુત્ર હતા.

૪૬ હઠીસિંહનું દેહેરું—અમદાવાદ સં. ૧૯૦૩ પારા ૯૯૧ પૃ ૬૭૫.

—શેઠ હઠીસિંહની છાત્રીની પાછળ તેના દેહેરાનો આ બ્લોક મૂક્યો છે તે જે પુસ્તકનો ઉલ્લેખ સાદીનું જૈન મંદિર એ નામના ચિત્રનો

પરિચય આપતાં કરેલ છે તેમાંથી એટલે સન ૧૮૬૬માં એટલે લગભગ તે બંધાયા પછી વીશેક વર્ષે લીધેલો તેમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે તે પરથી લીધેલ છે. તેમાં જેમ્સ ફર્ગ્યુસન લખે છે કે:—‘જે મંદિર શેઠ હઠીસિંહે લગભગ વીસ વર્ષ પહેલાં કંચુ હતું તે ધર્મનાથ નામના તીર્થંકરનું છે, તેનો નકશો—પ્લાન આખૂ પર્વત પરના ઝોઝામાં ઝોઝા ૧૧ સૈકા જેટલા જૂનાં મંદિરોમાં ગ્રહણ કરેલી ગોઠવણો પર લીધેલો છે કે જે ગોઠવણો હજુ સુધી ચાલી આવેલી છે. આ બધાં દેવાલયોની રચના મુખ્યપણે એવી હોય છે કે નીચે ચોરસના પાયાવાળું—‘વિમાન’ હોય છે. અને તેમાં મૂલનાયકની મૂર્તિ બેસાડવામાં આવે છે. કોઈ વખત આવાં ત્રણ વિમાન હોય છે જેમ આ હઠીસિંહના દહેરામાં છે તેમ, ને કોઈ વખત ચાર જેમ સાદહીના જેન મંદિરમાં છે તેમ હોય છે. તેના પર ખાસ વિશિષ્ટ પ્રકારનું ‘શિખર’ કરવામાં આવે છે કે જેમાં જૈનોએ છેલ્લા આઠ શતકો દરમ્યાન ભાગ્યેજ ફેરફાર કરેલ છે. આ ની પાસે—આગળના ભાગમાં એક કે એકથી વધારે મંડપો હોય છે. આ દહેરામાં મુખ્ય મંડપને બે માળ છે અને તેની આગળ પાછો એક ખુલ્લો મંડપ છે કે જે પર ધુમટ ૧૨ સ્તંભોના ટેકાવાળો છે. આટલું તો દરેક દહેરાસરને હોયજ. પણ આ દહેરામાં જેમ આખૂ, સાદહી અને જ્યા જ્યાં દહેરાસર પૂર્ણ થઈ જાય ત્યાં આખા મંદિરની આસપાસ નાની દહેરીઓની હાર હોય છે કે જે દરેકમાં ૨૪ પૈકી અમુક અમુક તીર્થંકરની મૂર્તિ હોય છે, અને કોઈ દાખલામાં એકમાં ચોનીસેની હોય છે. આખૂ પર દરેક દહેરી શ્વેત આરસમાં bas-reliefs એટલે બહાર થોડુંક ડિપસી આવેલા કાંતરકામ—પ્રતિચ્છાયાથી વિભૂષિત હોય છે, કે જેમાં તીર્થંકરના જીવનપ્રસંગો ચિત્રેલ હોય છે, અને સાંપ્રત કાલમાં ઝોઝામાં ઝોઝું એટલું તો સામાન્ય રીતે હોય છે કે આની દહેરીઓ પર શિખરો હમેશ જેવાં બંધાવવામાં આવે છે. આથી બહારના વંડાને એક જાતની લખત આવે છે અને સાથે અર્થનો ભાવ આવે છે કે જે ભાગ્યેજ ખીચ

જાતના શિષ્યકામમાં જોવામાં આવશે અને આખી ગોઠવણી મુખ્ય-લક્ષણો સુધી પ્રસન્નતા આપે છે અને વિવિધ ભાગોની ગૌણતામાં મહાન કૌશલ્ય દેખાડે છે. મંદિરના મુખડાના આ વંડાના મુખ્ય અગ્રભાગની વચમાં બહારનો દરવાજો છે.’

આ મંદિર સંબંધી પ્રતિષ્ઠાલેખમાં જણાવ્યું છે કે ‘તે હઠિ-સિંહ શેઠે બંધાવ્યું. તે બાવન જિનાશયવાળું છે. એને ત્રણ માળ ને ત્રણ શિખર છે, બે રંગમંડપો છે. એવા એ મનહર મંદિરની અંદર શાંતિસાગર સૂરિના હાથે પ્રતિમાઓ પ્રતિષ્ઠિત કરાવી. હઠિસિંહ-શેઠ સ્વર્ગસ્થ થયા ત્યારે તેની સ્ત્રી હરકુંઅરે આ મંદિર વગેરેનું બાકીનું સધળું કામ પૂરું કરાવી તેના પ્રતિષ્ઠા-ઉત્સવ ધણા ઠાઠમાઠ અને ખર્ચથી ઉજવ્યો હતો. તેણી જોકે સ્ત્રી હતી પરંતુ પુરૂષો પણ ન કરી શકે એવાં તેણીએ કામ કર્યા હતાં. આની પ્રશસ્તિ સલાટ રહેમાનના પુત્ર ઇસકે કોતરી હતી. આ દહેરાનો મુસલમાન સલાટ હતો એ બિના આથી સ્પષ્ટ થાય છે. (જુઓ જિ. ૨, નં. ૫૪૬).

૪૭ સં. ૧૯૦૩ના હઠીસિંહના દહેરાનો બહારનો દેખાવ. અમદાવાદ. પૃ. ૬૮૦.

૪૮ હઠીસિંહના મંદિરનું દ્વાર. } પૃ. ૬૮૧.
૪૯ તે મંદિરનો અંદરનો ભાગ. }

આ ત્રણ ચિત્રો ઉપર પરિચય જે હઠિસિંહના દહેરાને આપ્યો છે તેને લગતાં છે એટલે વિશેષ કહેવાની જરૂર નથી.

૫૦ શ્રી આત્મારામજી—(વિજયાનંદ સૂરિ) પૃ. ૬૮૮.

૫૧ વીરચંદ્ર રાઘવજી ગાંધી B. A. પારા ૧૦૧૪-૧૮૦-પૃ. ૬૮૯.

—આ આચાર્યનો ઉપકાર ગૂજરાતના અને ખાસ કરી પંજાબના જૈન શ્વે. મૂ. સમાજપર અમાપ છે. તેઓ હમણાં થોડાં વર્ષો પહેલાં થઈ ગયા તેથી તેમનું જીવનવૃત્તાંત વિશેષ મળી આવે છે, અને તેના સાર જરા કંઈક વિશેષ એક અર્ધા પ્રકરણ જેટલા પ્રમાણમાં આ

અંથમાં જાણી જોધને આપેલ છે. જુઓ વિભાગ ૭ પ્રક. ૭ પારા ૬૦૦૪ થી ૧૦૧૩ પૃ. ૬૮૪ થી ૬૯૧

ઉપર્યુક્ત શ્રી આત્મારામજીની પ્રેરણાથી તેમનું સ્થાન યથાશક્તિ લેવા માટે ચિકાગોની વિશ્વ ધર્મપરિષદમાં જૈન ધર્મના એક પ્રતિનિધિ તરીકે જનાર જૈન ગ્રેન્ડયુએટ વીરચંદલાઈનું જીવન પણ દુકમાં છતાં અન્ય કરતાં વિશેષ પ્રમાણમાં આપવામાં આવ્યું છે, કે જેથી તેનું અનુકરણ હાલના જૈન ગ્રેન્ડયુએટ પોતપોતાની રીતે યથામતિ જરૂર કરે. આત્મારામજીના શિષ્ય-પ્રેરિત તરીકે તેમના ચિત્ર આજળજ વીરચંદલાઈનું ચિત્ર મૂકેલ છે.

પર દાનવીર શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદ પૃ. ૭૦૦.

પ૩ મુંબઈ યુનિવર્સિટીને પ્રેમચંદ શેઠની બક્ષીસ-રાજખાઈ ટાવર. પૃ. ૭૦૧.

—પ્રેમચંદશેઠની વિખ્યાતી હિન્દ તેમજ હિન્દ બહાર ધણી છે. કીર્તિના લોભ વગર અથંગ વેપાર ખેલી મેળવેલાં નાણાંને કેળવણી માટે તેમજ ખીજ અનેક ઉપયોગી સખાવતોમાં સહવ્યય કરેલ છે અને કોઇપણ સરકારી ‘ટાઇટલ’-પદવીની ભૂખ રાખી નથી. તેમની સખાવતોમાં કેટલીક તો વ્યાપક-સાર્વજનિક હતી.

આવી સખાવતો પૈકી એક રાજખાઈ ટાવર છે કે જેમાં રાજખાઈ તે પોતાના માતૃશ્રીનું નામ છે. હાલ કેટલાક રાજખાઈ નામ કહે છે તે ભૂલ છે. શેઠ ને તેમની સખાવતો સંબંધી પારા ૧૦૧૯-૨૦માં જણાવી દીધું છે.

પ૪ અધ્યાત્મી ફિલસુફ રાયચંદ કવિ પૃ. ૭૧૨

પ૫ મહાત્મા મોહનદાસ ગાંધી. પૃ. ૭૧૩.

—રાયચંદભાઈ ‘કવિ’તરીકે ઓળખાતા કારણકે અતિશય નાન-ચણુથી કવિતા રચતા પણ પછી કવિતા કરવાનું મૂકી દઇ અધ્યાત્મ અને ફિલસુફીમાં ઉડા ઉતરી અનેક આત્માઓના ઉપકારક થયા તે ચૂકી એક મહાત્મા મોહનદાસ ગાંધી છે કે જેમની ખ્યાતિ આખા

જગતમાં અત્યારે તેમના વિદ્યમાનપણામાંજ થઈ ગઈ છે. ગાંધીજીએ જે રાયચંદ ભાઈના સંબંધમાં લખ્યું છે, કહ્યું છે તે દૂંકાવી આગ્રંથમાં મૂક્યું છે. મારો પોતાનો એક પણ શબ્દ જ્યારે બીજાના સંબંધમાં બનતાં સુધી નથી લખ્યો ત્યારે રાયચંદભાઈ સંબંધી તેજ ખાસ બિલકુલ નથી લખ્યો. આથી બંનેનાં ચિત્રો એકની પાછળ બીજું એમ મૂકેલાં છે.

૫૬ રાય બદ્રીદાસે કરાવેલ જૈનમંદિર, કલકત્તા. પૃ. ૭૩૭

—કાલાતુકમે છેલ્લામા છેલ્લું સં. ૧૯૦૩માં પૂરું થયેલ અમદાવાદનું પ્રસિદ્ધ હટ્ટીસિંહનું મંદિર છે કે જેનું ચિત્ર તથા તેનો પરિચય આમાં કરાવેલ છે. ત્યારપછી થયેલાં નવાં મંદિરોમાં કલકત્તાનું રાય બદ્રીદાસ મુકીમે કરાવેલું મંદિર સુપ્રસિદ્ધ છે કે જે કલકત્તામાં એક જોવાલાયક ચીજ ગણાય છે. આ રાય બદ્રીદાસ શ્રી જૈન શ્રવે. કાન્દ-રન્સ (પારા ૧૦૫૮)ની બીજી મુંબઈની સ્મરણીય બેઠકના પ્રમુખ હતા.

૫૭ ‘જૈન’ના આઘતંત્રી સ્વ૦ ભગુભાઈ ફતેચંદ કારભારી પૃ. ૭૩૧

—સદ્ગત ભગુભાઈના સાક્ષી પરિચયમાં હું આવેલ છું. જે તેમની અનેક હકીકતોની મને માહિતી છે તે અત્રે મૂકી-શકાઈ નથી. સ્થાનાભાવે જાહેર સેવા માટે તેમણે જે ભોગ આપ્યો તે ‘જૈન’ નામનું પ્રથમ અઠવાડિક પત્ર કાઢી એક મોટું વિચારવાહન પૂરું પાડવામાં પહેલ કરી તેનું માત્ર દિગ્દર્શન પારા ૧૦૫૭ માં કરાવ્યું છે. તેમનું ખરૂં અને વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર લખાવાની જરૂર છે.

૫૮ ગિરનારપરનાં જૈન મંદિરોનું વિહંગાવલોકન. પૃ. ૮૦૦

૫૯ આંબૂપરનાં જૈન મંદિરો-વિમલવસહિ વગેરેનું વિહંગાવલોકન. પૃ. ૮૦૧

—શત્રુંજય, ગિરનાર અને આબૂ એ શ્રવેતામ્બર જૈનોનાં ગૂજરાતમાં પ્રસિદ્ધ મહાતીર્થોંછે. શત્રુંજયપરનાં મુખ્ય આદિનાથ મંદિર અને

અન્ય જૈનમંદિરોનું વિહંગાવલોકન આપણે સપરિચય કરી ગયા છીએ. રા. પાઠક લખે છે કે ધણેભાગે જૈનલોકો વેપારીજ હોય છે. ગૂજરાતમાં તેમની સંખ્યા ઘણી છે અને તેથી કરીને ગૂજરાતના સ્થાપત્યપર તેમની સ્થાપત્ય શૈલીની અસર બહુ થઇ છે. દક્ષિણ અને ઉત્તરના હિંદના આલતા સ્થાપત્યમાં તેઓએ કેટલોક સુધારો કર્યો છે અને પછી તો તેમના બહોળા ફેલાવાથી તે કાયમ થઇ ગૂજરાતમાં હિંદ મિશ્રિત પદ્ધતિ સ્થપાઇ. આખરનાં અને ગિરનારપરનાં તેમનાં દેવળોપર નજર કરીશું તો તે આપણને લાંબા અનુભવ પછીનાં અને નાના નાના અવયવોથી પૂર્ણ થયેલાં માલૂમ પડશે. આટલી કક્ષાએ પહોંચ્યા પછી તે પદ્ધતિ વધારે કાતરકામવાળી થઈ

તેમનામાં દેવળ બાંધી મૂર્તિ બેસાડવી એ એક બહુજ પુણ્ય કાર્ય ગણાય છે અને તેઓ તેને એક ફરજ સમજે છે. વળી દેવળ બાંધવાથી મોક્ષ મળે છે (તીર્થંકર ગોત્ર બંધાય છે) તેવી માન્યતાથી વ્યક્તિપરત્વે દેવળો થઇ તેઓ કદમાં નાનાં નાનાં પણ સમૂહમાં બંધાય છે અને દરેક વ્યક્તિ પોતાના બંધાવેલા દેવળને નાનું હોય છતાં કારીગીરીથી ભરપૂર કરી દેવા ઉત્સુક હોય છે. આથી તેનામાં જે ભવ્યતા—grandeur આવવી જોઇએ તે નથી આવતી. વળી આવો દેવળનો સમૂહ પર્વતોપર એકાંત જગાએ હોય છે, તે પરથી તેઓ એકાંત સ્થળ વધારે પસંદ કરતા હોવા જોઇએ. શત્રુંજય, ગિરનાર, તળાબ, આણુ પર્વત, તારંગા વગેરે સ્થળોએ તેઓએ એવી સારી જગા પસંદ કરી છે કે જ્યાં ચોમાસાનું પાણી ન ભરાય. એનાં બાંધકામ એવાં તો મજબૂત કર્યા છે કે કુદરતની અડચણોની સામે તેઓ ધણા વર્ષોથી ટકર મારી રહ્યા છે. ’

જૈન દેહરાંની રચનામાં—ધ્વાનમાં પદ્માસનસ્થ તીર્થંકરોની મૂર્તિવાળું ‘વિમાન’ હોય છે, જેનાપર પિરામિડના આકારનું શિખર ચઢાવવામાં આવે છે. આગળના ભાગમાં થાંભલાવાળો મંડપ હોય છે અને તેના પર આડા થરોવાળો ધ્રુમટ ચઢાવાય છે. આ ધ્રુમટ

ચોરસપર અષ્ટકોણમાં મૂકાયેલા પહેલા ચરપરથી ગોળાકારમાં થતાં થતાં મથાળે મધ્યમાં ભેગો થાય છે, જ્યાંથી એક લોલક કરી નાંખવામાં આવે છે. આ ધુમટને ટેકવનારા થાંભલા ઉપરાંત ચોકડી આકારના થાંભલા વધારાના મૂકીને મંડપ મોટો કરે છે. આટલું મુખ્ય દહેરું.

ક્યાંક ક્યાંક મુખ્ય દહેરાની આસપાસ નાની નાની દેહરીઓ (દિવકુલિકાઓ) હોય છે. આવાં દહેરાંઓ ગિરનાર અને આખૂપર છે. મંડપ પરના શિખરમાં માળ ખનાવવામાં આવે છે—તે ત્રિકોણાકારમાં ઉભો થાય છે, બાજુઓ જરાક ગોળ હોય છે તેમાં પણ આડા થરો મૂકેલા છે. બહારની રેષા અંદરની રેષા સાથે સમાન્તરજ સ્ત્રેવામાં આવે છે. મંડપપરનાં ધુમટો લાગ્યેજ ૩૦ ફૂટથી વધારે વ્યાસના હોય છે. આ શિખરો અને ધુમટો આડા થરોનાં હોઈ કાઠપિણુ જાતના આઘાત તેના પાયાની બહાર પડતા નથી તેથી તે ધણાં વરસોલગી ટકી રહે તેવાં હોય છે.

મંડપના થાંભલાઓ ધણા જુદી જુદી જાતના હોવા છતાં દરેક સારા આકારનાજ હોય છે. તેના પરનું શરૂ ચાર બાજુ ટેકાવાળું (bracketted) હોઈ ઉપર આવતા પાટડાનો ભાર સારી રીતે ઝીલી શકે તેવું હોય છે.

નકશીકામમાં જૈન દહેરાંઓ સૌથી અઢે તેવાં છે. ભૌમિતિક આકારો, વેલ, પૂતળાં વગેરે આ પદ્ધતિમાં ધણાં જોવામાં આવે છે. આપણામાં સ્વતંત્ર પૂતળાં—કામ લાગ્યેજ જોવામાં આવે છે. મૂર્તિ-ઓની પછવાડે કાષ્ઠક ઓઢીંગણુ-ટેકણુ જેવું દરેકમાં જોવામાં આવે છે. અસલની મૂર્તિઓમાં જે ગાંભીર્યભાવ આપણને પ્રતીત થાય છે તે હવેની પ્રતિમાપર નથી આવતો અને તેટલે અંશે હવેની તે કળા અધોગતિ પામેલી છે. વળા આ તીર્થંકરોને ઝાળખવાને માટે ચિ-હો-લાંછનો પણ નિશ્ચિત કરેલાં છે. હાથી, ઘેડા, વરઘેડા વગેરે આ પદ્ધતિમાં ધણું ખતાવવામાં આવ્યું છે.

ઉપરની ખાસીયતો (peculiarities) જરા અપવાદરૂપ પણ નવીનતાવાળાં શત્રુંજય પરનાં જૈન મંદિરો છે. ત્યાંનાં કેટલાંક દહેરાં (સન) ૧૧ માં સૈકા જેટલાં જૂનાં છે. ૧૪-૧૫ સૈકામાં મુસલમાનોના ઝપાટામાં જો આ ન આવ્યાં હોત તો આપણને તેમાં ઘણું જોવાનું મળી શકત, તોપણ ૧૬ માં સૈકાના છેલ્લા અડધમાં જૈન લોકોએ ત્યાંનાં કેટલાંક દહેરાંઓ ફરીવાર ચણાવ્યાં; ત્યારથી મંદિરો થવા લાગ્યાં તે ઠેઠ અત્યાર સુધી થયા. તેમાં પણ ૭૦ વરસોમાં પુર જોસમાં બંધાયાં છે, પણ આ પછવાડે બંધાવેલાં માથી મૂર્તિકામના કેટલાક અવયવો બહુ સારા નથી થયા (પાઠક-સુરત ગૃ. સા. ૫, રીપોર્ટ).

ગિરનાર દરિયાની સપાટીથી લગભગ ત્રણહજાર ફૂટ ઉંચો છે ત્યાં જૈનોના દહેરામાં નેમિનાથજીની ટુંક પહેલા આવે છે. તેના જીર્ણુ શીર્ણુ કાષ્ઠમય દહેરાનો ઉદ્ધાર સજ્જનમંત્રીએ કર્યો સં. ૧૧૮૫ (પારા ૩૦૬). ત્યાં એક નષ્ઠ સંવત્સવાળો લેખ છે કે જે Antiquities of Kathiawar પૃ. ૧૫૬માં છપાયો છે. તે લેખ મેં યાત્રાએ જતાં મહેનત કરી ઉતારી લીધો છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે—

वंशोऽस्मिन् यदुनामकावरपते रभ्युग्रशौर्यावले
रासीद्राजकुले गुणौघविपुले श्री यादवरव्यातिमत् ॥

अत्रामृन्नृप मंडलीनतपदः श्री मंडलीकः क्रमात्

प्रासादं गुरु हेमपत्रततिभि र्योचीकरन्नेमिनः ॥ ९ ॥

એટલે કે યદુવંશમાં મંડલીક નામનો રાજા થયો તેણે નેમિનાથનો પ્રાસાદ હેમના પતરાંઓથી બંધાવ્યો. (આ મંડલીક નવમ્રણનો પિતા થાય તે સોરઠી તવારીખ પ્રમાણે સં. ૧૨૭૦ માં અને અન્ય પ્રમાણે સં. ૧૩૧૬ માં ગાદીપર બેઠો) આ લેખમાં છેલ્લા મંડલિક રાજાનું વર્ણન છે ને શાણુરાજનું વર્ણન છે કે જેણે વિમલનાથ પ્રાસાદ ગિરનારમાં સં. ૧૫૯૮ માં કરાવી રત્નસિંહચરિ પાસે અતિથિત કરાવ્યો (પારા ૭૧૯) તેથી તે સાલનો લેખ છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે. આ શાણુરાજના પૂર્વજ હરપતિશાહે સં. ૧૪૪૯માં

નેમિત્રસાદનો ઉદ્ધાર કર્યો. (જૈ. ગૂ. કવિઓ ભાગ ૨, પૃ. ૭૩૯). હાલ તે મોટા ચોકમાં છે. આસપાસ લગભગ ૭૦ નાની દેરીઓ છે. આના મંડપની અંદર દિવાલમાં ત્રણ મૂર્તિ એક સાથે મૂકેલી મેં જોઈ છે. નાની છે તે સં. ૧૨૭૫ માં બનાવેલી શ્રી કૃંજરાપદ્મી (?) ગચ્છના શાંતિસૂરિની છે, બીજી બે મોટી મૂર્તિ છે તે શ્રીહિમચંદ્ર-સૂરિની અને શ્રી કુમારપાલદેવની છે કે જે તરફ કોઈનું લક્ષ ગયું નથી. એક થાંભલાપર સં. ૧૧૧૩ ના જેઠ ૧૪ દિને નેમીશ્વરજિ-નાલય કરાવ્યું તે બીજા થાંભલાપર સં. ૧૧૩૫ માં પ્રતિષ્ઠા કરાવી, તે ત્રીજામાં સં. ૧૨૩૪ માં દેવાલય સમરાવ્યું એમ લેખ છે. સંગ્રામ સોનીની ટુંક અને વસ્તુપાલ તેજપાલની ટુંક સંબંધી જીદાં ચિત્રો છે ને તેમનો પરિચય અલગ કરાવ્યો છે. તદુપરાંત મેરકવશીની ટુંક, કુમારપાલની ટુંક અને સંપ્રતિરાજની ટુંક છે. આ પૈકી ઘણી ટુંકો કેશવજી નાયકે સમરાવી. સં. ૧૯૩૨ નો તે બાબતનો લેખ છે (પારા ૯૯૨). ઉપર ચડતાં અંબાજીની ટુંક આવે છે.

આખૂપરના વિમલવસહિ, લૂણિગવસહિ આદિ મંદિરોપૈકી વિમલવસહીનું જૂદું ચિત્ર જે જૂદો પરિચય આપેલ છે. લૂણિગવસહિ તે વસ્તુપાલના બાઈ તેજપાલે કરાવેલું મંદિર છે ને તે વિમલવસહિના ઉત્તરપૂર્વના ખૂણાપર આવેલું છે અને તે પશ્ચિમાભિમુખ છે, તેના પ્લાનની વ્યવસ્થા વિમલવસહિ જેવીજ છે પણ પૂર્વતરફ ઓશરીમાં દહેરીઓને બદલે સ્થાપનારના કુટુંબનો વરઘોડો બતાવ્યો છે અને આ ભાગ મુખ્ય મંદિરથી જીદો કરવા, વચ્ચે કોતરકામવાળા ભોંત છે. આ કોતરકામ નાના નાના ચોરસતું કરેલું છે. આખું મકાન ૧૫૫'x૯૨' વાળા લંબચોરસમાં હોઈ વિમલવસહિ કરતાં જરા મોટું છે. તેના મંડપના થાંભલાઓ વધારે ઉંચા છે અને તે આઠ જીદી જીદી જાતના છે, જ્યારે વિમલવસહિમાં એકી જાતના છે. મંડપ પરનાં ધુમટ તેમજ ઉંચકવામાં આવ્યો છે, પણ તેનું અંદરનું નકશીકામ પહેલાના કરતાં ચઢીયાતું છે. ધુમટના બીજા થરથી ૧૬ બેઠક પર ૧૬ વિદ્યાદેવીની જીદી જીદી સ્થિતિમાં પુતળીઓ કરી છે. આ ધુમટની બરોબર મધ્યમાં ઉપરથી

એક લોલકે કયું છે, જે બહુજ સરસ ગણાય છે. તે બહુજ કામળ છે. ગુલાબના મોટા ફુલને તેની ઘાંડલીથી ચતું પકડીએ તે જે આકાર થાય તે આકાર આનો છે. આ લોલકના પ્રમાણમાં ઇંગલાંડના ઉમા હેન્ડ્રીના વેસ્ટ મિનિસ્ટરમાંનાં લોલકો પ્રમાણુ વિનાનાં અને ભારે લાગે છે. આ લોલકની સુંદરતા અને સુકુમારતાનો ખ્યાલ માત્ર નજરે નોંધાયીજ આવે. (પારા પર૬).

નિવેદનની પૂર્તિ—પારા ૪૨ પૃ. ૪૭-૮ માં

શ્રી જિનવિજય તરફથી ખાસ અપેક્ષિત વસ્તુ-ગૂજરાતના ઇતિહાસનું ધડતર હજુ બાકી છે-દૂર છે, તે સત્વર વિનાવિલંબે તેમની પાસેથી પ્રાપ્ત થાઓ-એ હૃદયેચ્છા વ્યક્ત કર્યા પછી હવે જણાવતાં આનંદ થાય છે કે તેમણે તે ઇતિહાસના પ્રથમ માર્ગદર્શક સ્તંભ રૂપ ‘ગૂજરાતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ’ એ વિષય પર મુંબઈ યુનિવર્સિટીની શ્રી વસનજી વ્યાખ્યાનમાળામાં ૨૮ મી જૂનથી ત્રીજી જુલાઈ ૩૩ માં પાંચ વ્યાખ્યાનો:—૧ પ્રાચીન ગૂજરાતની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ સંબંધી ઊહાપોહ, ૨ પ્રાચીન ગૂજરાતના (રાજકીય) ઇતિહાસનું સિંહાવલોકન, ૩ પ્રાચીન ગૂજરાતનું ધાર્મિક અને સાંપ્રદાયિક જીવન, ૪ ગૂજરાતનું સામાજિક અને પ્રજાકીય જીવન, ૫ ગૂજરાતની સાર્વજનિક સંસ્કૃતિ-નીતિ, રીતિ, કળા, વિજ્ઞાન આદિ-એ મથાળાનાં આખ્યાં હતા-તેમાં ગૂજરાતની સંસ્કૃતિના ત્રણ યુગો પાડ્યા હતા—૧ અમદાવાદ પર અંગ્રેજી સહતનતનો ઝુંડો ફરક્યો ત્યારથી અર્વાચીન યુગ, ૨ તે પૂર્વનો ઇસલામી સત્તાનો એટલે અલુહિલપુરની ક્ષત્રિય રાજસત્તાનો છત્રભંગ થયો ત્યારથી મધ્યયુગ, અને ૩ તે પહેલાનો એટલે રથુલરૂપે ગુપ્ત સામ્રાજ્યના અંતકાળથી વિ. સં. ૫૫૦ થી ૧૩૫૦ સુધીનો પ્રાચીન યુગ. આ પ્રાચીન યુગ હિંદ માટે મધ્ય યુગ ગણાય, પણ ગૂજરાત માટે પ્રાચીન યુગ છે કારણ કે તે પહેલાં ગૂજરાતનું ગૂજરાત તરીકે અસ્તિત્વજ ન હતું. આ વ્યાખ્યાનો પ્રકટ થનાર છે તેથી ઘણા પ્રકાશ પડશે. આ પ્રયત્ન માટે શ્રી જિનવિજયને ધન્યવાદ થતો છે. (જુઓ જૈનયુગ પાક્ષિક જુલાઈ ૩૩ નો અંક.)

વિષયાનુક્રમ.

નિવેદન

પૃષ્ઠ ૫-૬૧

પ્રસ્તાવના (પ્રોફેસર કેશવલાલ હિંમતરામ કામદાર)

૬૨-૮૦

સાંકેતિક અક્ષરોની સમજ

૮૧-૮૪

ચિત્ર-પરિચય

૮૫-૧૪૬

વિષયાનુક્રમ

૧૪૭

૮ વિભાગ-૫૬ પ્રકરણોનો અનુક્રમ.

૧-૮૩૨

વિભાગ પહેલો શ્રી મહાવીર અને આગમસાહિત્ય

પારા ૧-૧૪૦

૩-૯૦

પ્રકરણ ૧ હું જૈનધર્મનો ઉદય અને તેનું સ્થાન

પારા ૧ ભારતના આર્ય ધર્મની ત્રણ શાખાઓ-વૈદિક જૈન અને બૌદ્ધ ૨ ચોવીસ તીર્થંકરો ૩ પાર્શ્વનાથ ઐ. વ્યક્તિ ૪ પાર્શ્વનાથનો આતુર્યામ ધર્મ, મહાવીરનો પંચશિક્ષા ધર્મ. ૬-૭ શ્રીમહાવીર અને શુદ્ધ સમકાલિન, તેમની તુલના ૮ શ્રી મહાવીરનો ઉપદેશ ૯ શ્રી મહાવીર ૧૦ તેમના અનુયાયી રાજાઓ ૧૧ શ્રી મહાવીરના ઉપદેશની અસર ૧૨-૧૪ જૈન ધર્મનો અન્યધર્મોપર પ્રભાવ

૧-૧૬.

પ્રકરણ ૨ જીવ આગમકાલ

૧૫ તપસ્વી ને દર્શનકાર શ્રી મહાવીર, ૧૬ તેમના સમયની ભાષા, ૧૭ ગણધરો ૧૮-૨૦ તેમણે ગુંથેલાં ૧૨ અંગો-આચાર, સૂત્રકૃત, સ્થાન, સમવાય, વ્યાખ્યાપ્રગ્નપ્તિ, સ્વાતંત્ર્ય, ઉપાસક, અંતકૃદ, અનુત્તરોપાતિક, પ્રશ્નવ્યાકરણ, વિપાક, દષ્ટિવાદ, ૨૧ દષ્ટિવાદના પાત્ર ભાગ-પરિકર્મ, સૂત્ર, પૂર્વ, અનુયોગ ને ચૂલિકા. ૨૨ અંગોની ભાષા ૨૩-૨૫

શ્રી મહાવીર નિર્વાણ પછીના પદ્ધતિ અને પ્રકરણો, ધર્મદાસ
કૃત ઉપદેશમાલા, શય્યાલવ કૃત દશવૈકાલિક ૧૭-૩૨

પ્રકરણ ૩ જી આગમકાલ (ચાલુ)

૨૬ આચાર્ય ભદ્રબાહુ-તેમની નિર્ચુકિતઓ ૨૭ પ્રાભુતો
૨૮-૩૦ મગધસંધ (પાટલિપુત્ર-પરિષદ) ૩૧ માથુરીવાચના
(મથુરા પરિષદ) ૩૨ વલ્લભી વાચના (વલ્લભીપુર પરિષદ.) ૩૩-૩૮
પ્રકરણ ૪ જી શ્રુતસાહિત્ય.

૩૩ દેવવાચકનું નંદીસૂત્ર-તેમાં ઉલ્લેખિત શ્રુત અંગો,
આવશ્યક, ૩૪ ઉત્કાલિક શ્રુત લગભગ બત્રીશ, ૩૫-૩૬ કાલિક
શ્રુત લગભગ બત્રીશ. ૩૭-૩૮ ઉપસંહાર, શ્રુતની સ્થિતિ.
પંચાંગી. શ્વેત મૂર્તિપૂજકોને માન્ય ૪૫ આગમતે. સર્વ વીરાત
૬૮૦ ની વલ્લભી વાચનાને અનુસરે છે. ૩૯-૪૫

પ્રકરણ ૫ જી ઉપલબ્ધ શ્રુત-સાહિત્ય: ૧૧ અંગો

૧૧ અંગોનો પરિચય:—૩૯-૪૨ આચાર્યાંગનો, ૪૩-
૪૬ સૂત્રકૃતાંગનો, ૪૭-૪૮ સ્થાનાંગનો, ૪૯ સમવાયાગ, ૫૦-
૫૧ વ્યાખ્યા પ્રજ્ઞપ્તિ પર-૩ જ્ઞાત ધર્મ કથા ૫૪ ઉપાસક
૫૫ અંતકૃત ૫૬ અનુત્તરોપપાતિક ૫૭ પ્રશ્નવ્યાકરણ ૫૮
વિપાક-નો પરિચય ૫૯ અંગના ઉપાંગ. ૪૬-૫૮

પ્રકરણ ૬ જી ઉપલબ્ધ શ્રુત-સાહિત્ય: અંગ સિવાયનાં
આગમો.

બાર ઉપાંગોનો પરિચય:—૬૦ ઉવવાધ, ૬૨ રાયપસેણી,
૬૩ જીવાભિગમ, ૬૪-૫ પ્રજ્ઞાપના ૬૬ સૂર્ય પ્રજ્ઞપ્તિ, ૬૭
જંજૂકોપ પ્રજ્ઞપ્તિ ૬૮ ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ ૬૯ ઉક્ત છેલ્લાં ત્રણ ઉપાંગ
૭૦ કામ્પયા-નિરયાવલિકા ૭૧ કમ્પવડસિયા ૭૨ પુષ્કિયા
૭૩ પુષ્કચુલિયા ૭૪ વન્હિ દસા ૭૫ છેલ્લાં ચાર નિરયાવલિ
સૂત્રો. ૭૬ અંગ ને ઉપાંગનો સંબંધ. ચાર મૂલ્યસૂત્રોનો પરિ-

અર્થ:-૭૭ ચાર મૂલસૂત્રો ૭૮-૯ આવશ્યક ૮૦-૪ દશવૈકલિક,
૮૫-૮ ઉત્તરાધ્યયન ૮૯-૯૦ પિંડનિર્ચુકિત, ઓધનિર્ચુકિત
બે પૈકી એક. ૯૧ નંદી સૂત્ર ૯૨ અનુયોગદ્વાર. પ૯-૭૩

પ્રકરણ ૭ મું ઉપલબ્ધ શ્રુત-સાહિત્ય.

૯૨-૯૫ છ ઉદ સૂત્રો:-૯૬-૭ પહેલું નિશીથ ૯૮-૯
ખીજું બૃહત્કલ્પ ૧૦૦ ત્રીજું બ્યવહાર ૧૦૧ ચોથું દશાશ્રુત-
સ્તંધ, પાંચમું પંચકલ્પ ૧૦૨ છઠું મહાનિશીથ. ૧૦૩ દશ
પ્રકીર્ણક (પચન્ના) ૧૦૪-૧૧૩ તે દશતો પરિચય, ૧૧૪-
૧૨૭ ખીજાં પ્રકીર્ણકો (પચન્નાઓ) ૧૨૮ જિનભદ્ર ક્ષમાશ્ર-
મણ કૃત વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય. ૧૨૯ કુલ ચોરાશી આગમો.
૧૩૦-૫ આગમો સંબંધી વિન્ટરનિદ્ર ૧૩૬ ડૉ. યાકોખીનું
કથન ૧૩૭ વેબરનું Sacred Literature of the
Jainas ૧૩૮-૯ આગમ સંબંધી સિદ્ધસેન દિવાકર. ૧૪૦
ઉપસંહાર. ૭૪-૯૦

વિભાગ ૨ ને પ્રાકૃત સાહિત્યનો મધ્યકાલ અને

સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઉદયકાલ પારા ૧૪૧-૨૬૦ ૯૧-૧૮૮
પ્રકરણ ૧ લું આરંભિક ઐતિહાસિક ઘટનાઓ.

૧૪૧ વીરાત ખીજે ત્રીજે સૈકાન્અશોક સમ્રાટ્-બૌદ્ધ શ્રમણો.
નિગ્ગંથ તે જૈનો ૧૪૨ બૌદ્ધોની અસર. જિનકલ્પની વિચિત્ર
ન્નતા, નગરવાસ. સંપ્રતિરાજ, ૧૪૩ કલિંગ ચક્રવર્તિ ખાર-
વેલ ૧૪૪ કાલકાચાર્ય ૧૪૫ ભર્યનું શકુનિકા વિહાર, ખપુ-
ટાચાર્ય તે તેના શિષ્ય ભુવન ૯૪-૧૦૦

પ્રકરણ ૨ જી ઉમા સ્વાતિ વાચક, પાદલિખ્તસૂરિ આદિ

૧૪૬-૭ ઉમાસ્વાતિ વાચક, ૧૪૮-૯ તેમનો મહાગ્રંથ
તત્ત્વાર્થ સૂત્ર-સભાષ્ય ૧૫૦ પાદલિખ્ત સૂરિ ૧૫૧ સિદ્ધસેન
દિવાકર-તેનો યુગ. ૧૦૧-૧૦૬

પ્રકરણ ૩ જી સિદ્ધસેન-યુગ

૧૫૨-૧૫૪ સિદ્ધસેન દિવાકર. તેમના પહેલાં ન્યાયશાસ્ત્રની સ્થિતિ. તેઓ જૈન ન્યાયશાસ્ત્રના સ્થાપક-તર્કપ્રધાન પુરૂષ. ૧૫૫-૮ સન્મતિ-તર્ક નામનો મહાન્ ન્યાયગ્રંથ, ૧૫૯ પ્રતિભાવાન્ ને સ્વતંત્ર વિચારક, ૧૬૦-૬૨ તેમની બત્રીશ દ્વાત્રિ-શિકા-સ્તુતિઓ. ૧૬૩ દાર્શનિક ૧૬૪ સિદ્ધાંતપ્રધાન નહિ પણ તર્કપ્રધાન ૧૬૫ દિગંબરોમાં તેમનો આદર ૧૬૬ શ્વેત આચાર્યોમાં મહાન્ પ્રતિષ્ઠા ૧૬૭ અન્ય કૃતિઓ. ૧૬૮-૧૭૧ તેમનું જીવનચરિત્ર-કિંવદન્તીઓ. ૧૭૨ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષા, મૌલિક ગ્રંથકાર ૧૭૨ ક (જુઓ શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિપત્રક) ૧૦૭-૧૨૨

પ્રકરણ ૪ થું. વિક્રમ સં. ૧ થી ૩૦૦ વિમલસૂરિ, મથુરાસ્તૂપો, મથુરાસંઘ, દિગંબર-શ્વેતાંબર ભેદ, જૈન ન્યાયશાસ્ત્રનો પ્રથમયુગ.

૧૭૩ વિમલસૂરિનું પદમચરિયમ્ ૧૭૪ વિક્રમ બીજી સદીના મથુરાના જૈન સ્તૂપો ૧૭૫ મથુરાસંઘ-પરિષદ્ ૧૭૬ દિગંબર-શ્વેતાંબર ભેદ (વિ. સં. ૨૩૯ કે ૧૩૬), ૧૭૭ સમંતભદ્ર કૃત આત્મમીમાંસા ૧૭૮-૯ સંસ્કૃત ભાષામાં ગ્રંથરચનાનો પ્રારંભ ૧૮૦ જૈન ન્યાયશાસ્ત્રનો પહેલો યુગ. ૧૨૩-૧૨૮

પ્રકરણ ૫ મું ગુપ્ત અને વલ્લભી સમય. આચાર્ય મલ્લવાદી.

જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણ વિ. સં. ૩૦૦ થી ૮૦૦

૧૮૧ ગુપ્ત સમય.ભાષ્ય ને ચૂર્ણિઓની રચના ૧૮૨ કુવલય-માલાથી મળતી હકીકત ૧૮૩ ગુપ્તવંશના જૈનાચાર્ય દેવગુપ્ત ૧૮૪ તેમની શિષ્યપરંપરા. ભિન્નમાલ. જૈન મંદિરોથી રમ્ય ગૂર્જર દેશ. ૧૮૫ તત્ત્વાચાર્ય; તે પ્રાયઃ શિલાંકસૂરિ હોય. ૧૮૬ મલ્લવાદી ૧૮૭ તેમનો દાદશાર નયચક્રવાલ ગ્રંથ. તે પરની પછીની ટીકાઓ. ૧૮૯ ન્યાયબિંદુ ટીકા પર ટિપ્પન ૧૯૦-

૧ ચૈત્યવાસીઓ ૧૯૨ શિવશર્મસૂરિ. કર્મપ્રકૃતિ ગ્રંથ ૧૯૩
ચંદ્રર્ષિ મહત્તર-પંચસંગ્રહ નામનો કર્મગ્રંથ. ૧૯૪-૫ વલ્લભી
સંધ-પરિપદ ૧૯૬ પ્રાચીન જૈનેતર સાહિત્ય ૧૯૭ સિદ્ધસેન
ગણિ-તત્ત્વાર્થ ટીકા. ૧૯૮ હરિભદ્ર સૂરિને તેનો યુગ ૧૯૯
સૌરાષ્ટ્ર સાથે જૈનોનો સંબંધ, વલ્લભીપુર ૨૦૦ વલ્લભી—ભંગ,
૨૦૧ આનંદપુર. ધનેશ્વર સૂરિ. ૨૦૨ ખીજા કાલકસૂરિ ૨૦૩
સંધદાસ ક્ષમાશ્રમણ-વસુદેવ હિડી. ધર્મસેન મહત્તર. ૨૦૪
સમ્રાટ હર્ષ—જ. ભુભદ્ર, મયૂર કવિ, માનતુંગ સૂરિ ૨૦૫ ચંડ
વૈયાકરણ ૨૦૬-૨૧૦ જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણ-વિશેષાવશ્યકભાષ્ય,
૨૧૧ જિનદાસ મહત્તર-નંદી ચૂર્ણિ, નિશીથ ચૂર્ણિ ૨૨૨
વલ્લભીના મૈત્રકો. ૧૨૯-૧૫૨

પ્રકરણ ૬ હું હરિભદ્ર-યુગ (વિ. સં. ૫૮૫ અથવા વિ. સં.
૭૫૭ થી ૮૨૭)

૨૧૩ હરિભદ્ર સૂરિ. પ્રસ્તાવ ૨૧૪-૫ ટુંક જીવન. ૨૧૬
તેમની સમભાવી ગવેષણા ૨૧૭-૮ તેમના ગ્રંથો ૨૧૯-૨૨૩
તેમની વિશેષતાઓ ૨૨૪ તેમણે ઉદ્ધેષેલ જૈનેતર ગ્રંથકારો
૨૨૫ તેમનો સમય નિર્ણય ૨૨૬ એક યુગકાર ૨૨૭-૮
યોગસાહિત્યમાં નવો યુગ સ્થાપક ૨૨૮-૨૩૧ દાર્શનિક, કવિ,
કથાકાર ૨૨૯ તેમનો શ્રી મહાવીરના માર્ગમાં અટલ
વિશ્વાસ. ૧૫૩-૧૭૦

પ્રકરણ ૭ મું આવડાનો સમય (વિ. સં. ૮૦૦ થી ૧૦૦૦)

૨૩૩-૪ ગૂજરાત-પાટણની સ્થાપના, શ્રીમલથી શ્રી-
માલી, ગૂજરાતમાં પોરવાડો ૨૩૫-૬ વનરાજ. જૈનોની સહાય
ને તેમની મહત્તા. મંત્રી સેનાપતિપદ ૨૩૭-૮ ઉદ્ધોતનસૂરિની
કુવલયમાલા. ૨૩૯ હરિભદ્ર-તેનો યુગ ૨૪૦-૧ સમ્રાટ વત્સ-
રાજ ૨૪૨ અખલદ્રીસૂરિ, કનોજનો આમ અને ગોડનો ધર્મ-
રાજ ૨૪૩ જયસિંહસૂરિ-ધર્મોપદેશમાલાવૃત્તિ ૨૪૪ શીલાંક-

સૂરિ. આચારાંગ ને સૂત્રકૃતાંગપર ટીકા ૨૪૫ અંગવિદ્યાના અ-
બ્યાસક વીરસૂરિ ૨૪૬-૨૫૪ સિદ્ધર્ષિસૂરિ, ઉપમિતિ ભવપ્રપંચ
કથા ને અન્યગ્રંથો ૨૫૫ વિજયસિંહસૂરિ-ભુવનસુંદરી કહા
૨૫૬-૮ મહેશ્વરસૂરિની પંચમી કહા ૨૫૯ નાગરી લિપિ,
અપભ્રંશભાષા ૨૬૦ ચાવડા-ચૈત્યવાસીનો સંબંધ. ૧૭૧-૧૮૮

વિભાગ ૩ જે સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ વિ. સં.

૧૦૦૧ થી સં. ૧૨૩૦ પારા ૨૬૧-૩૨૬ ૧૮૯-૩૨૬
પ્રકરણ ૧ હું. સોલંકી વંશનો સમય-મૂલરાજથી કહ્યું
(વિ. સં. ૧૦૦૧ થી ૧૧૫૦)

૨૬૧ સોલંકીવંશ. મૂલરાજ વગેરે ૨૬૨ જંબૂ અને
તેના ગ્રંથો ૨૬૩ પ્રહુમ્નસૂરિ દિગંબરવાદીજેતા. જે રાજાને જૈન
કર્થો ૨૬૪-૮ મહાદર્શનિક અભયદેવસૂરિ-સન્મતિતર્કપર ટીકા
૨૬૯ જૈન ન્યાયશાસ્ત્રનો ખીજો યુગ ૨૭૦ ત્રિભુવનગિરિના
રાજા-પછી ધનેશ્વરસૂરિ. ધારાધીશ મુંજના ગુરૂ ૨૭૧ વીરગણિ
૨૭૨ મહાકવિ ધનપાલ, તેના પ્રાકૃતકાશ, ૨૭૩ તે કવિતું
જીવન ૨૭૪ ભોજ રાજાનો બહુમાન્ય પંડિત-તિલકમંજરી
કથા ૨૭૫-૭ તે કથાની વિશેષતા ૨૭૮ તેના ભાઈ શોભન-
મુનિ, શોભનસ્તુતિ ૨૭૯ ધનપાલકૃત અન્યકૃતિઓ ૨૮૦ વાદિ-
વેતાલ શાતિસૂરિ ૨૮૧ વર્ધમાનસૂરિ ૨૮૨ જિનચંદ્રગણિ,
વીરાચાર્ય ૨૮૩ ચૈત્યવાસીઓનો પરાજય કરનાર જિનેશ્વરસૂરિ
(ખરતર), ૨૮૪ તેના ખંધુ શુદ્ધિસાગર સૂરિના અને તેના
ગ્રંથો, તેમજ તેના શિષ્યો. ૨૮૫ સોટુંલની ઉદયમંજરી કથામાં
ઉલ્લેખિત ચંદનાચાર્ય અને 'ખડ્ગકવિ' ગિરિવાળા વિજય-
સિંહ સૂરિ ૨૮૬-૨૯૦ વિમલમંત્રી અને તેની 'વિમલવસતિ' ૨૯૧
જાહિલ્લમંત્રી ૨૯૨ દ્રોણાચાર્ય અને સૂરાચાર્ય ૨૯૨-૪ નવા-
ગવૃત્તિકાર અભયદેવસૂરિ ૨૯૫ સાધારણ કવિ-સિદ્ધસેનસૂરિ
૨૯૬ નમિસાધુ ૨૯૭ 'સૈદ્ધાન્તિક શિરોમણિ' દેવેન્દ્રસાધુ,

ગુણચંદ્ર, શાલિભદ્રસૂરિ, ૨૯૮ ચંદ્રપ્રભ મહત્તર ૨૯૯ વર્ધમા-
નાચાર્ય. પૌર્ણમિક ગચ્છસ્થાપક ચંદ્રપ્રભ સૂરિ ૩૦૦ કવિ
ખિન્દહણુ. ૧૯૧-૨૨૦

પ્રકરણ ૨ જી સોલંકી વંશનો સમય-સિદ્ધરાજ જયસિંહ
વિ. સં. ૧૧૫૦ થી ૧૧૯૯

૩૦૧-૩૦૪ 'સિદ્ધરાજ' જયસિંહ ૩૦૫-૭ જૈન સંત્રીઓ,
દંડાધિપ વગેરે ૩૦૦ પાટણની પ્રભુતા, ગૂજરાતનો વૈભવ.
શ્રીમાળી વાણીઆ. ૩૦૦ રાજપુસ્તકભાંડાર ૩૧૦ કેટલીક
ઘટનાઓ ૩૧૧-૩ મલધારી અભયદેવસૂરિ ૩૧૩ (ક) શાંતિ-
સૂરિ ૩૧૪-૬ જિનવલ્લભ સૂરિ ૩૧૭ જિનદત્ત સૂરિ ૩૧૮ રામ-
દેવ, જિનભદ્ર સૂરિ ૩૧૯ પદ્માનંદ ૩૨૦ વાગભટ્ટ ૩૨૧-૨
મહાકવિ શ્રીપાલ ૩૨૩ વીરાચાર્ય ૩૨૪ દેવભદ્ર સૂરિ ૩૨૫
વીર ગણિ-સમુદ્રધોષ સૂરિ ૩૨૬ વર્ધમાન સૂરિ ૩૨૭ દેવચંદ્ર સૂરિ
(હેમાચાર્યના ગુરુ), શાંતિ સૂરિ (પિપ્પલગચ્છ સ્થાપક), ૩૨૮
દેવ સૂરિ ૩૨૯ ધર્મધોષ સૂરિ, સમુદ્રધોષ ૩૩૦ યશોદેવ સૂરિ,
સિદ્ધ સૂરિ, વિનયચંદ્ર. ૨૨૧-૨૪૦

પ્રકરણ ૩ જી સિદ્ધરાજ જયસિંહનો સમય (ચાલુ)
સં. ૧૧૫૦ થી ૧૧૯૯

૩૩૨-૪ મુનિચંદ્ર સૂરિ, તેમના ગ્રંથો ૩૩૫ શ્રીચંદ્ર સૂરિ,
તેમના ગ્રંથો ૩૩૬ આંચલિક ગચ્છની સ્થાપના ૩૩૭ ધને
ધરસૂરિ ૩૩૮ યશોદેવસૂરિ-તેમના ગ્રંથો ૩૩૯-૪૦ મલધારી
હેમચંદ્રસૂરિ, તેમના ગ્રંથો, -શિષ્યો ૩૪૨ સં. ૧૧૭૯ ની તાડ.
પ્રત ૩૪૩-૫ શ્વેતામ્બર દિગંબર વચ્ચે વાદ. વાદિદેવસૂરિનો
જય, તેમનું જીવન ૩૪૬ 'વ્યાઘ્ર-સિંહ શિશુકૌ' આનંદ-અ-
મરચંદ્રસૂરિ ૩૪૭ પૂ. ગ. હરિભદ્રસૂરિ ૩૪૮ જિનેશ્વર ૩૪૯
વિજયસિંહસૂરિ ૩૫૦ સં. ૧૧૮૫ ની પ્રતો ૩૫૧ ધર્મધોષસૂરિ
યશોભદ્રસૂરિ ૩૫૨ મહેંદ્રસૂરિ ૩૫૩ સુમતિસૂરિ ૩૫૪ આમ્ર.

દેવસૂરિ, જયદેવનું છંદ:શાસ્ત્ર, નન્દદેવસૂરિ ૩૫૫ સિદ્ધસૂરિ, જયકીર્તિનું છંદોનુશાસન ૩૫૬ જયમંગલની કવિશિક્ષા ૩૫૭-૯ મલધારી શ્રીચંદ્રસૂરિ ૩૬૦ તેમના શિ. દેવભાસ્કરિ ૩૬૧ વર્ધમાનસૂરિ વૈયાકરણ ૩૬૨ તેમની સિદ્ધરાજવર્ણન નામની કૃતિ ૩૬૩ સાગરચંદ્ર. ૨૪૧-૨૫૫

પ્રકરણ ૪ થું કુમારપાલનો સમય. સં. ૧૧૯૯ થી ૧૨૩૦
૩૬૪-૩૮૨ કુમારપાલ, તેનો પ્રતાપ-રાજવિસ્તાર, અમારિ ઘોષણા, મઘનિષેધ, પરમાહત, તેનું ધાર્મિક જીવન, મંદિરો, દેવાલયમંડિત દેશ, આદર્શ જૈનરાજ્ય, ૩૮૩-૮૭ જૈન મંત્રીઓ, દંડનાયકો વગેરે ૩૮૮ એકવીસ જ્ઞાનલાંકાર. ૨૫૬-૨૭૨

પ્રકરણ ૫ મું કુમારપાલનો સમય. (ચાલુ) સં. ૧૧૯૯ થી ૧૨૩૦
સાહિત્યપ્રવૃત્તિ ૩૮૯ મલયગિરિ-મહાન સંસ્કૃત ટીકાકાર, વૈયાકરણ, ૩૯૦ લક્ષ્મણ ગણિ ૩૯૧ જિનભદ્ર, ચંદ્રસેન, નેમિચંદ્ર, કનકચંદ્ર (?), રવિપ્રભ. ૩૯૨ શ્રીપાલના પુત્ર કવિ સિદ્ધપાલ ૩૯૨ક તાડપત્રોપર લખાયેલી પ્રતો ૩૯૩ શ્રીચંદ્રસૂરિ ૩૯૪ વાદિ નેમિચંદ્ર, ૩૯૫ શ્રાવક કવિ દુર્લભરાજ ૩૯૬ વિજયસિંહસૂરિ ૩૯૭ હરિભદ્રસૂરિ ૩૯૮ તાડપત્રની પ્રતો ૩૯૯ પદ્મપ્રભસૂરિ ૪૦૦ પરમાનંદસૂરિ ૪૯૧ હેમાચાર્ય શિષ્ય દેવચંદ્ર મુનિનું નાટક ૪૦૨ શ્રીચંદ્રસૂરિ ૪૦૩ વાદિદેવસૂરિનો સ્વ. ૪૦૪ મુનિરત્નસૂરિ ૪૦૫ જગદેવ, સૂદન વિપ્ર ૪૦૬ તાડપત્ર ૪૦૭-૧૦ સોમપ્રભસૂરિ ને તેમના ગ્રંથો ૨૭૩-૨૮૪

પ્રકરણ ૬ હું હેમચુગ સં. ૧૧૬૨-૧૨૨૯

હેમચંદ્રસૂરિ સંખંધી કથનો, તેમના પોતાનાં વચનો ૪૧૧-૨ તેમના સંખંધી પ્રસ્તાવ ૪૧૩ ગુરૂપરંપરા ૪૧૪-૧૫ દીક્ષા, આચાર્યપદ ૪૧૬-૭ સિદ્ધરાજ સાથેના પ્રસંગો ૪૧૮ સિદ્ધહેમવ્યાકરણની રચના ૪૧૯ ત્રિ. શ. પુરુષચરિત્રની રચના ૪૨૧-૩ ગૂજરાતનું પ્રધાનવ્યાકરણ ૪૨૪-૫ રાજાઓ સાથેનો

સંબંધ ૪૨૬-૯ કુમારપાલ સાથેના પ્રસંગો ૪૩૦ અન્ય ગ્રંથો
૪૩૧ 'કલિકાલ સર્વજ્ઞ'

૨૮૫-૩૦૦

પ્રકરણ ૭ હું હેમયુગ (ચાલુ)

હેમાચાર્ય સંબંધી અન્ય ગ્રંથકારો-૪૩૨ તેમની સાહિત્યસેવા-વ્યાકરણ ૪૩૩ તેનાં પાંચ અંગો ૪૩૫ 'અપભ્રંશ' વ્યાકરણના આદિકર્તા ૪૩૬-૭ વ્યાકરણની વિશિષ્ટતા ૪૩૮-૪૪૧ દ્વાશ્રય મહાકાવ્ય, બે-સંસ્કૃત તેમજ પ્રાકૃત. ૪૪૨ ચાર કોષગ્રંથો ૪૪૩-૫ ચાર અનુશાસન-શબ્દ, લિંગ, કાવ્ય અને છંદ પર; વાદાનુશાસન ૪૪૬-૮ ન્યાયનો પ્રમાણુભીમાંસા ગ્રંથ ૪૪૯ બે બ્રહ્મશીઓ-ન્યાયસંદર્ભિત ૪૫૦ જૈન ન્યાય-શાસ્ત્રનો ત્રીજો યુગ-પુષ્પિત કાલ ૪૫૧-૨ યોગશાસ્ત્ર ૪૫૩ સ્તોત્રો ૪૫૪ અર્હતીતિ ૪૫૫ આનંદશંકરભાઈનો અભિપ્રાય ૪૫૬ અનેક જિનમંદિરોની પ્રતિષ્ઠા ૪૫૭ ધર્મશ્રદ્ધા ૪૫૮ અન્ય દર્શનો પ્રત્યે સમભાવ ૪૫૯ પૂર્વ ગ્રંથકારોની પ્રશંસા ૪૬૦-૧ કનૈયાલાલ મુનશીનો મત ૪૬૨-૬ હેમાચાર્યનું શિષ્ય-મંડળ. રામચંદ્રસૂરિ તેમના ગ્રંથો ૪૬૭ ગુણચંદ્ર ૪૬૮ બાલચંદ્ર ૪૬૯ રામભદ્રકૃત નાટક ૪૭૦ હેમયુગનો પ્રતાપ. ૩૦૧-૩૨૬

વિભાગ ૪ થો 'ભાષા' સાહિત્યનો ઉદય પારા ૪૭૧-૬૬૦

પૃ. ૩૨૭-૪૪૮

પ્રકરણ ૧ હું અપભ્રંશ સાહિત્ય.

૪૭૧ હેમાચાર્ય અપભ્રંશના પાણિની ૪૭૨ ગૂજરાતી ભાષાની જનની અપભ્રંશ; ચૂં ના ત્રણ યુગ; તેનો આરંભ, ૪૭૩ અપભ્રંશ સાહિત્ય મુખ્યત્વે જૈનો પાસે ૪૭૪ વિં ૮ થી ૧૦ મી સદીનું અપભ્રંશ સાહિત્ય. સ્વયંભૂદેવ, ત્રિભુવન સ્વયંભૂ, ધવલ ૪૭૫ વિં ૧૧મી સદી મહેશ્વર, ધનપાલ, પુષ્પદંત, શ્રીચંદ્ર, સાગરદત્ત, પદ્મકીર્તિ, નયનન્દિ, કનકામર, ૪૭૬ વિં ૧૨

મી સદી અભયદેવ, સાધારણ, દેવચંદ્ર, વર્ધમાન, લક્ષ્મણ, જિનદત્ત, ધાહિલ, મુનિચંદ્ર ૪૭૭ સં. ૮૩૫ ની કુવલયમાલા. અઠાર દેશીલાપા-સૌરાષ્ટ્ર, લાટ, ગૂર્જર દેશની બોલીઓ ૪૭૮ વિં ૧૩ મી સદી ચોગીન્દ્ર, માઈલ્લધવલ, હરિભદ્ર, વરદત્ત, રત્નપ્રભ.

૩૨૯-૩૩૩

પ્રકરણ ૨જી સોલંકી વંશનો સમય (અનુસંધાન)

સં. ૧૨૩૦ થી સં. ૧૨૬૯

૪૭૯ અબયપાલ અને જૈનો ૪૮૦ મંત્રી-ચણપાલ ૪૮૧ નરપતિ ૪૮૨ પ્રદ્યુમ્ન સૂરિ ને જિનપતિ સૂરિ. ૪૮૩ રત્નપ્રભ સૂરિ ૪૮૪ મહેશ્વર સૂરિ ૪૮૫ મૂલરાજ તથા ભોળોભીમ ૪૮૬ જગદેવનો આજી પર ઉદ્ધાર આદિ ૪૮૭ હેમપ્રભ સૂરિ, માણિક્યચંદ્ર સૂરિ, પરમાનંદ સૂરિ, ૪૮૮ દંડનાયક સોલનદેવ, મુદ્રાધિકારી રત્નસિંહ. ૪૮૯ દેવભદ્રસૂરિ ને તેના શિષ્ય સિદ્ધ-સેનસૂરિ ૪૯૦ આસડ શ્રાવક મહાકવિ ૪૯૧ ઉદયપ્રભસૂરિ, પૃથ્વીચંદ્ર, ૪૯૨ ઉદયસિંહ ૪૯૩ નેમિચંદ્ર ભંડારી શ્રાવક ૪૯૪ મલયપ્રભ ૪૯૫ તિલકાચાર્ય, ધર્મધોષ, દેવેન્દ્ર-સૂરિઓ ૪૯૬ વાયડા ગચ્છના જિનદત્ત અને જીવદેવસૂરિ ૪૯૭ ગુણવલ્લભ, અજીતદેવ, હરિભદ્ર, પૂર્ણભદ્ર. ૪૯૮ વિજયપાલ કવિ ૪૯૯ બે લાઇઓ-અંબડ મંત્રી અને આલ્હાદન દંડનાયક, વર્ધમાનસૂરિ ૫૦૦ તાડપત્રની પ્રતો ૫૦૧ રાજા પ્રલ્હાદનદેવ-પાલણપુર સ્થાપક, ૫૦૨ જીઓ વસ્તુપાલ યુગ ૫૦૩-૪ અપભ્રંશ સાહિત્ય-૧૩ મી સદીનું. રત્નપ્રભ, સોમપ્રભ, મહાકવિ અમરકીર્તિ-નાગરકુલ, જયદેવ. ૫૦૫ જૂની ગૂજરાતીનું સાહિત્ય. શાલિભદ્રસૂરિ, નેમિચંદ્ર ભંડારી, ધર્મ, વિજયસેનસૂરિ, મંગલસૂરિ.

૩૩૪-૩૩૬

પ્રકરણ ૩ જી. વસ્તુ-તેજયુગ સં. ૧૨૭૫ થી સં. ૧૩૦૩

વસ્તુપાલનું આત્મવૃત્તાંત, સોમેશ્વરકૃત પ્રશરિત ૫૦૬

મહામાત્ય વસ્તુપાલ-તેજપાલ ૫૦૭ હિંદુ સંસ્કૃતિના રક્ષક અને
અન્ય સંસ્કૃતિ પ્રત્યે આદરવાળા, ૫૦૮ વિદ્વન્માન્ય વસ્તુપાલ,
રાજકાર્યદક્ષ તેજપાલ ૫૦૯ પૂર્વવૃત્તાંત ૫૧૦ જન્મ-મંત્રીઓ
૫૧૧ ભોળાભીમની નિર્જાળતા ૫૧૨ વીરધવલની પસંદગી
૫૧૩ રાજકુશલ મંત્રીઓ ૫૧૪-૫ લડાયક ચોદ્દા-યુદ્ધવીર
વસ્તુપાલ ૫૧૬ બંનેની દક્ષતા ૫૧૭ તેજપાલ પશુ ચોષ્ટો
૫૧૮ યવનો સાથે સંગ્રામ ૫૧૯ ભદ્રેશ્વરના ભીમસેન સાથે યુદ્ધ
૫૨૦ કુટુંબ-પરિવાર. ૫૨૧ 'દશા' વણિકોની ઉત્પત્તિ ૫૨૨
-૫ ધનપ્રાપ્તિ-સુકૃત્યોમાં વ્યય, સૈયદનું દ્રવ્ય વગેરે; સર્વ ધર્મનાં
મંદિરો. ૫૨૬ લૂણિગ-વસહિ, આખૂ ૫૨૭ સુકૃત્યોની નોંધ
૫૨૭ક અન્ય ધર્મ સંબંધીનાં સુકૃત્યોની નોંધ, ૫૨૮ ભરત્ય-
શકુનિકા વિહાર ૫૨૯ મહાયાત્રા ૫૩૦ એક કવિની અન્યોક્તિ.

૩૩૭-૩૬૯

પ્રકરણ ૪ થું. વસ્તુ-તેજયુગમાં સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ સં. ૧૨૭૫
થી સં. ૧૩૦૩

વસ્તુપાલની ઉક્તિઓ ૫૩૧-૪ વિદ્વાન-કવિ, કાવ્ય-
પરીક્ષક અને કવિઓનો ભોજ વસ્તુપાલ, નિરભિમાન, પુસ્તક-
ભંડારો, કવિઓનો આશ્રયદાતા, ૫૩૫-૬ રાજકવિ સોમેશ્વર-
સોમશર્મા ૫૩૭ હરિહર ૫૩૮ સુભટ ૫૩૯ નાનાક ૫૪૦
જૈન-બ્રાહ્મણ વચ્ચે પ્રીતિ ૫૪૧ શૈવ સંપ્રદાય ને વિષ્ણુભક્તિ
૫૪૨-૩ અરિસિંહ ૫૪૪-૬ અમરચંદ્રસૂરિ, તેમના ગ્રંથો ૫૪૭
'લઘુભોજરાજ' વસ્તુપાલ ૫૪૮-૫૧ બાલચંદ્રસૂરિ ૫૫૨ જય-
સિંહસૂરિ ૫૫૩ ઉદયપ્રભસૂરિ ૫૫૪ વસ્તુપાલનો પુસ્તકસંગ્રહ,
૫૫૫ તેની અન્ય વિદ્વાનોને પ્રેરણા ૫૫૬-૭ નરચંદ્રસૂરિ, ૫૫૮
તેના ગુરુ દેવપ્રભસૂરિ ૫૫૯ 'કવીન્દ્રબંધુ' યશોવીર મંત્રી ૫૬૦-૧
આ યુગમાં તાડપત્ર પર લખાયેલી પ્રતો ૫૬૨-૩ માણિક્યચંદ્ર-
સૂરિ, તિલકાચાર્ય, અભયદેવ આદિ ગ્રંથકારો ૫૬૪ વિનયચંદ્ર-

સૂરિ ૫૬૫ તપાગચ્છસ્થાપક જગન્નંદ્રસૂરિ ૫૬૬ સંઘપતિ પૂનડ, સર્વદેવસૂરિ, ૫૬૭ જિનપાલ ઉ૦, ૫૬૮ દિ૦ પંડિત આશાધર, ૫૬૯ મહેન્દ્રસૂરિ ૫૭૦ પદ્મપ્રભ ૫૭૦ સુમતિ ૫૭૧ ગુણાકર, દેવેન્દ્ર ૫૭૨ વસ્તુપાલ-તેજપાલનો સ્વર્ગવાસ ૫૭૩ તેમની ભાવના, ૫૭૪ તેમના યુગ સંબંધી ગ્રો. આનંદશંકર ૫૭૫ તેમજ સ્વ૦ ચીમનલાલ દલાલ. જૈનોનો ગૂજરાતપર ઉપકાર.

૩૭૦-૪૦૦

પ્રકરણ ૫ મું વાઘેલા વંશનો સમય. સં. ૧૩૦૦ થી ૧૩૫૬

૫૭૬ વિશલદેવ, ૫૭૭ તપાગચ્છમાં મતભેદ-એ પક્ષો ૫૭૮ દાનવીર જગદ્દુશાહ ૫૭૯ ઉદયનમંત્રીના પ્રપૌત્ર સદાખણ ૫૮૦ પેથડમંત્રી ૫૮૧ તેણે કરાવેલા ૮૪ મંદિર ૫૮૨ તેનો પુત્ર ઝાંઝણ ૫૮૩ ત. દેવેન્દ્રસૂરિ અને તેમના ગ્રંથો ૫૮૪-૫ આ સમયમાં લખાયેલ તાડપત્રની પ્રતો ૫૮૬ સર્વાનંદ, પરમાનંદ, યશોદેવ ૫૮૭ તાડપ્રતો, અજિતપ્રભ, ૫૮૮ પૂર્ણકલશ, ૫૮૯ અભયતિલક ૫૯૦ ચંદ્રતિલક ૫૯૧ વિદ્યાનંદ ૫૯૨ જિનેશ્વર, જયમંગલ, ૫૯૩ પ્રબોધચંદ્ર ૫૯૪ ધર્મતિલક, મુનિદેવ, સિંહતિલક, નરચંદ્ર, ૫૯૫ પ્રદ્યુમ્નસૂરિ, ૫૯૬ વિનયચંદ્ર, રત્નપ્રભ, પ્રબોધમૂર્તિ-જિનપ્રબોધ, સોમચંદ્ર ૫૯૭ ધર્મધોપ, સોમપ્રભ, ૫૯૮ ક્ષેમકીર્તિ, માનવુંગ, ધર્મકુમાર, વિવેકસાગર, ૫૯૯ પ્રભાવકચરિતકાર પ્રભાચંદ્ર ૬૦૦ માલચંદ્ર, માણિક્ય, ૬૦૧ મદ્ધિષેણ, ૬૦૨ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથકાર જિનપ્રભ-સૂરિ વિવિધ તીર્થકલ્પ, ૬૦૩ તેની ઐતિહાસિકતા, ૬૦૪ સ્તવનો, રાજશેખર, ૬૦૫ કાગળોનો ગૂજરાતમાં પ્રવેશ, ૬૦૬ અપભ્રંશ સાહિત્ય-જિનપ્રભ, ૬૦૭ જૂની ગૂજરાતીમાં સાહિત્ય-કવિઓ વિનયચંદ્ર, સોમમૂર્તિ, જગદ્, પદ્મ, ૬૦૮ ગૂં ગદ્યકૃતિઓ ૬૦૯ બાલશિક્ષા કર્તો મંત્રામસિંહ ૬૧૦ ગૂર્જરદેશના હિન્દુ

રાજ્યનો અંત. મુસલમાનો ૬૧૧ ત્યારસુધી જૈન પંડિતોની
અપૂર્વ સાહિત્ય સેવા. ૪૦૧-૪૨૧

પ્રકરણ ૬ હું ગૂજરાતમાં મુસલમાનો. સં. ૧૩૫૬ થી ૧૪૦૦

૬૧૨-૧૫ મુસલમાનો આવ્યે ગૂર્જરભૂમિની થયેલી
સ્થિતિ ૬૧૬ ભાષા ગદ્યકૃતિઓ-ખાલાવખોધો ૬૧૭ જૈનોનું
ભાષાસાહિત્ય, ૬૧૮ અલાહિદીન ખીલજી-ગૂજરાત આદિ પર
જીત ૬૧૯ અલપખાનસૂખો-જૈનમંદિરોનો ભંગ ૬૨૦-૨ શત્રું-
જય તીર્થોદ્ધારક-સમરસિંહ ૬૨૩-૬ આશુ તીર્થનો ઉદ્ધાર, મંદિર,
પ્રતિમાઓ ૬૨૭ સાહિત્યપ્રવૃત્તિ-મેરૂતુંગકૃત ઐ. પ્રબંધ
ચિંતામણી ૬૨૮ તેમાંના પ્રબંધો ૬૨૯ ઐ. સ્થવિરાવલી તેમજ
ખીજા ગ્રંથો ૬૩૦ વિદ્યાકર, ફેરનાં વાસ્તુસાર અને જ્યોતિઃ-
સારાદિ, કમલપ્રભ, સોમતિલક ૬૩૧ સુધાકલશનું સંગીતો-
પનિષત્ અને તેનો સાર ૬૩૨ જિનકુશલસૂરિ, લખિધનિધાન
૬૩૩ ૩. સોમતિલકસૂરિ, પ્રભાનંદ, રત્નદેવ ૬૩૪ તાડપત્રપર
લખાયેલ પ્રતો ૬૩૫ શ્રીતિલક, શ્રીચંદ્ર, ૬૩૬ સર્વોત્તમસૂરિનું
જગદૂચરિત, ભુવનતુંગ, ૬૩૭ જૂની ગૂજરાતીનું સાહિત્ય-ગદ્ય-
કૃતિઓ ૬૩૮ પ્રજ્ઞાતિલક શિષ્ય, ૬૩૯ અંબદેવકૃત સમરારાસો,
જિનપદ્મ, ૬૪૦ સોલણ.

૪૨૨-૪૩૫

પ્રકરણ ૭ મું ગૂજરાતમાં મુસલમાનો. સં. ૧૪૦૧ થી ૧૪૫૬

૬૪૧ ઐ. બનાવો ૬૪૨ રાજશેખરકૃત ઐ. ચોવીસ પ્રબં-
ધોનો પ્રબંધકોષ, તથા અન્ય ગ્રંથો ૬૪૩ ગુણસમૃદ્ધિ મહત્તરા,
મેરૂતુંગ ૬૪૪ મુનિભદ્ર, ૬૪૫ ભાવદેવ ૬૪૬ જયસિંહ સરિકૃત
હમ્મીર મહાકાવ્ય તે અન્ય ગ્રંથો ૬૪૭ ગુણાકર, મહેંદ્રપ્રભ,
મલયેંદુ, ૬૪૮ રત્નશેખર ૬૪૯ દેવેન્દ્ર, ૬૫૦ જયશેખરસૂરિ
૬૫૧ મેરૂતુંગસૂરિ, મહેંદ્રપ્રભ ૬૫૨ દેવસુન્દરસૂરિના આચાર્ય-
શિષ્યો ૬૫૩ જ્ઞાનસાગર, કુલમંડન, મુનિસુંદર, દેવમૂર્તિ, સાધુ-

રત્ન, ક્ષેમંકર ૬૫૪ નયચંદ્રકૃત હમ્મીર મહાકાવ્ય ને અન્ય કૃતિઓ ૬૫૫ આ સમયમાં લખાયેલી તાડપત્રની પ્રતો ૬૫૬ જૂની ગૂજરાતીનું સાહિત્ય-તરણુપ્રભનો બાલાવબોધ ૬૫૭ જૂની ગૂજરાતીનું કાવ્યસાહિત્ય-રાજશેખર, વિજયભદ્ર, વિનયપ્રભ, હરસેવક, જિનોદય, જ્ઞાનકલશ, વિદ્યણુ, મેરુદન, દેવસુંદર, દેવસુંદરશિષ્ય, મુનિસુંદર, વરિતગ, સાધુહંસ, ૬૫૮ કુલમંડનકૃત મુઘાવબોધ ઐકિતક, ૬૫૯ અમદાવાદ-રાજધાની ૬૬૦ જૈન સાધુઓનું શારદાસેવન-સ્વ. રણુજિતરામ. ૪૩૬-૪૪૮

વિભાગ ૫ મો 'લાખા' સાહિત્યનો મધ્યકાલ પારા

૬૬૧-૭૮૭

૪૪૯-૫૩૨

પ્રકરણ ૧ હું સોમસુંદર-યુગ. સં. ૧૪૫૬-૧૫૦૦

સોમસુંદરસૂરિનું વૃત્તાંત ૬૬૧ તે સૂરિનો જન્મ, દીક્ષા આદિ ૬૬૨ આચાર્યપદ ૬૬૩ સોમસુંદરયુગ ૬૬૪ વડનગર અને ધડરમાં સૂરિજી, તારંગાની પ્રતિષ્ઠા, દેલવાડા, અમદાવાદનો પાતસાહમાન્ય ગુણુરાજ સંધવી. ચિતોડનો જૈન કીર્તિસ્તંભ ૬૬૫ મહુવા, પાટણ, દેલવાડામાં વિહાર, રાણુપુર-રાણુકપુર મંદિરનો નિર્માતા ધરણા શા. ૬૬૬ અન્ય કાર્યો-મંદિરપ્રતિષ્ઠા, તીર્થયાત્રા વગેરે ૬૬૭ જેસલમેરમાં લક્ષ્મણુવિહાર ૬૬૮ સ્થાપત્યકલા-અમદાવાદ ને રાણુકપુર ૬૬૯ લેખનકલાનો વિકાસ, પુસ્તકસંગ્રહ, મોઢ જ્ઞાતિનો પર્વત ૬૭૦ આ યુગમાં લખાયેલી તાડપત્રપરની પ્રતો.

૪૫૧-૪૬૧

પ્રકરણ ૨ જું સોમસુંદર-યુગમાં સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ.

સોમસુંદર સંબંધી મુનિસુંદર ૬૭૨ ગુણુરત્નસૂરિ-તેમના ગ્રંથો ૬૭૩ સોમસુંદરનો શિષ્યપરિવાર, ૬૭૪-૫ મુનિસુંદરસૂરિ ૬૭૬ જયચંદ્રસૂરિ ૬૭૭ ભુવનસુંદરસૂરિ ૬૭૮ જિનકીર્તિસૂરિ ૬૭૯ રત્નશેખરસૂરિ ૬૮૦ અન્ય શિષ્ય પ્રશિષ્યાદિ ૬૮૧

માણિક્યસુંદરસૂરિ, ૬૮૨ માણિક્યશેખરસૂરિ ૬૮૩ દેવમૂર્તિ
૬૮૪ તાડપત્રની પ્રત ૬૮૫ હર્ષભૂષણ, જિનસુંદર ૬૮૬
ચારિત્રસુંદર ૬૮૭ રામચંદ્રસૂરિ ૬૮૮ શુભશીલકૃત કથાસાહિત્ય.
૬૮૯ ઐતિહાસિક ગ્રંથો ૬૯૦ કીર્તિરાજ, ધીરસુંદર, ૬૯૧ સોમ-
સુંદરસૂરિકૃત ગ્રંથો.

૪૬૨-૪૭૧

પ્રકરણ ૩ જી. આ યુગમાં ખરતર ગચ્છીયની ખાસ
સેવા, અને ગુજરાતી સાહિત્ય સં. ૧૪૫૬ થી ૧૫૧૦.

૬૯૨-૩ ખ. જિનભદ્રસૂરિ-તેમણે રચાવેલા અનેક
જ્ઞાનકોશ, ૬૯૪ જિનવર્દ્ધન ૬૯૫-જયસાગર-ગ્રંથો અને પુસ્તક
લિખાપત્ર ૬૯૭ જિનસાગર, ધર્મચંદ્ર. મંત્રી મંડન અને તેના
ગ્રંથો, મંડનનો આત્મવૃત્તાત ૬૯૮-૭૦૧ મંડન મંત્રીના પૂર્વજો,
૭૦૨-૩ મંડન મંત્રી, ૭૦૪ મંડનના ગ્રંથો ૭૦૫ ધનદ અને
તેનાં ત્રણ શતકો ૭૦૬ સિદ્ધાન્ત-કોશ, ૭૦૭ અપભ્રંશ
સાહિત્ય-જયશેખર, હેમસાર, વિશાલરાજ. ૭૦૮ ગૂજરાતી
ભાષાસાહિત્ય-ગદ્ય કૃતિઓ ૭૦૯ ગૂજરાતી કાવ્યસાહિત્ય-
જયશેખર, સોમસુંદર, હીરાનંદ, જયસાગર, માંડણ આવક, ચંપો,
દેવરત્નસૂરિ શિ., સાધુકીર્તિ, તેજવર્દ્ધન, મંડલિક, સર્વોનંદ,
જયવલ્લભ, રત્નમંડન, ૭૧૦ નરસિંહ મહેતાને ગૂર્જર 'આદિ
કવિ' હવે નહિ કહી શકાય. ૭૧૧ તેની પહેલાનું ગૂજરાતી
સાહિત્ય, ૭૧૨-૪ જયશેખરકૃત પ્રબોધ ચિંતામણી રૂપક કાવ્ય
સં. ૧૪૬૨, ૭૧૫ તેમાના છંદો, માણિક્યસુંદરકૃત ગદ્યમાં
પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત્ર ૭૧૭ પદ્ય, માર્ગ, દેશી, 'પ્રભાતિયાં' ૭૧૮
ગૂ. જૈન કવિઓના કાવ્યનમુના અપાયા નથી તેનું કારણ.

૪૭૨-૪૯૨

પ્રકરણ ૪ જી. વિક્રમ સોળમું શતક સં. ૧૫૦૧-૧૬૦૦
ઐતિહાસિક ઘટનાઓ.

ગુરુગુણરતનાકર કાવ્યમાંથી મંગલાચરણ ૭૧૯ રાણા

કુંભાનો ભાંડારી વેલાક, ચિતોડની શૃંગારચાવડી-સિંગારચૌરી, રાણાજીનું કર ન લેવાનું વ્યવસ્થાપત્ર, જૂનાગઢનો માંડલિક રાજ, 'ખંભાતનો શાણરાજ ૭૨૦ વાણીઆના દશા-વીસા ભેદ ૭૨૧ લક્ષ્મીસાગર સૂરિનું ચરિત્ર ૭૨૨ દેવગિરિના ધન્યરાજ અને નગરાજ, સંધવી ગદો, ડુંગર અને સંડો ૭૨૦ અમદાવાદનો મંત્રી કર્મણુ સંધવી, સીરોહીનો ખીમો સંધવી ૭૨૪ ઇડરમાં લક્ષ્મીસાગર સૂરિ ૭૨૫ સીરોહીના મંત્રીઓ. સં. સહસા ૭૨૬ માંડવગઢના સં. વેલો ૭૨૭ પિંપલપુર ને દેવાસના સંધવીઓ ૭૨૮-૯ માંડવના 'માદરમલિક' મેધમંત્રી તથા ખીજ સંધપતિઓ ૭૩૦ કમલસંયમ, શ્રીમાલી મદલરાજ, જિનસમુદ્ર, શ્રીમાલી દેવાનો જ્ઞાનકોશ, ૭૩૧ 'એક વાણિયો શાહ, ખીજો પાદશાહ'-એમો હડાલીઓ, ઓસવાલ મંત્રી નગરાજ. ૭૩૨ કર્મોશાહનો શત્રુંજયનો ઉદ્ધાર ૭૩૩-૫ તેની હકીકત. ૪૯૩-૫૧૫ પ્રકરણ ૫ મું સોળમા શતકમાં સંપ્રદાયની છિન્નલિન્નતા.

સક્રિયક્રિયાવલીનાં અવતરણ ૭૩૬ અમદાવાદમા લોકા-શાહ, મૂર્તિપૂજનનિષેધ ૭૩૭ લાણુથી પ્રતિમાનિષેધ, ખીજો ને તેનો મત, દૂંઢિયા-સ્થાનકવાસી ૭૩૮ કડવો-કડવા મત-સાધુ નિષેધ ૭૩૯ પાર્શ્વચંદ્ર-તેનો ગચ્છ. ૭૪૦ શિથિલાચાર સામે કડક આચાર, વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનો પ્રવેશ ૭૪૧ તે વૈષ્ણવ મતની ટુંકી વિગત ૭૪૨ આનંદવિમલ સૂરિનો ક્રિયોદ્ધાર ૭૪૩ ધર્મની છિન્નલિન્નતા-મુસલમાનોની મૂર્તિભંગક્રતા, મહમદ બેગડો, હિંદુઓનો કાળ.

૫૦૬-૫૧૨

પ્રકરણ ૬ ટું સોળમા શતકમાં સાહિત્યપ્રવૃત્તિ

રઘુવંશટીકામાંથી શારદા સ્તુતિ ૭૪૪ તપોરત્ન ને ગુણરત્ન ૭૫૫ પાટણના શ્રીમાલી પર્વતનું ગ્રંથલિખાપન ૭૪૬ સોમ-ધર્મ ૭૪૭ સોમદેવ, ગુણાકર. ૭૪૮ ચારિત્રવર્ધન ૭૪૯ ઉદય-ધર્મ, સર્વસુંદર ૬૫૦ સાધુસોમ, ઋષિવર્ધન, ધર્મચંદ્ર ૭૫૧

સત્યરાજ, હેમહંસ, જ્ઞાનસાગર ૭૫૨ રત્નમંડનનો ભોજપ્રબંધ
અને ખીજી ગ્રંથો, શુભશીલ, અમરચંદ્ર, સાધુસોમ, સંગ્રામસિંહ,
૭૫૩ પ્રતિષ્ઠાસોમકૃત સોમસૌભાગ્ય, રાજવલ્લભ, આદિ
૭૫૪ સિદ્ધસુરિ, સત્યરાજ, ભાવચંદ્ર, વિનયભૂપણ, લક્ષ્મીનિ-
વાસ, સોમચારિત્રકૃત ગુરુ ગુણુરત્નાકરકાવ્ય, ૭૫૫ સાધુ-
વિજય, સર્વવિજય, શુભવર્ધન, જિનભાણિકય. ૭૫૬ કમલ-
સંયમ, ઉદયસાગર ૭૫૭ કીર્તિવલ્લભ, ઇંદ્રહંસ, લખિંધસાગર,
૭૫૮ તિલક, સિદ્ધાંતસાર, અનંતહંસ, વિનયહંસ, સોમદેવ,
સૌભાગ્યનંદિ, વિદ્યારત્ન, ગજસાર; ૭૫૯ પર્વત, અરસિંહ રાણો
૭૬૦ જિનહંસ, સહજસુંદર, હર્ષકુલ, ૭૬૧ લક્ષ્મીકલ્લોલ,
૭૬૨ હૃદયસૌભાગ્ય, ૭૬૩ અપભ્રંશ સાહિત્ય-રત્નમંડન, યશ:-
કીર્તિ. સિંહસેન-રઘુ, જયમિત્ર, દેવનન્દિ.

૫૧૩-૫૨૦

પ્રકરણ ૭ મું. સોળામી સદીનું ગૂજરાતી સાહિત્ય

૭૬૪-૫ ગૂજરાતી ગદ્ય સાહિત્ય, ૭૬૬-૭૬૯ ગૂજરાતી
જૈન કવિઓનું કવિતાસાહિત્ય ૭૭૦ લાવણ્યસમય—યુગ
૭૭૧-૩ તેમની કૃતિઓ ૭૭૪ અન્ય ભાષા-કવિઓ ૭૭૫-૭
જૈન પૌરાણિક ગૂં સાહિત્ય ૭૭૮ રસિક કાવ્ય—પ્રેરક નેમિ-
નાથ અને રથૂલભદ્ર ચરિત્રો, ૭૭૯ જૈન દર્શનનાં તત્ત્વો પર કાવ્યો
૭૮૦ સંવાદ ૭૮૧ લોકકથાનું સાહિત્ય ૭૮૩ ઐતિહાસિક
તેમજ લોકસાહિત્યના ખેડનાર જૈનો—શામળભટ્ટ પૂર્વે. ૭૮૩
જૈન મહાપુરૂષોપર, તીર્થોપર કાવ્યો—અંબ મહત્ત્વ ૭૮૪ ભાષાં-
તરો ૭૮૫ આ શતકના જૈનેતર કવિઓ ૭૮૬-૭ હીરવિજ-
યસુરિનો ઉદય-સમયસ્થિતિ.

૫૨૧-૫૩૨

વિભાગ ૬ ફો હૈરક યુગ (સં. ૧૬૦૧ થી ૧૭૦૦)

‘ભાષા’ સાહિત્યનો મધ્યકાલ પારા ૭૮૮-૯૧૨ ૫૩૩-૬૧૮
પ્રકરણ ૧ હું હીરવિજયસુરિનું વૃત્તાંત.

૭૮૮ તે સંબંધીનાં સાધનો ૭૮૯-૯૫ હીરવિજયસુરિનું

વૃત્તાંત મુખ્યત્વે હીરસૌભાગ્યકાવ્ય પરથી, જન્મ, દીક્ષા, આ
આર્યપદ, શિષ્યાદિ.

૫૩૫-૫૪૨

પ્રકરણ ૨ જીું અકબરના દરબારમાં હીરવિજયસૂરિ અને
બીજાઓ.

હેમવિજયકૃત લેખપ્રશસ્તિમાંથી અવતરણ ૭૯૬-૭ અકબર
સાથે મેળાપ, પુસ્તકોની ભેટ ૭૯૮ સૌરીપુરની યાત્રા, અમલ
ફૈજ ૭૯૯ અકબર બાદશાહનું જીવવધખંધનું કરમાન 'જગદ-
ગુરુ' નું બિરુદપ્રદાન, ૮૦૦ બાવનગળ યાત્રા, ત્રિહાર આદિ
૮૦૧ અકબરનાં બીજાં વધુ કરમાનો, ૮૦૨ ભાનુચંદ્ર ઉ.
૮૦૩-૪ વિજયસેનસૂરિ, નંદવિજય, બાદશાહનાં વધુ કરમાન,
૮૦૫ 'સવાઇ' વિજયસેનસૂરિ ૮૦૬ હીરવિજયસૂરિની શત્રુંજય
પર પ્રતિષ્ઠા, ઉનામા સ્વર્ગ ૮૦૭ શાંતિચંદ્ર કૃત કૃપારસકોશ
૮૦૮ ભાનુચંદ્ર-સિદ્ધિચંદ્ર, ભાનુચંદ્રના મંથો ૮૦૯ વિજયસેન
સૂરિનો વિશેષ પરિચય, ૮૧૦ ખ જિનચંદ્રસૂરિ ૮૧૧-૧૩
જૈનધર્મની અકબરપર અસર, ૮૧૪ અબુલફઝલની આધને
અકબરીમાં વિદ્વાનો પૈકી જૈનો, બદાઉનીનો ઉલ્લેખ, અકબરની
રાજસભામાં જૈનો ૮૧૭-૮ અકબર સાથે જૈનોનો પરિચય
કાલ.

૫૪૩-૫૬૦

પ્રકરણ ૩ જીું કેટલીક ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ અને ઘટનાઓ.

જગદગુરુ કાવ્ય ને વિજયદેવસૂરિ-માહાત્મ્યના અવતરણો
૮૧૯-૨૧ ધર્મસાગર ૮૨૨-૪ વિવેકહર્ષ ૮૨૫ ભામાશાહ-
પ્રતાપરાણના મંત્રી, ૮૨૬ તેનો ભાઇ તારાચંદ, ૮૨૭ આનં-
દવિજય, ખંભાતનો તેજપાલસોની, આગ્રાના કેનપાલ સોન-
પાલ ભાઇઓ ૮૨૮ જમનગરના વર્ધમાન ને પદ્મસિંહ ૮૨૯-૩૦
વિજયદેવસૂરિ તથા વિજયસિંહસૂરિ ૮૩૧ તપાગચ્છમા ખળભ-
ળાટ, બે પક્ષો-દેવસૂર' ને 'આણંદસૂર' ૮૩૨ પ્રતિષ્ઠાઓ
૮૩૩-૪ અમદાવાદના શાંતિદાસ શેઠ ૮૩૪ હીરવિજયસૂરિ
એક જૈન પ્રભાવક.

૫૬૧-૫૭૦

પ્રકરણ ૪ થું ખરતર જિનચંદ્રસૂરિ અને ખરતરોની સેવા.

કર્મચંદ્ર વંશાવલી પ્રબંધનું અવતરણ ૮૩૬ વીકાનેરના
કર્મચંદ્રમંત્રી ૮૩૭ તેનું વૃત્તાંત, સિરોહીપર જીત ૮૩૯-૪૦
તે અને અકબર બાદશાહ ૮૪૧ ખરતર. જિનચંદ્રસૂરિ ૮૪૩-૪
માનસિંહ-જિનસિંહસૂરિ ૮૪૫ જહાગીરનો હુકમ, રદ કરાવ્યો
૮૪૬ ખ. જિનરાજસૂરિ ૮૪૭ સમયસુંદર ૮૪૮-૫૦ બનાર-
સીદાસ-તેનો વૃત્તાંત-અધ્યાત્મી જીવન ૫૭૧-૫૮૦

પ્રકરણ ૫ થું સત્તરમા શતકની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ. સંસ્કૃત પ્રાકૃત
સાહિત્ય.

વિજયપ્રશસ્તિનું અવતરણ ૮૫૧ ઉદયધર્મ, રત્નાકર,
જિનચંદ્ર, સાધુકીર્તિ, જ્ઞાનપ્રભોદ, હીરકલશ ૮૫૨-૫૩ ધર્મ-
સાગર ઉપાધ્યાયના ગ્રંથો ૮૫૪ બ્રહ્મમુનિ ૮૫૫ વાનરઋષિ-
વિજયવિમલ ૮૫૬ નયરંગ આદિ ગ્રંથકારો ૮૫૭ ચંદ્રકીર્તિ
૮૫૮ સકલચંદ્ર ૮૫૯ હેમવિજય ને તેમના ગ્રંથો ૮૬૦ વીર-
ભદ્ર, પદ્મસાગર ૮૬૧ રવિસાગર ૮૬૨ પુણ્યસાગર, પદ્મરાજ,
૮૬૩ જયસોમ, ૮૬૪ સમયસુંદરના ગ્રંથો, ૮૬૫ ગુણવિનયના
ગ્રંથો ૮૬૬ ઉદયસિંહ, કલ્યાણુરત્ન, ૮૬૭ ગુણવિજય, હીરપ્રશ્ન,
કીર્તિવિજય ૮૬૮ શાંતિચંદ્ર, ૮૬૯ દેવવિજય, વિનયકુશલ
૮૭૦ કનકકુશલ, ૮૭૧ જ્ઞાનવિમલ, વલ્લભ. ૫૮૧-૫૯૨

પ્રકરણ ૬ હું સંસ્કૃત-પ્રાકૃત સાહિત્ય (અનુસંધાન)

હીરસૌભાગ્યનું અવતરણ ૮૭૨ હર્ષકીર્તિ ૮૭૩ નગર્ષિ,
દેવવિજય ૮૭૪ જ્ઞાનતિલક, શુદ્ધિવિજય, હંસપ્રભોદ, આનંદ-
વિજય, મેરુવિજય, ૮૭૫ શુભવિજય ૮૭૬ દેવવિજય, જયવિ-
જય ૮૭૭ ભાનુચંદ્રના ગ્રંથો ૮૭૮ સિદ્ધિચંદ્રના ગ્રંથો, ૮૭૯
માનસાગર, હર્ષનંદન ૮૮૦ રત્નચંદ્ર ૮૮૧ સાધુસુંદર, ૮૮૨
તેજપાલ, સંઘવિજય, ચારિત્રસિંહ, રૂપચંદ્ર, દેવવિમલકૃત હીર-
સૌભાગ્ય મહાકાવ્ય, ૮૮૩ સુમતિહર્ષ, જયવિજય, રાજચંદ્ર

૮૮૪ સહજકીર્તિ, શ્રીસાર ૮૮૫ હિંદયકીર્તિ, શ્રુતસાગર, રાજ-
સુંદર ૮૮૬ દેવસાગર, ગુણુવિજય, ૮૮૭ ભાવવિજય ૮૮૮
ધનરાજ ૮૮૯ કાલિદાસનાં કાવ્યોના ટીકાકારો મહિમસિંહ,
શ્રીવિજય; જિનવિજય, વિનયવિજય ૮૯૦ હિતરશ્મિ, માણિ-
ક્યચંદ્ર, દાનચંદ્ર, ધનવિજય, પદ્મસાગર, નયકુંજર. ૫૯૩-૬૦૨

પ્રકરણ ૭ મું સદ્યકાલીન (૧૭મા શતકનું) ગૂજર્ સાહિત્ય.

કેટલાંક અવતરણો ૮૯૧-૩ ગૂજરાતી ગદ્યસાહિત્ય-આ-
ભાવગોષ્ઠી ૮૯૪ સ્વતંત્ર ગદ્ય ગ્રંથો ૮૯૫ ગૂજરાતી કાવ્ય-
સાહિત્ય ૮૯૬ આ શતકનાં ગૂજર્ કવિઓની નામાવલી-તેમના
કાવ્યકાલના વર્ષો સહિત ૮૯૭ ભક્તિમાર્ગની અસર-ભક્તિ-
પ્રેરક સાહિત્ય ૮૯૮-૯૦૦ લોકકથાસાહિત્ય, તેના નાયકો,
૯૦૧ તે સાહિત્યમા જૈનોનો ફાળો ૯૦૨ Lyrics (ભિમિ-
ગીતો) ૯૦૩ ભાવાનુવાદો ૯૦૪ ઐતિહાસિક સાહિત્ય ૯૦૫
Romance અને Ballad-રોમાંચકારી વીરરસકાવ્ય અને
યુદ્ધગીતો ૯૦૬ રૂપક કાવ્યો, સંવાદ, 'ખારમાસ' ૯૦૭ દૂંકી
કૃતિઓ ૯૦૮ ખંડનાત્મક કૃતિઓ ૯૦૯-૧૦ રાગો, દેશીઓ,
ગીતો ૯૧૧ જૈનેતર વિદ્વાનોની અપેક્ષાએ જૈનોનું પૂર ૯૧૨
આ પ્રતાપવંતું શતક. ૬૦૩-૬૧૮

વિભાગ ૭ મો યશોવિજય યુગ (સં. ૧૭૦૧ થી ૧૭૪૩)

‘લાધા’ સાહિત્યનો અર્વાચીનકાલ પારા ૯૧૩-૧૦૧૮

૬૧૯-૬૯૯

પ્રકરણ ૧ હું યશોવિજય યુગ.

આત્મવૃત્તાતના તેમની કૃતિઓમાથી અવતરણો ૯૧૩-૫
આનંદધન-પરમ અધ્યાત્મી ને યોગી ૯૧૬ યશોવિજય-અને-
કવિધ સાહિત્યના સ્પષ્ટા ૯૧૭-૯૨૫ ‘સુજસવેલી’ માથી
તેમનું શુવનવૃત્તાત જન્મભૂમિ-માતપિતા-દીક્ષા-કાશીવાસ-

‘ન્યાયવિશારદ,’ આગ્રામાં વિશેષ ન્યાયાભ્યાસ, અવધાન,
ડલોઈમાં સ્વર્ગવાસ ૯૨૬ દૂંડી સ્તુતિ. ૬૨૧-૬૨૯

પ્રકરણ ૨ જી (અનુસંધાન) સરાયજી સુધારક ન્યાયશાસ્ત્રી અને
યોગવેત્તા યશોવિજય.

તેમના ગ્રંથોમાંથી અવતરણો ૯૨૭ અન્નેડ વિદ્વાન યશો-
વિજય ૯૨૮ શ્રુતયોગસંપન્નતા ૯૨૯ સમયજ્ઞ સુધારક યશો-
વિજય ૯૩૦ જૈન ન્યાયનો ચોથો યુગ નામે ફલ-કાળ ૯૩૧
પ્રખર ન્યાયવેત્તા યશોવિજય ૯૩૨ ‘રહસ્ય’ અંકિત ગ્રંથો
૯૩૩-૪ યોગવેત્તા યશોવિજય. ૬૩૦-૬૩૯

પ્રકરણ ૩ જી. અનુસંધાન અધ્યાત્મી યશોવિજય અને
તેમના ગ્રંથો.

સુજસવેલિ અને શ્રીપાલરાસમાંથી અવતરણ ૯૩૫-૬
આનંદ ધન સાથે સમાગમ, અષ્ટપદી ૯૩૭ આનંદધન ચોવીસીનાં
પદો પર પોતાનો બાલાવખોધ ૯૧૮-૯ અધ્યાત્મી યશોવિજય-
જશવિલાસ, અધ્યાત્મસાર, ૯૪૦ પોતાની ભૂમિકા ને ખ્યેય
૯૪૧-૪ તેમના ગ્રંથો, ૯૪૫ પૌર્વોપર્યક્રમ, ‘ઐદ્ર’થી અંકિત
પ્રારંભ. ૬૪૦-૬૪૬

પ્રકરણ ૪ થું વિનયવિજય મેઘવિજય અને બીજાઓનું
સાહિત્ય.

શાંતરસભાવના, મેઘહૂતસમસ્યાયેખનાં અવતરણ ૯૪૬
-૮ વિનયવિજય-તેમના ગ્રંથો, અને યશોવિજયના સહા-
ધ્યાયી હોવાની કિંવદંતી બરાબર નથી ૯૪૯ લવજીની લોકા
સંપ્રદાયમા દીક્ષા, મુખે મુદપતી ખાંધી. ‘દૂંડીયા’ ધર્મદાસ
૯૫૦ મત્યવિજય -ક્રિયોદ્ધાર ૯૫૧-૭ મેઘવિજય, તેમની કૃતિ-
ઓ, અતિદાસિક, કાવ્યરામકૃતિ સમસ્યાપૂર્તિનાં કાવ્યો,
લોકસાહિત્ય, વ્યાકરણ, ન્યોતિય, અધ્યાત્મ સંબંધી ગ્રંથો,

ખંડનાત્મક કૃતિઓ ૯૫૮ ખીજા ગ્રંથકારો:—૯૫૯ હિતરૂચિ,
હર્ષનંદન અને સુમતિકલ્લોલ, શાંતિસાગર, ભાવવિજય,
દાનચંદ્ર, જિનવિજય ૯૬૦ કલ્યાણસાગર. વિનયસાગર ૯૬૧
મહિમોદયનો જ્યોતિષગ્રંથ ૯૬૨ યશસ્વત્સાગર (જશવંત
સાગર)ના ગ્રંથો ૯૬૩ હરિતરૂચિનો વૈદ્યક ગ્રંથ, વૃદ્ધિવિજય,
માનવિજય, શાંતિદાસ શ્રીમાલી શેઠ. ૯૬૪ ઉદયચંદ્ર,
મતિવર્ધન. લક્ષ્મીવલ્લભ. ૯૬૫ જ્ઞાનવિમલસૂરિ, માન-
વિજય, લખિધચંદ્ર, રંગવિજયની ગૂર્જર દેશ ભુપાવલી ૯૬૬
દાનવિજય ૯૬૭ રામવિજય, હંસરતન ૯૬૮ ભાવપ્રભસૂરિ
૯૬૯ વિમલસૂરિ, રતનચંદ્ર, તેજસિહ ૯૭૦ ભોજસાગર. યશો-
વિજયનો નયચક્ર તુલ્ય.

૬૪૭-૬૫૯

પ્રકરણ ૫ મું. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય.

વિક્રમ ૧૮ મું શતક.

આનંદધનનાં રતવનોમાંથી અવતરણુ ૯૭૧ જૈન ગૂર્જર
કવિઓ—ખીજા ભાગનો હવાલો ૯૭૨-૪ ૧૮મા શતકનું ગૂંગદ
સાહિત્ય ૯૭૫ ગૂ. કાવ્યસાહિત્ય માટે જૈન ગૂર્જર કવિઓ
—ખીજા ભાગનો હવાલો ૯૭૬-૭ આ શતકના કવિઓની
નામાવલી અને તેમનો કવિત્વકાલ ૯૭૮ તે પૈકીનાં જેમનાં
ચરિત્ર પ્રકટ થયાં છે તેનો ઉલ્લેખ ૯૭૯ લોકકથાસાહિત્ય
૯૮૦ પદો—ભક્તિ વૈરાગ્ય પ્રેરિત ટુંકાં ગીતો તથા શ્લોકો
૯૮૧ ‘બારમાસ’ની કૃતિઓ ૯૮૨ ઐ. સાહિત્ય ૯૮૩ દાર્શ-
નિક વિષયપર—અધ્યાત્મ પર કૃતિઓ ૯૮૪ વૈદ્યકપર કૃતિ ૯૮૫
તીર્થો—તીર્થયાત્રાદિનું સાહિત્ય.

૬૬૦-૬૬૯

પ્રકરણ ૬ ઠું. વિ. ૧૯ મું અને ૨૦ મું શતક.

આત્મપ્રબોધમાંથી મંગલાચરણ ૯૮૬ શાંતિદાસ શેઠના
પ્રસિદ્ધ વંશજો—અમદાવાદના નગરશેઠ ૯૮૭ દુકાળો ૯૮૮

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય સ્થાપક સહજનનંદ સ્વામી ૯૮૯ ભીખ-
મજીનો તેરાપંથ ૯૯૦ બાફણા ગોત્રના બહાદરમદલ આદિ
સંઘપતિઓ ૯૯૧ મોતીશા, શત્રુંજય પરની મોતીશાની ટુંક,
સાકરચંદ ને બાલાભાઈની ટુંકો, હઠીસિંગનું પ્રસિદ્ધ દહેરું-અમ-
દાવાદ. ૯૯૨ કચ્છના જીવરાજશા, નરસિંહ નાથા, કેશવજી
નાયક વગેરે. ૯૯૩ ૧૯મા શતકનું સાહિત્ય. સંસ્કૃતમાં ગ્રંથકારો-
ઉદયસાગર, રામવિજય, મયાચંદ્ર, કૃત્તેન્દ્રસાગર ૯૯૪ વિજય-
લક્ષ્મીસૂરિ, પદ્મવિજય, ક્ષમાકલ્યાણ ને તેમના ગ્રંથો ૯૯૫
જિનકીર્તિ, કેશવ, ઉમેદચંદ્ર, રૂપવિજય, કર્તુરચંદ્ર, બાલચંદ
અને ઋદ્ધિસાગર ૯૯૬ ગૂજરાતી કવિઓની નામાવલી અને
કવિત્વકાલ ૯૯૭ તે પૈકીનાં જીવનવૃત્તાંતો ૯૯૮ લોકકથા
અને ઐ૦ સાહિત્ય ૯૯૯ ગૂ૦ ગદ્યસાહિત્ય ૧૦૦૦ વિક્રમ ૨૦
મું શતક (સં. ૧૯૦૧ થી ૧૯૬૦) ગૂ૦ કવિઓ ૧૦૦૧
વિશિષ્ટ નોંધ લેવા લાયક વ્યક્તિઓ ૧૦૦૨ ચિદાનંદજી ૧૦૦૩
હુકમમુનિ, વિજયરાજેન્દ્રસૂરિ.

૬૭૦-૬૮૩

પ્રકરણ ૭ મું. (૨૦ મું શતક અનુસંધાન) આત્મારામજી (વિજયનંદસૂરિ)

ડૉ. હૉર્નલની સં. અર્પણપત્રિકામાંથી અવતરણ. ગૂ.
સ્તુતિ ૧૦૦૪-૫ આત્મારામજીનું વૃત્તાંત ૧૦૦૬ આત્મારામજી
અને ચિકગો વિશ્વધર્મપરિષદ વગેરે ૧૦૦૭ સ્વર્ગવાસ
૧૦૦૮ તેમના ઉપદેશનાં ફલ ૧૦૦૯-૧૦૧૨ તેમનું વિશિષ્ટત્વ,
અને ગુણગાન ૧૦૧૩ વીરચંદ્ર રાધવજી ગાંધી, તેમના પર
ડાહ્યાભાઈ ધોળશાજીનું કાવ્ય ૧૦૧૪ જન્મઆદિ ૧૦૧૫ ચીકા-
ગોની વિશ્વધર્મપરિષદમાં જૈન પ્રતિનિધિ ૧૦૧૬ અમેરિકામાં
પ્રચારકાર્ય ૧૦૧૭ જે વખત વિદ્વશમાં ગમન ને સ્વર્ગવાસ
૧૦૧૮ વીરચંદ્ર અને વિવેકાનંદની તુલના.

૬૮૪-૬૯૬

વિભાગ ૮ મો. વિક્રમ વીસમી સદી અને સામાન્ય

હકીકત. જૈન યુગ. પારા ૧૦૧૯-૧૧૯૫ ૬૯૭-૮૩૨

પ્રકરણ ૧ જી. પાશ્ચાત્ય કેળવણીનો ઉદય-વીસમી સદી.

ગાંધીજીનું અવતરણ-દાનવીર પ્રેમચંદ રાયચંદ ૧૦૧૯ તેમનું જીવનવૃત્તાત અને વ્યાપક સખાવતો ૧૦૨૦ આગગાદીનો ગૂજરાતમાં પ્રવેશ. નાટકકાર ડાહ્યાભાઈ ઘોળશાજી. તેમનાં કાવ્યોના અવતરણો ૧૦૨૧-૨ તેમનું જીવન ૧૦૨૩ તેમનાં નાટકો ૧૦૨૪ નાટકોનું અવલોકન ૧૦૨૫-૬ નાટકોનું સંગીત, અભિનય, કલાવિધાન વગેરે.

પ્રકરણ ૨ જી. અધ્યાત્મી ફિલસુફ રાયચંદ કવિ.

તેમના અવતરણો ૧૦૨૭ આત્મવૃત્તાત ૧૦૨૮ ગ્રંથો ૧૦૨૯ 'કવિ', કવિ પણ પ્રધાનપણે ફિલસુફ ૧૦૩૦ નજી ગ્રંથો ૧૦૩૧ જૈનમાર્ગનો ઉદ્ધાર-હાલની સ્થિતિ ૧૦૩૨ મહાત્મા મોહનદાસ ગાંધી પર પ્રભાવ ૧૦૩૩-૪૧ ગાંધીજીએ આપેલ પરિચય-પોતાની આત્મકથામાંથી અને ખાસ લખેલ 'સંસ્મરણો' માંથી. રાયચંદલાઇનો 'સર્વ' ધર્મ પ્રત્યે આદર ૧૦૪૨ તેમનાં લખાણ ૧૦૪૩ ટોલ્સ્ટોય અને રસ્કિન સાથે તુલના, 'કવિ' ના ગુણો ૧૦૪૪ નર્મદાશંકર મહેતાનો અભિપ્રાય ૧૦૪૫ આચાર્ય આનંદશંકર દ્રુવનો અભિપ્રાય ૧૦૪૬ ગાંધીજી અને રાજચંદ્રની શૈલી. ૭૦૮-૭૨૨ પ્રકરણ ૩ જી. સાહિત્યપ્રકાશકો. સંસ્થાઓ. શા ભીમ-સિંહ માણેક.

પ્રકરણ રતનાકરમાંથી અવતરણ ૧૦૪૭ ભીમશી માણેક. છપાવવા પ્રત્યે વિરોધ સામે ભીમશીનો પ્રયત્ન ૧૦૪૮ તેના સહાયકો ૧૦૪૯-૫૦ બહાર પાડેલા ગ્રંથો ૧૦૫૧ રાય ધનપત-સિંહ બહાદુર. ૧૦૫૨ આગમોનું પ્રકાશન ૧૦૫૩ જૈનધર્મ-

પ્રસારક સભા, ભાવનગર, ૧૦૫૪ જૈનપત્રો ૧૦૫૫ મુંબઈ માંગરોળ જૈન સભા, મુંબઈ ૧૦૫૬ જૈન આત્માનંદ સભા ભાવનગર, ૧૦૫૭ જૈન પત્રના સ્થાપક ભગુભાઈ ફ. કારભારી ને તેમની સાહિત્યસેવા ૧૦૫૮ જૈન શ્વેં કોન્કર-સની અમૂલ્ય સેવા ૧૦૫૯ આ સંસ્થાઓ પ્રત્યે જૈન ધનાઢ્યોનું કર્તવ્ય ૧૦૬૦ જૈન સુશિક્ષિત સાધુદીક્ષા લેવાની જરૂર ૧૦૬૧-૨ જૈનકોમે લક્ષ્મી લેવાની બાબતો ૧૦૬૩ વર્ણિક વૃત્તિનો ત્યાગ ઇષ્ટ છે. ૭૨૩-૭૩૭

પ્રકરણ ૪ થું જૈન ધર્મ-સાહિત્ય-ઇતિહાસ-સુખ્ય સિદ્ધાંતો.

અવતરણો ૧૦૬૪ ભાષા વિચારવાહક ૧૦૬૫ લિપિ, ૧૦૬૬ સાહિત્ય ૧૦૬૭ તેનું લખાવડું ૧૦૬૯-૭૦ સમ્યગ્જ્ઞાન-પૂર્વક ગ્રંથોનો આશ્રય ૧૦૭૧ ધર્મસાહિત્યનો વિષયવિભાગ ૧૦૭૨ એના અભ્યાસની પદ્ધતિઓ ૧૦૭૩ ઇતિહાસ ૧૦૭૪ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી વિચારતા વિદેશી પંડિતો ૧૦૭૫ વિદેશી વિક્ષાનોની જૈન સાહિત્ય સેવા ૧૦૭૬ જૈન ધર્મની ઉત્પત્તિ વિષે ભ્રમણાઓ ૧૦૭૭ વિશેષ સાહિત્યપ્રકાશનથી-શોધખોળથી એ ભ્રમણાઓનો નાશ, ૧૦૭૮ પૂર્વ પશ્ચિમનો સહકાર ૧૦૭૯ ડૉ. હર્મન યાકોબીનું જીવન, તેનો ઉપકાર, ૧૦૮૦ અંગ્રેજીમાં લખાણ અને અંગ્રેજી શિક્ષણ ૧૦૮૧ ઇતિહાસકારની મુંઝવણ ૧૦૮૨ આદરસહિત ઐતિહાસિક દૃષ્ટિની જરૂર ૧૦૮૩-૪ જૈન ચાર મહાસિદ્ધાંતો અહિંસાવાદ, સામ્યવાદ, અનેકાંતવાદ ને કર્મવાદ. જૈન ધર્મની વિશેષતા ૧૦૮૫-૮ અહિંસાવાદ-તેનું સ્વરૂપ ‘અહિંસા પરમોધર્મઃ’ અને બીજા ધર્મો કરતાં વિશિષ્ટતા ૧૦૮૯-૯૨ સામ્યવાદ ૧૦૯૩-૪ અનેકાંતવાદ-સ્યાદ્વાદ ૧૦૯૫-૬ કર્મવાદ ૧૦૯૭ આ ચાર સિદ્ધાંતોથી પ્રેરિત જૈન સાહિત્ય ૧૦૯૮-૧૧૦૦ જૈન દ્વિલસુપ્તી ૧૧૦૧ જૈન ધર્મનો વિસ્તાર.

પ્રકરણ ૫ મું જૈન સંઘ વ્યવસ્થા-જૈન સંસ્થાઓ.

નંદીસૂત્રમાંથી અવતરણ ૧૧૦૨ સંઘસંસ્થા, ૧૧૦૩ શ્રમણ સંઘ-સાધુસંસ્થા ૧૧૦૪ તેમાં સ્ત્રીને સ્થાન ૧૧૦૫-૭ તે સંસ્થામાં પરિવર્તનો-વિકૃતિઓ, સાધુસંઘનો ઉપકાર, તેના વ્યાપક રૂપની આવશ્યકતા. ૧૧૦૮ સાધુનાં ઉપકરણ, આચાર, પ્રવેશેલો શિથિલાચાર ૧૧૦૯-૧૦ જ્ઞાનસંસ્થા ૧૧૧૧-૪ જ્ઞાન-ભંડારો, જ્ઞાનનું માહાત્મ્ય, બ્રાહ્મણ ને જૈનના ભંડારોમાં ફેર ૧૧૧૫ કેંદ્રસ્થ ભંડારની જરૂર ૧૧૧૬-૮ પર્વો, પર્યુષણ કલ્પ અને પર્યુષણપર્વનો મહિમા ૧૧૧૯-૨૧ તીર્થો, તેમનું સ્થળ, તેમનું મૂળ મૂર્તિપૂજા ૧૧૨૨-૩ મૂર્તિ અને મંદિરો ૧૧૨૪ તીર્થો સાથે વિદ્યાધામની જરૂર ૧૧૨૫ તીર્થયાત્રા-સંઘો ૧૧૨૬-૨૮ તીર્થના ઝઘડા તથા તીર્થના સદુપયોગ કરો ૧૧૨૯ આવકસંસ્થા ૧૧૩૦ તેનો જ્ઞાનપ્રચાર, સાહિત્ય પ્રત્યે, શિષ્યકળામય મંદિરોના નિર્માણમા કાળો ૧૧૩૧ પાજરાપોળ ૧૧૩૨ અનુષ્યદ્યા ૧૧૩૩ તેમની ધાર્મિક ક્રિયાઓ ૧૧૩૪ સંખ્યાબળ, વસ્તીપત્રક, ૧૧૩૫ મુખ્યત્વે વણિકો ૧૧૩૬ જીવી જીદી જ્ઞાતિના વણિકો ૧૧૩૭ જૈન સંખ્યા ઘટવાનાં કારણો.

૭૬૭-૭૯૨

પ્રકરણ ૬ હું જૈન સંસ્કૃતિ-કલાઓ.

સ્વ. રણજિતરામના લેખનું અવતરણ ૧૧૩૮ કલા-નેતું સ્વરૂપ ૧૧૩૯ કલાનાં જીદા જીદા મૂર્તિમંત રૂપો ૧૧૪૦ શિલ્પકળા ૧૧૪૧ સંસ્કૃતિ-સંસ્કારિતા, તત્ત્વચિંતન, કળા વગેરે ૧૧૪૨ જૈનોના સ્થાપત્યથી ગૂજરાતની શોભા ૧૧૪૩-૪૫ મૂર્તિવિધાન, 'શાન્ત' શિવ' સુન્દરનો આદર્શ ૧૧૪૫-૬ જૈન પ્રતિમાવિધાન પર શ્રી નાનાલાલ મહેતા ૧૧૪૭ જૈનકલા-શિલ્પકળા પર શ્રી રવિશંકર રાવલ ૧૧૪૮-૫૨ જૈનચિત્રકલા ૧૧૫૨ સંગીતકલા ૧૧૫૩ શ્રી પૂરણચંદ્રજી નાદરનું કલા-

સંગ્રહાલય નામે કુમારસિંહ ભવન ૧૧૫૪ સાહિત્ય અને કલા માટે સ્વ રણજિતરામની થોડી સૂચનાઓ. ૧૧૫૫ હાલના કળા-વિહીન ધાર્મિક જીવન પર શ્રી પરમાણુદેવી લેખમાળા. ૭૯૩-૮૦૭ પ્રકરણ ૭ મું ભારતી-પૂજામાં ગૂજરાતનો ફાળો અને ગૂજરાતમાં જૈન પ્રતાપ. સમયધર્મની વિચારણા.

મહાત્મા ગાંધીજીનું અવતરણ ૧૧૫૬-૫૯ ભારતી પૂજામાં શ્વેતાંબર જૈનોનો ફાળો ૧૧૬૦ ગૂજરાતમાં દાર્શનિક સાહિત્યમાં પ્રથમ અને પ્રધાન જૈનો ૧૧૬૧ ગૂજરાતના તત્ત્વજ્ઞાનીઓ ૧૧૬૨-૫ ગૂજરાતમાં જૈન પ્રતાપ-હેમચંદ્રાચાર્ય, નર્મદાશંકર મહેતાનું અવતરણ, ધર્મની ખોટી વગોવણી, ગૂજરાતપર જૈન ધર્મની અસર ૧૧૬૬-૭૧ શું જૈન ધર્મ વિલુપ્ત થશે? તે પ્રશ્નનાં કારણો, તેનો ઉત્તર, ખરા વિચારકો-સાહિત્યકો જરૂર પાકશે, હાલનો અહિંસાધર્મનો રાજકારણમા પણ ઉપયોગ, આશાવાદ ૧૧૭૧ જૈન ધર્મનો પ્રાચીન વારસો-સાહિત્ય, તીર્થ અને કળા. ૧૧૭૨ ભૂતકાલની શોભા પરજ અવલંબી ખેસી ન રહો, પૂર્વજ્ઞેનાં પગલે ચાલો-આપકર્મી વીર ખનો ૧૧૭૩-૮૦ શ્રી રામનારાયણ પાઠકની સૂચનાઓ: ફિલસૂફી અને સિદ્ધાંતો શુદ્ધ સ્વરૂપે પ્રકાશો, શિક્ષણપ્રબંધ, ખોલતી ભાષામા જ્ઞાન પ્રચાર, ગુજરાતમાં જૈન જ્ઞાનપાઠ ઉભા કરો. ૧૧૮૧ જ્ઞાનપીઠ (Chair) ની યોજના કરો ૧૧૮૨-૯૨ જૈન સાહિત્યના ઉદ્ધાર અર્થે આવશ્યક કાર્યો: સાહિત્ય પ્રકાશન, કેંદ્રસ્થ પુસ્તકાલય, વ્યાસપીઠ (Chair), અર્વાચીન પુસ્તકોની રચના, તત્ત્વજ્ઞાન જીવનમાં ઉતરે તેવાં પુસ્તકો-તેમાં જે વિશિષ્ટ તત્ત્વો છે તે પર સ્વતંત્ર અલગ પુસ્તકોની રચના, ભાષા અને તેને લગતા ગ્રંથોનું પ્રકાશન, અપભ્રંશ સાહિત્યનું પ્રકાશન, દેશી ગુજરાતી ભાષાની પ્રાચીન કૃતિઓનું પ્રસિદ્ધિકરણ, દેશી ખોલાતી ભાષાનો ઉપયોગ ૧૧૯૩ જૈન સંસ્કૃતિ પ્રત્યે જૈનેતરોનો સમ-

ભાવ-સ્વ. રણજિતરામનો સ્વતંત્ર અભિપ્રાય. ૧૧૯૪ શ્રી
કૃષ્ણલાલનો મત-જૈન અને જૈનેતર બંને આજી દાલની જોવી
પડશે. ૧૧૯૫ સર્વ સંસ્કૃતિમાંથી સારાં તત્ત્વોને અપનાવો.
અંતિમ પ્રાર્થના. કવિ ન્હાનાલાલના શબ્દોમાં ભારતનાં યશો-
ગાન ગાઇ સમાપ્તિ.

૮૦૮—૮૩૨

વિસ્તૃત અનુક્રમણિકા

પૃ. ૮૩૩-૧૦૨૦

૧ શ્રી મહાવીર ભગવાન સંબંધી અનુક્રમણિકા પૃ. ૮૩૩

૨ જૈન ગ્રંથકારો, લેખકો, સૂરિઓ આદિની

અનુક્રમણિકા પૃ. ૮૩૪—૮૮૪

૩ જૈન કૃત સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથકૃતિની અનુક્રમણિકા ૮૮૪—૯૨૨

૪ જૈનકૃત અપભ્રંશ ગ્રંથકૃતિની અનુક્રમણિકા ૯૨૨—૯૨૪

૫ જૈનકૃત ગૂજરાતી-દેશી ભાષામાં ગ્રંથકૃતિઓ

વગેરેની અનુક્રમણિકા ૯૨૪—૯૩૬

૬ જૈનકૃત અંગ્રેજીમાં ગ્રંથો વગેરેની અનુક્રમણિકા ૯૩૬

૭ (જૈન) ઐતિહાસિક સાધનો-કૃતિઓ આદિની

અનુક્રમણિકા ૯૩૬—૯૪૬

૮ જૈન પારિભાષિક શબ્દો, ખિરદો આદિની

અનુક્રમણિકા ૯૪૬—૯૫૨

૯ જૈન તીર્થંકરો, તીર્થો, મંદિરો આદિની „ ૯૫૨—૯૫૭

૧૦ જૈન ગ્રંથ, ગણ, ગ્રંથદાયાદિની „ ૯૫૭—૯૬૦

૧૧ જૈન શ્રાવકો, મંત્રીઓ વગેરેની „ ૯૬૦—૯૭૧

૧૨ વાણિયા-બ્રાહ્મણાદિ જાતિ કુલ ગોત્રાદિની „ ૯૭૧—૯૭૨

૧૩ યુરોપીય સ્કૉલરો આદિની „ ૯૭૨—૯૭૪

૧૪ યુરોપીયનની કૃતિઓની „ ૯૭૪

૧૫ જૈનેતર હિન્દુ ગ્રંથકારો-લેખકો આદિની „ ૯૭૪—૯૮૨

૧૬ જૈનેતર હિન્દુ આદિકૃત ગ્રંથો, લેખો આદિની „ ૯૮૨—૯૮૭

૧૭ મુસલમાનોની ઐતિહાસિક કૃતિઓ—કિતાબોની ,,	૯૮૭
૧૮ જૈનેતર હિન્દુ દેવ-મંદિર સંપ્રદાય આદિની ,,	૯૮૭—૯૮૮
૧૯ સ્થળો—સ્થાનાદિની ,,	૯૮૮—૧૦૦૨
૨૦ હિન્દુ રાજકર્તાઓ, રાજવંશ, જાતિ આદિની ,,	૧૦૦૨—૧૦૧૧
૨૧ મુસલમાન રાજકર્તા, સૂબા, જાતિ વગેરેની ,,	૧૦૧૧—૧૦૧૩
૨૨ સામયિક પત્રો, ગ્રંથમાલા, ગ્રેસ આદિની ,,	૧૦૧૩—૧૦૧૫
૨૩ પ્રકીર્ણની અનુક્રમણિકા	૧૦૧૫—૧૦૨૦
શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિપત્રક	૧૦૨૧—૧૦૫૯
જૈન ગૂર્જર કવિઓ—બીજોભાગ—સંબંધી	
અભિપ્રાયો	૧૦૬૦—૧૦૭૯
જૈન શ્લોકો કાન્દર-સથી પ્રકાશિત પુસ્તકો	૧૦૮૦

અર્હમ્ ।

નમો સુઅસ્સ નમો તિત્થસ્સ ।

નમો ત્થુ પં સમણસ્સ ભગવઓ મહાવીરસ્સ ॥

જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

લેખક—મોહનલાલ દલવીયંદ દેશાઈ.

૨૬

જયઈ જગજીવજોણિ-વિયાળઓ જગગુરુ જગાળદો ।

જગણાહો જગવંધૂ જયઈ જગપ્પિયામહો ભયવં ॥

જયઈ સુઆળપ્પમવો તિત્થયરાણં અપચ્છિમો જયઈ ।

જયઈ ગુરુલોચાણં જયઈ મહપ્પા મહાવીરો ॥

મહં સવ્વજગુજ્જોયગસ્સ મહં જિણસ્સ વીરસ્સ ।

મહં સુરાસુરનમિયસ્સ મહં ધુયરયસ્સ ॥

—દેવવાચક-નંદિસૂત્રે.

—જગતજીવની યોનિના જ્ઞાતા, જગગુરુ, જગના આનંદક,
જગનાથ, જગખંધુ, જગના પિતામહ ભગવન્ જયવંતા છે. !

—શ્રુતના પ્રભવ, તીર્થંકરોમાં છેલ્લા એવા લોકગુરુ મહાત્મા
મહાવીર જય પામો !

—જે સર્વ જગતના હિદયોત્કર છે, જેને સુર અસુર નમ્યા
છે, જેણે (કર્મરૂપી) રજતે ઘોષ નાંખી છે એવા વીર જિનનું
ભદ્ર હો !

ये पूजनीयाः सुमनःसमूहैस्ते सन्तु मे श्री गुरवः प्रसन्नाः ।

सदा नवो यत्प्रतिभाप्रकर्षः पुनन्तु ते श्री कवयश्च वाचम् ॥

—જેઓ સુમનસના સમૂહથી પૂજનીય છે તે મારા ગુરુઓ
પ્રસન્ન થાઓ ! જેનો પ્રતિભાપ્રકર્ષ નિરંતર નવીન છે તે શ્રી કવિઓ
વાણીને પવિત્ર કરો.

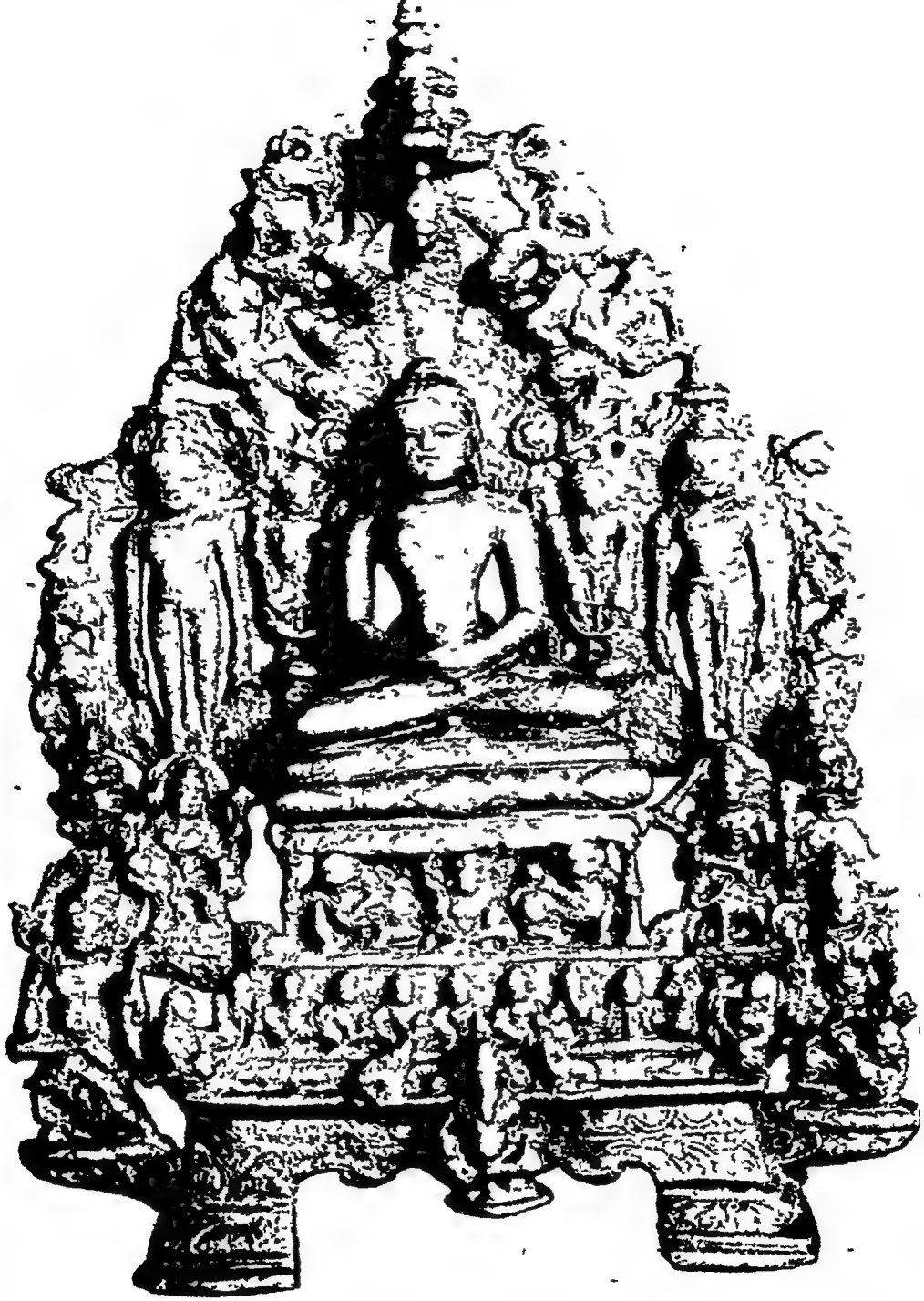
—ક્ષેમંકરકૃત સિંહાસન દ્વાત્રિંશિકા-મંગલાચરણ.

गिरा गुम्फवात्री कवीन्द्रेषु वाणी, चतुर्वर्णसंघश्चतुर्वर्णसंघः ।

गुरुश्चानुगास्ता सुधीः श्रोतृवर्गो जयेयुर्जगत्याममी आसमुद्रम् ॥

—વિવિધ રચનાની સરજનારી એવી ભાષા, કવીન્દ્રોમા વાણી, ચાર
વર્ણવાળો ચતુર્વિધ સંઘ, અનુશાસક ગુરુ, શ્રુદ્ધિમાન્ શ્રોતૃવર્ગ-આ
સર્વ જગતમાં સમુદ્ર છે ત્યાં સુધી જય પામો.

—ગુણાકરકૃત-ભક્તામરરતોત્ર વૃત્તિ.

શ્રી આદિનાથની ધાતુ-પ્રતિમા સં. ૧૦૯૯ પૃ. ૩
[શ્રી પૂણ્ય ચક્ર નહારના સૌજન્યથી]

ભગવાન્ શ્રી મહાવીર પૃ. ૩

[શ્રી પૂર્ણચંદ્ર નહારના સૌજન્યથી]

વિભાગ પહેલો.

શ્રી મહાવીર અને આગમ-સાહિત્ય.

[વીરાત ૧ થી વીરાત ૬૮૦]

અરહંતે વંદિતા ચઙ્ગદસપુન્વી તહેવ દસપુન્વી ।

એકકારસંગસુત્તત્થધારણ સવ્વ સાહૂ ય ॥

—ઓઘનિર્યુક્તિ.

—અરિહંતને, ચૈદ્દ પૂર્વધરને, દશ પૂર્વધરને અને ૧૧ અંગના

સૂત્રાર્થ ધારનાર સર્વ સાધુઓને વંદન કરીને (આરંભું છું.)

પ્રકરણ ૧ હું.

જૈન ધર્મનો ઉદય અને તેનું સ્થાન.

મંગલાચરણ.

સર્વજ્ઞમીશ્વરગનન્તમસંગમદ્રયં સાર્વોચમસ્મરમનીગમનીહમિદં ।

મિહં શિવં શિવકરં કરણવ્યપેતં શ્રીમજ્જિનં જિનરિપું પ્રયત્નઃ પ્રજ્ઞૌમિ ॥

નમઃ શ્રી વર્ધમાનાય શ્રીમતે ચ સુધર્મેણે ।

સર્વાનુયોગઝૂદ્ધેભ્યો તાપ્યં મર્વવિવસ્તથા ॥

શ્રીમહાવીર પ્રવચન.

—પુરિસા ! સચ્ચમેવ સમસિજાણાહિ । સચ્ચંસ્સ આણાણે સે
ઉવદ્દિઠ્ઠા મેહાવી મારં તરહ ॥ આચારંગ સૂત્ર.

—હે પુરિષો ! સત્યનું જ સમભિજ્ઞાન-પરિજ્ઞાન કરો. સત્યની
આજ્ઞા ઉપર ઉભેલો મેહાવી-શુદ્ધિશાલી માર-મૃત્યુને તરી બંધ છે.

—પગડં સચ્ચંસિ ધિત્તિ કુત્વહ ! એત્યો વરણ મેહાવી સર્વ
પાવકર્મ્મં ઓસહ । આચારંગ.

સ્પષ્ટરૂપે સત્યપર સ્થિરતા કર. સત્યનિરત મેહાવી સર્વ પાપ-
કર્મોને યાળી મૂકે છે.

પમૂ દોસે નિરાકિચ્ચા નવિરુદ્ધેજ્જ કેણહ ।

મણસા વયસા ચેવ કાયસા ચેવ અંતસો ॥

—સૂત્રકૃતાંગ સૂત્ર.

—આત્મબલને બળત કરી દેપને દૂર કરી કાંઈથી પણ વિરોધ
મન વચન અને કાયાથી શુભનના અવસાન સુધી ન કર.

જે એગં જાણહ સે સર્વં જાણહ ।

જે સર્વં જાણહ સે એગં જાણહ ।

—આચારંગ.

—જે એકને (આત્માને) બાણે છે તે સર્વ બાણે છે; જે
સર્વ બાણે છે તે એકને બાણે છે.

દિદ્ધં સુયં મયં વિણ્ણાયં, જં એત્થ પરિકહિજ્જહ ।

જે દૃષ્ટ-દેખાયું છે, સંભળાયું છે, અનુભવ થયું છે, વિજ્ઞાત
થયું છે તે પ્રમાણે કહેવું બેઠગે.

૧. ભારતના આર્ય ધર્મની ત્રણ શાખાઓ: વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ એ ત્રણે મળીને આર્યાવર્તના પ્રાચીન ધર્મનું પૂર્ણ સ્વરૂપ બંધાય છે. પ્રાચીન આર્યાવર્તમાં એવા અદ્ભુત મહાત્માઓ થયા છે કે જેમણે પોતાના મન વાણી અને કાયા તદ્દન જીતી લીધાં ‘હતાં. તેઓને ગુણની દૃષ્ટિથી ‘જિન’^૧ (જિ ધાતુ જીતવું, એ પરથી જીતનાર)^૨ અર્હત (યોગ્ય) એ યથાર્થ નામ આપવામાં આવે છે, અને એમના ધર્મને ખાસ અનુસરનારા તે ‘જૈન’ ‘અર્હત’ કહેવાય છે. એ મહાત્માઓએ પોતાના જીવનથી અને ઉપદેશથી અસંખ્ય જીવોને આ સંસારમાંથી તરાવી દીધા છે અને તેથી તેઓ ‘તીર્થંકર’ નામે પણ ઓળખાય છે.

૧ ‘જિન’ શબ્દ યુક્તના માટે, તેમજ વિષ્ણુના માટે પણ વપરાય છે. જુઓ.

સર્વજ્ઞઃ સુગતો બુદ્ધો ધર્મરાજસ્તથાગતઃ ।

સમન્તભદ્રો મગવાન્મારજિલ્લોકજિવ્જિનઃ ॥ અમરકોશઃ

જિનોઽર્હત્ બુદ્ધ વિષ્ણુષુ । હેમચંદ્ર-અનેકાર્થ સંગ્રહઃ ૨-૩૭૮.

વળી ‘જિન’ (જૈનોના જિન) સંબંધી યોગવાસિષ્ઠમાં મુમુક્ષુ પ્રકરણમાં અહંકાર ખંડન અધ્યાયમાં ઉલ્લેખ છે કે:—

નાહં રામો ન મે વાન્છા ન ચ મોગેષુ મે મનઃ ।

કેવલં શાન્તિમિચ્છામિ સ્વાત્મનીવ જિનો યથા ॥

૨ પ્રાચીન ઋગ્વેદમાં અર્હત યોગ્ય, મહાત્, સંમાન્ય વગેરે અર્થમાં વપરાયો છે. જુઓ ઋગ્વેદ ૨, ૩-૧; ૨-૩-૩; ૭-૧૮; ૧૦-૨૨; ૨-૨; ૧૦-૬૬-૭. મૂળ.

શ્રી હેમચંદ્રના અભિધાન ચિંતામણી (૧, ૨૪, ૨૫)માં આ અર્હત શબ્દના પચાંચ નીચે પ્રમાણે આપ્યા છે:—

અર્હજિનઃ પારગતસ્રિકાલવિત્ ક્ષીણાષ્ટકર્મા પરમેષ્ઠ્યધીશ્વરઃ

શંભુઃ સ્વયંભૂ મૈગવાજ્જગત્પ્રભુ સ્તીર્થંકરસ્તીર્થંકરો જિનેશ્વરઃ ॥